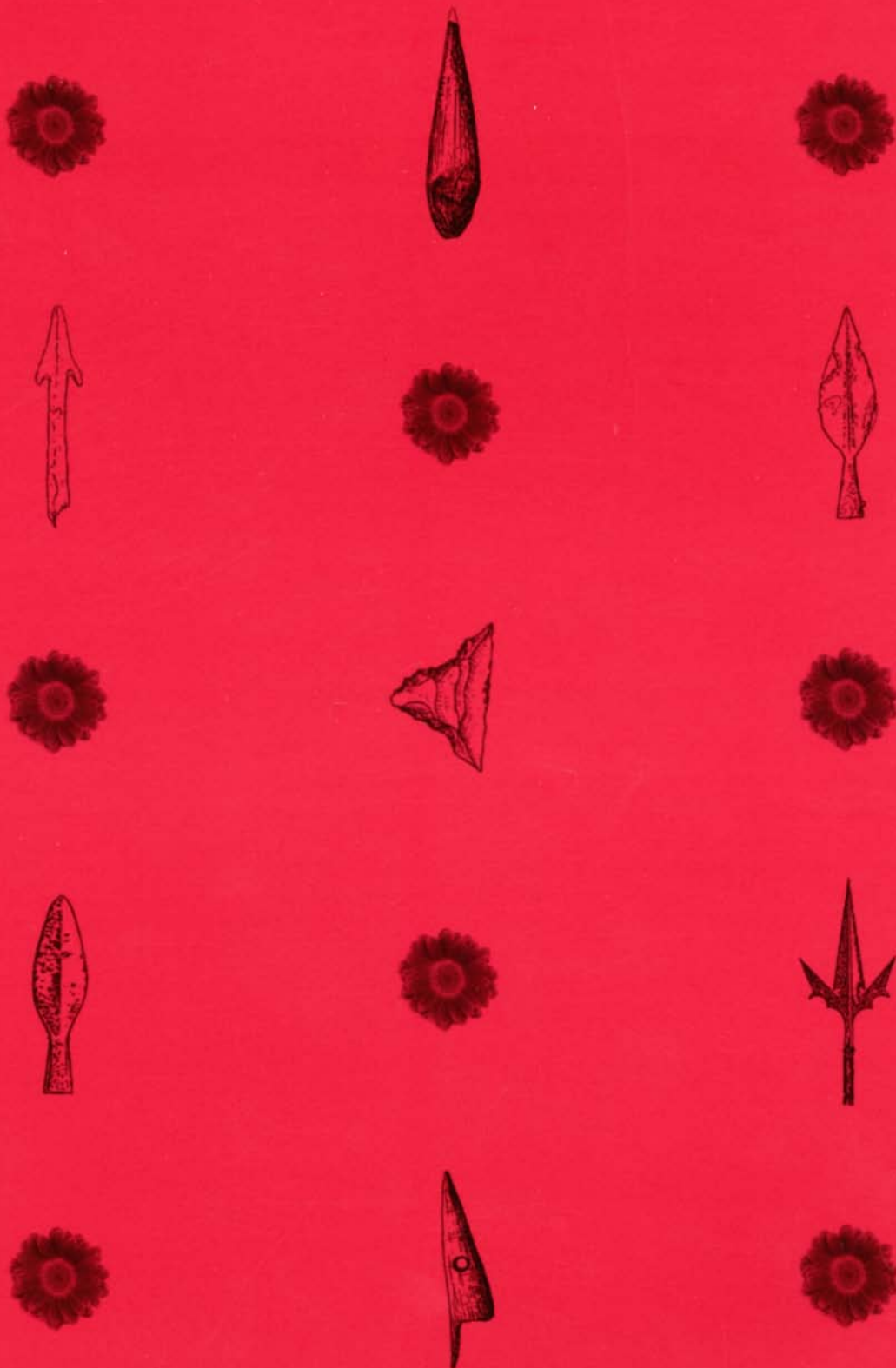

ARHEO

22/2002

Arheološka obvestila/Glasilo Slovenskega arheološkega društva

ARHEO

Arheološka obvestila. Glasilo Slovenskega arheološkega društva, številka 22, leto 2002. Odgovorna oseba izdajatelja: *Irena Lazar*, predsednica SAD. Uredništvo: *Andrej Gaspari, Tatjana Greif, Boris Kavur, Dimitrij Mlekuž, Tomaž Naberger, Katarina Predovnik*. Izdajateljski svet: *Andrej Gaspari, Boris Kavur, Philip Mason, Predrag Novaković, Andrej Pleterski, Katarina Predovnik, Irena Šinkovec*. Naslov uredništva: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, p.p. 580, SI-1001 Ljubljana (01 241 15 58). Grafična zasnova: *Ranko Novak*. Naslovnica: *Dimitrij Mlekuž*. Jezikovni pregled: *Jerica Kavur*. Stavek: *Dimitrij Mlekuž* in \LaTeX . Tisk: *Tiskarna MedjaPrint d.o.o.* Naklada: 400 izvodov. Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Imetniki moralnih avtorskih pravic so posamezni avtorji.

Tisk so finančno podprli Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije, Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Slovensko arheološko društvo.

3	Uvodnik
5	In memoriam France Leben – Aci
9	In memoriam Andrej Valič
11	In memoriam Jože Kastelic
15	Učitelju, arheologu, muzealcu in pesniku v slovo
17	Nekje vmes. V Evropo se pride preko Balkana <i>Boris Kavur</i>
25	Vpliv strukturalizma na interpretacije mlajšepaleolitske umetnosti <i>Maja Šuštaršič</i>
33	Človeško okostje z zadrtim bronastim kopjem iz Ljubljane <i>Andrej Gaspari</i>
45	Oblike moči: poselitev emonskega prostora <i>Bernarda Županek</i>
53	Od deklice do starke. Od dóma do moža. Identitetne spremembe, kot jih kažeta zgodnjerednjeveško grobišče Altenerding in makedonska narodna noša <i>Andrej Pleterski</i>
59	Prisluhnimo krajinam: modeliranje preteklih zvočnih krajin <i>Dimitrij Mlekuž</i>
67	Uporaba helijevega balona pri arheoloških vertikalnih posnetkih <i>Rafko Urankar in Jure Krajšek</i>
77	Podmorske raziskave liburnijskih šivanih ladij v pristanišču antične Aenone <i>Andrej Gaspari in Miran Erič</i>
83	Refleksija o treh esejih <i>Predrag Novaković</i>
91	Anders Andrén: Between artifacts and texts: historical archaeology in global perspective <i>Katarina Predovnik</i>
99	Mednarodna konferenca o sodelovanju v Sredozemlju za varstvo podvodne kulturne dediščine, Sirakuze, 3. - 5. april 2003 <i>Andrej Gaspari</i>
103	Poročilo o delu Slovenskega arheološkega društva v letu 2002 <i>Irena Lazar</i>
105	Nagrade in priznanja Slovenskega arheološkega društva
107	Navodila avtorjem

Uvodnik

Tokratni Arheo žal pričenjamo s spomini na kar tri arheologe – učitelje, vzornike, sodelavce in prijatelje, od katerih smo se poslovili v obdobju od izida prejšnje številke. Dr. France Leben – Aci, Andrej Valič in prof. dr. Jože Kastelic so imena, ki so odločilno zaznamovala slovensko arheologijo dvajsetega stoletja. S svojim strokovnim in znanstvenim delom, predvsem pa kot velike osebnosti so se vpisali v srca marsikoga med nami, tako starejših kot mlajših generacij, o čemer zgovorno pričajo nekrologi izpod peres njihovih prijateljev. Njihovi strokovni dosežki, opravljene raziskave in objavljene študije, bodo vselej dragocen del zakladnice arheološke vednosti, na tem mestu pa želimo ohraniti pri življenju tudi tiste bolj osebne, človeške spomine na pokojne kolege.

Sicer pa 22. številka Arhea prinaša obilo zanimivega branja, ki bo – tako upamo – spodbuda za razmišljanje in diskusijo. Uredniki in avtorji željno pričakujemo odzive slovenske arheološke srenje na prispevke, ki jih objavljamo. Torej, če se vam ob prebiranju utrne kak komentar ali pomislek, ga bomo z veseljem objavili.

Boris Kavur v članku z naslovom *Nekje vmes. V Evropo se pride preko Balkana* razkriva družbeno in politično umeščeno arheoloških in antropoloških paradigem o izvoru modernega človeka in o poteku razvoja zgodnjih hominidov ter paleolitskih kultur v času in prostoru. Ko osvetljuje in pojasnjuje vlogo nekega konkretnega geografskega prostora (Balkana) v teh študijah, razbija iluzijo o "znanstveni objektivnosti" arheologije in njenih struktur.

Na področje paleolitske arheologije posega tudi naslednji prispevek. Maja Šuštaršič piše o vplivu strukturalizma na študij in interpretacije evropske mlajšepaleolitske umetnosti. Predstavi intelektualno ozadje in koncepte, ki so oblikovali delo Andréja Leroi-Gourhana in drugih strukturalistov (Anette Laming-Emperaire), pa tudi kritične odzive nanje.

Zanimivo najdbo iz struge Ljubljanice predstavlja Andrej Gaspari. Leta 1938 je bil v reki blizu izliva Bistre najden človeški skelet, v čigar prsnem košu je tičala bronasta sulica, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije. Avtor raziše podatke o okoliščinah najdbe in kontekst najdišča v strugi Ljubljanice, ki se ponaša z izrednim številom najdb iz vseh obdobj, tudi iz bronaste dobe, kamor datira omenjena sulica, z njo pa tudi skelet. Ob primerjavi z najdbami (bronnastodobnih) trupel in skeletov, ki kažejo sledove nasilne smrti, drugod po Evropi, avtor postavi tezo, da so ob izlivu Bistre v Ljubljanico v času med 16. in 11. stoletjem pr. n. š. potekale ritualne dejavnosti, v sklopu katerih so

kot votivni darovi v reko prišli številni predmeti, predvsem orožje. Zaradi takšne interpretacije najdiščnega konteksta je tudi nasilno smrt pokojnika, čigar ostanki so bili odkriti leta 1938, mogoče razumeti kot obredno žrtev.

Okolica Ljubljane nastopa kot študijsko območje tudi v sledečem prispevku, v katerem Bernarda Županek razmišlja o vplivu družbe na oblikovanje kulturne krajine v rimskem obdobju. Na primeru poselitve Emone in njenega zaledja poskuša izluščiti sledove mehanizmov dominacije; zastavlja si vprašanja o tem, katere prostorske strukture (in na kakšen način) so neposreden rezultat in odslikava razmerij moči v tedanji družbi, pa tudi, kako je na drugi strani krajina sama kot prostor družbenega delovanja sodelovala pri re-produkciji razmerij moči.

O konceptu identitete v svojem članku razpravlja Andrej Pleterski. Na podlagi primerjave najdb in kontekstov na zgodnesrednjeveškem grobišču Altenerding na Bavarskem in makedonskega etnološkega gradiva ugotavlja, kako fleksibilno in spremenljivo je človeško pojmovanje lastne identitete. Identiteta ženske je bila v tradicionalni makedonski družbi izrazito kontekstualna, odvisna od starosti in statusa (neporočeno dekle, žena, vdova). S stališča arheologije je pomembno, da ima identiteta tudi svoj zunanji, materialni izraz, ki je sicer kompleksen, večplasten, vendar podvržen simbolnemu kodu. To pa odpira možnosti za interpretacijo arheoloških kontekstov, posebno še tako individualiziranih, kot so pokopi s svojo lego, grobno arhitekturo in inventarjem.

Novo poglavje v slovenski arheologiji s svojim prispevkom odpira Dimitrij Mlekuž, ki predstavlja uporabo geografskih informacijskih sistemov pri modeliranju preteklih zvočnih krajin. Kot študijski primer je uporabil Polhograjsko hribovje v poznem srednjem veku in poskušal modelirati njegovo zvočno podobo v smislu slušnega horizonta posameznih cerkva oz. njihovih zvonov. Bolj kot metodološki problemi ustrezne rabe orodij, ki so na voljo za takšne študije, pa je pomembno samo pojmovanje koncepta krajine kot produkta subjektivne zaznave. Raziskovanje človeške percepcije je s področja biologije, antropologije in psihologije prodrlo tudi v arheologijo in postavilo na glavo hladno, odmaknjeno, "objektivno" proučevanje človeške preteklosti. Arheologija, ki se poskuša v svojem razumevanju preteklosti čim bolj približati tedanjim ljudem, se ne ukvarja le s trdno, abstraktno merljivo snovno sveto, marveč poskuša pojavnost tega snovnega sveta razumeti v luči konkretnega človeškega čutnega izkustva in zaznavanja.

Svoje uspešne eksperimente s fotografiranjem arheoloških

najdišč iz zraka predstavljata Rafko Urankar in Jure Krajšek v članku z naslovom *Uporaba helijevega balona pri arheoloških vertikalnih posnetkih*. Zelo podrobno predstavljata izdelavo vodljivih plovil, ki omogočajo fototali videosnemanje iz zraka, ter postopke za korekcijo posnetkov. Uspešnost svojih izumov ilustrirata s primeri.

Andrej Gaspari in Miran Erič tudi v tokratni številki predstavljata dejavnost Skupine za podvodno arheologijo. V letu 2002 je sodelovala pri izkopavanju ostankov liburnijske šivane ladje v pristanišču rimske Aenone (Zaton pri Ninu) ter pri dokumentiranju antičnega brodoloma Grebeni pri Silbi. Avtorja v prispevku podrobno poročata o raziskavah v Zatonu in spregovorita tudi širše o problematiki šivanih ladij.

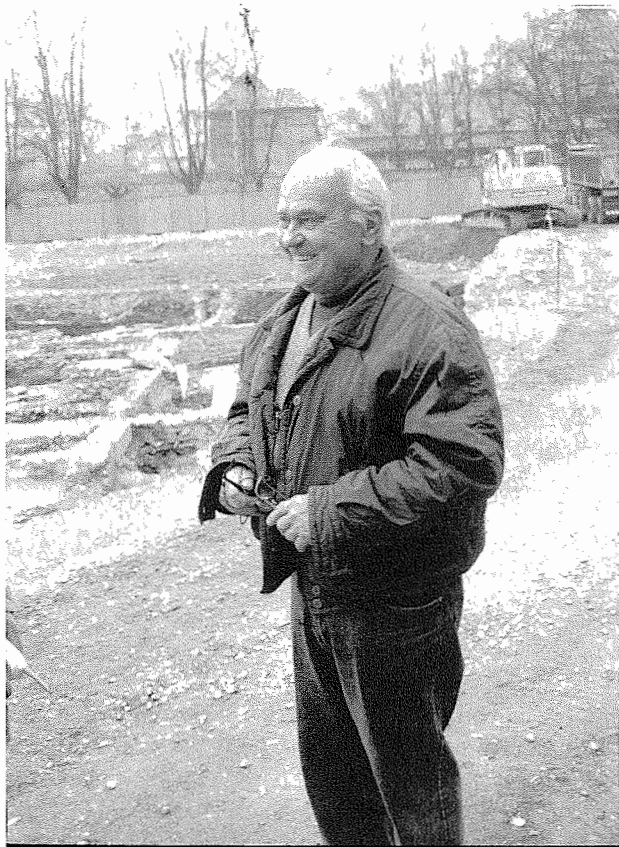
Nizozemska revija *Archaeological Dialogues* je v številki 9.2 leta 2002 objavila tri zmagovalne eseje natečaja za najboljši esej na temo prihodnosti proučevanja preteklosti oz. arheologije v 21. stoletju. Predrag Novaković v prispevku *Refleksija o treh esejih* na kratko predstavi vse tri eseje in razmišlja tako o njihovi vsebini kakor tudi o dejstvu, da vsi avtorji prihajajo iz teoretsko "marginalnih" arheoloških okolij (Južna Afrika, Malta, Italija) in v razpravo o prihodnosti arheologije vnašajo svež, drugačen pogled, kot pa smo ga vajeni iz bolj uveljavljenih krogov britansko-ameriških arheoloških teoretikov. Izkušnje in programe, o katerih je govora v treh esejih, P. Novaković naveže na preteklost, sedanost in prihodnost slovenske arheološke stroke in tako opozori na relevantnost tovrstnih diskusij za nadaljnji razvoj in družbeno veljavo arheologije v Sloveniji.

V nadaljevanju Katarina Predovnik objavlja recenzijo monografije švedskega arheologa Andersa Andréna z naslovom "Med artefakti in besedili. Uvod v historično arheologijo: historična arheologija v globalni perspektivi". Andrej Gaspari poroča o udeležbi na mednarodni konferenci o sodelovanju v Sredozemlju za varstvo podvodne kulturne dediščine, ki je potekala v Sirakuzah od 3. do 5. aprila 2003.

Sledi – kot običajno – poročilo o delu Slovenskega arheološkega društva v letu 2002, objavljamo pa tudi utemeljitve nagrad in priznanj, ki jih je društvo zaslužnim članom podelilo leta 2002. Takšna je torej v kratkem vsebina 22. Arhea. Ponovno vas vabimo, da pri oblikovanju vsebine naslednjih številk dejavno sodelujete kot avtorji in s tem prispevate k brušenju slovenske arheološke (teoretske) misli. Vsekakor pa – vzemite si čas, obrnite list in uživajte!

In memoriam France Leben – Aci

4. julij 1928 – 15. november 2002

Več kot dvajset let je tega, kar so me po koncu prvega letnika arheologije z oddelka poslali k tebi na Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, da bi se dogovorila za opravljanje obvezne terenske prakse. Predstavil si se mi kot Aci, Aci Leben. Nikoli te nisem slišal, da bi se predstavljal z akademskim nazivom. Če si pripravljen iti z mano na Kras, v Trhlovcu, si rekel, potem v ponedeljek ob osmih zjutraj pred inštitutom.

V zelen kombi "Zastava" sva naložila opremo in orodje, spila kavo v "Plečniku" in se odpeljala proti Divači. Previdno sem te vprašal, če bova sama izkopavala, pa si me pomiril, da drugi Damjan pride naslednji dan. Delavce pa da vedno izbereš med domačini. Veš, si mi rekel, zato je več razlogov. Domačini te laže in prej sprejmejo in potem sčasoma od njih zveš veliko podatkov, veliko bolje poznajo teren. Pa še to, če se le da, se prej pozanimam, kateri so v kraju najrevnejši, in najprej tem ponudim delo.

Nato sva se začela spoznavati. Da si Ločan, pravi Ločan, si rekel (rojen 4. julija 1928 v Škofji Loki), s Krevsove domačije, ki je poleg posestva imela tudi mlin in žago. Zato da si za Ločane še vedno samo Krevsov Aci.

Šestleten si izgubil očeta in nato končal osnovno šolo v Škofji Loki. Leta 1939 so te poslali na poljansko gimnazijo v Ljubljano, kjer si stanoval nasproti gimnazije pri stari mami, ki je bila mesarica, in pri stricu Maksu, ki je bil trgovec. Tako si poleg "domačih" poklicev kmeta, mlinarja in žagarja spoznal še trgovskega in mesarskega, za katera si se spotoma tudi izučil. Redno pa si v tem času obiskoval strica Stanka in strino Mašo (dr. Stanka Lebna, univerzitetnega profesorja romanistike, in Mašo – Marijo, profesorico nemščine na poljanski gimnaziji, sestro Vladimirja Bartola), ki sta te učila osnov tujih jezikov. Danes mi je žal, si rekel, da te priložnosti nisem bolje izkoristil, čeprav sem moral s stricem vedno govoriti italijansko ali francosko, s strino pa nemško. A veš, koliko jezikov je še znal stric, si dodal (prevajal je tudi iz španščine in angleščine), jaz pa sem raje igral nogomet in smučal. Med vojno seveda ne, si pripomnil in za trenutek obmolnil. Mamo so odpeljali v taborišče Auschwitz, kjer je pred koncem vojne umrla. Po vojni, si nadaljeval, sem bil, še preden sem maturiral (leta 1947 na 1. realni državni gimnaziji na Vegovi), brigadir – udarnik pri gradnji prog Brčko – Banovići in Šamac – Sarajevo. Pa na šport tudi nisem pozabil, samo da sem z alpskega smučanja presedlal na skoke. Trikrat sem bil reprezentant na svetovnih študentskih zimskih igrah, žal le drugi. Po maturi sem se vpisal na montanistiko, saj veš, da takrat še ni bilo arheologije v Ljubljani, in dve leti montanistike sta mi pri raziskovanju jam še kako prav prišli. Potem pa sem predsedlal na arheologijo (leta 1949). Sodim v prvo generacijo šolanov slovenskih arheologov, si se pohvalil in začel naštevati svoje profesorje, Brodarja, Klemenca, Korošca in druge, ter spet naprej pripovedovati, kako si opravljal izpite, najteže latinščino, pa kako ste se za cel semester vsi študentje preselili v Šempeter in še in še. Kaj pa smučarski skoki? sem te prekinil. Korošec mi je rekel, ali skoki ali arheologija, si odvrnil, dveh vrabcev hkrati ne moreš loviti. In odločil sem se za arheologijo. Ampak skokov vseeno nisem čisto odpisal. Zdaj sem mednarodni FIS sodnik (od leta 1971 do leta 1986 mednarodni sodnik FIS; sodil na več novoletnih turnejah in svetovnih prvenstvih, največ v Planici, ter odmeril več svetovnih rekordov).

Prispela sva v Divačo. Veš, red mora bit, si rekel in zavila sva na postajo milice. Vsi so te poznali, pa si vendar opravil formalnosti, in čez nekaj dni nas je komandir obiskal na terenu. Zdaj se moram javiti še v Risniku, čez cesto, si dejal. Skoraj ni bilo človeka v lokalni, s katerim se ne bi pristrčno pozdravil. Potem sva zavila še na pošto. Tedanja zakonodaja ni dovoljevala, da bi s seboj nosil gotovino. Zdaj greva pa do hiše, kjer bova ta mesec spala, si

mi pojasnil in napotila sva se v Matavun. Gospodarica s sinom naju je že pričakovala. Skuhala je kavo in že je stekel pogovor o dogodkih zadnjega leta, ko si bil nazadnje tam. Nisva ostala dolgo. Še nekaj obiskov morava danes opraviti, si mi rekel, in odpeljala sva se naprej v Škoflje, Famlje in na Barko. Vmes si mi razlagal, kako ljubiš Kras, kako si navezan na te kraje. Po diplomi pri prof. Korošču, si govoril (iz Avaroslovanov leta 1954, za katero si prejel Prešernovo nagrado), me je ta poslal za pol leta v Postojno, na Inštitut za raziskovanje krasa. Pa nisem ostal samo pol leta, ampak sedemnajst let. In sem vzljubil Kras in Kraševce in se prvi pri nas začel ukvarjati s prazgodovinsko poselitvijo kraških jam. Temu se "kujnštno" reče speleoarheologija, veš, si se nasmeljal. Da sem lahko plezal in ril po jamah in brezni, sem se moral naučiti tudi jamarstva. Prvič sem samostojno kopal v jami prav tu, v Ozki špilji v Veliki dolini Škocjanskih jam, in to že leta 1955. Do zdaj sem izkopaval v več kot petdesetih jamah, si sklenil. In ko sva se vrnila v Matavun, je bila že tema. Ne še spat, si rekel, grem pozdravit še druge domačine, gor v vaško gostilno. Po vasi se je že razvedelo, da si se vrnil, in gostilna je bila polna. Vsi so te pristrčno pozdravljali in ti si bil prav tako vesel. Dolg je bil najin prvi dan, a izredno bogat. Spoznal sem novega prijatelja.

Naslednje jutro naju je pred hišo že čakal Damjan. Skupaj smo se odpeljali do Trhlovc. Ob sedmih smo bili pri jami, kjer sta nas čakala delavca, domačina. Ob tem si mi dejal, veš, na terenu moraš biti vedno točen, prvi, če se le da. Tako je bilo ves naslednji mesec in po en mesec naslednjih pet let, ko smo izkopavali Malo Triglavco. V začetku majhen spodmol, na koncu pa pet metrov profila od antike do mezolitika. Veliko strokovnih sodelavcev in tvojih prijateljev nas je obiskalo, mi pa smo tudi obiskali vse kolege, ki so tedaj delali na tistem področju.

Vmes smo bili skupaj še v Lukenski jami pri Prečni. Veliko smo se pogovarjali. Vsako leto smo šli v Škocjanske jame, kjer si razlagal o izkopavanjih Roške špilje (leta 1956 in pozneje), pa o tem, kako si sodeloval pri meritvah jame za elektrifikacijo, o reševanju italijanskih jamarjev poleti 1956, ko je reka Reka v jami v treh urah narasla za več kot sedemdeset metrov, o spustih v Mušjo jamo... Pripovedoval si, da so bila tvoja leta v Postojni lepa, a tudi naporna. Prva štiri leta si se v Postojno vozil vsak dan z vlakom iz Škofje Loke, se vmes poročil in nazadnje dobil stanovanje, tako da se je Lela lahko preselila k tebi. V tem času se vama je rodila tudi hči Petra, na katero si bil upravičeno ponosen. Kot otroka si jo vozil s seboj na terene in morda se je prav zato odločila za poklic antropologa.

Že leta 1956 si odšel na študijsko izpopolnjevanje v Heuneburg na Švabsko, v Nemčijo, kjer si se seznanil z najsoodobnejšimi tehnikami izkopavanj. Leto pred tem si pomagal prof. Korošču pri raziskovanju neolitske naselbine Danilo pri Šibeniku. Ker ni prostora, da bi naštel vse kraje in vsa področja, kjer si delal, naj omenim le tista, ki si se jih sam največkrat spominjal: Kevderc na Lubniku, Lubniško jamo, Tominčevo jamo pod Škocjanom, Veliki zjot pri Vinici. Sodeloval si pri raziskavah na Ljubljanskem barju, pa v antični Emoni, pri odkrivanju halštatskih gomil v Novem mestu in pri velikih mednarodnih prazgodovinskih raziskavah v Stični, skupaj z nemškimi kolegi si vodil izkopavanje poznoantične utrdbe na Hrušici, pa na Ajdovskem gradcu nad Vranjem pri Sevnici in na Ajdnu nad Žirovnico, ki sta jo odkrila skupaj z A. Valičem. Ti (in seveda mnogi drugi, tu neomenjeni) kraji kažejo na tvojo ljubezen do arheologije kot celote, do vseh njenih obdobij, tako do materialne kakor tudi do duhovne kulture.

Čeprav si se specializiral za starejšo jamsko prazgodovino, z njo oral ledino v Sloveniji, se dodatno izobraževal kot Humboldtov štipendist v Heidelbergu (1964-1966), med drugimi tudi pri prof. Milojčiču, in trud petnajstletnih raziskav strnil v doktorski disertaciji z naslovom *Kulturna pripadnost jamskih najdb na področju jugovzhodnih Alp v prazgodovinskem obdobju*, v kateri si zajel, dokumentiral in časovno ter kulturno opredelil arheološko zapuščino iz stosedemdesetih kraških jam Slovenije, jugozahodne Hrvaške, Istre, Furlanije Julijske krajine in južne Avstrije (leta 1971 na Univerzi v Zagrebu), si se vedno z veseljem odzval povabilom kolegov z drugih področij arheologije in z njimi izkopaval tako mlajše prazgodovinske naselbine in grobove kakor tudi antične in poznoantične naselbine ter staroslovanske ostaline. Ker si imel izjemen dar za orientacijo in veliko tehničnega znanja, ni bilo nenavadno, da so te povabili k raziskavam vzhodnoalpskih, predvsem poznoantičnih zapor, bolj znanih pod imenom *claustra Alpium Juliarum*. Prehobil si celotno področje teh zapor ter zrisal in tehnično dokumentiral vidne ostanke, poleg tega pa še izkopaval na Lanišču nad Kalcami, v Zaplani, na gradišču nad Martinj hribom pri Logatcu in na že omenjeni Hrušici. Deset let si sodeloval pri tem projektu, za katerega ste sodelavci leta 1975 prejeli nagrado Sklada Borisa Kidriča. Poleg tega si se ukvarjal z arheološko topografijo Pivške kotline, porečja reke Reke, Notranjske, Slovenskih goric in okolice Slovenj Gradca. Obzorja si si širil tudi na številnih študijskih potovanjih, predvsem po sosednjih deželah, ter na strokovnih srečanjih speleologov in arheologov tako doma kakor tudi – in še več – v tujini, kjer si predstavljal rezultate svojega dela. Od

začetka si sodeloval pri nastajanju arheološke karte Slovenije, pionirskem projektu v takratni Jugoslaviji. Poleg tega si bil tehnični in glavni urednik Arheološkega vestnika, glavni urednik dveh zvezkov Razprav 1. razreda in zvezka Dela 1. in 4. razreda SAZU, član uredništva Naših jam in Loških razgledov, pri katerih si bil deset let tudi glavni urednik, ter sodeloval pri številnih elaboratih. In kot da ti vse to ne bi bilo dovolj, si med letoma 1972 in 1976 predsedoval tudi Jamarski zvezi Slovenije (za to si dobil zlati znak JZS in postal častni član Društva za raziskovanje jam v Kranju).

Med številnimi stiki z ljudmi si med prvimi začutil potrebo po popularizaciji arheologije, predvsem med mladimi. Postal si stalni član republiškega koordinacijskega odbora "Gibanje znanost mladini" in hkrati predsednik arheološke komisije pri zagovoru in ocenjevanju vsakoletnih raziskovalnih nalog. Vodil si mednarodne mladinske raziskovalne tabore v Cerknici (leta 1970 in 1971) in na Vinici (leta 1979 in 1980). Za to delo so te nagradili s srebrno plaketo Borisa Kidriča in zlato plaketo "Gibanja znanost mladim Jugoslavije". Kot pravi Ločan si se že v času službovanja v Postojni včlanil v Muzejsko društvo v Škofji Loki in ostal aktiven član vse do smrti (med letoma 1974 in 1978 si bil podpredsednik društva).

Leta 1994 si se kot znanstveni svetnik upokojil in se tiho umaknil v Vincarje, kjer sta si v zgodnjih šestdesetih letih sama z ženo postavila hišo, vendar ne na kredit, tako kot številni tedaj, ker ga kot sin kulakov nisi dobil. Izjemno pošten in večno optimističen si se razveselil tudi demokratičnih sprememb v Sloveniji ob koncu osemdesetih let in nastajanja naše države, pri katerem si med vojno leta 1991 celo aktivno sodeloval. Dvakrat po osamosvojitvi si kandidiral za mestnega svetnika v Škofji Loki in bil oba krat tudi izvoljen. In čeprav si sam izkopal številne grobove, si postal član občinskega Odbora za zamolčane.

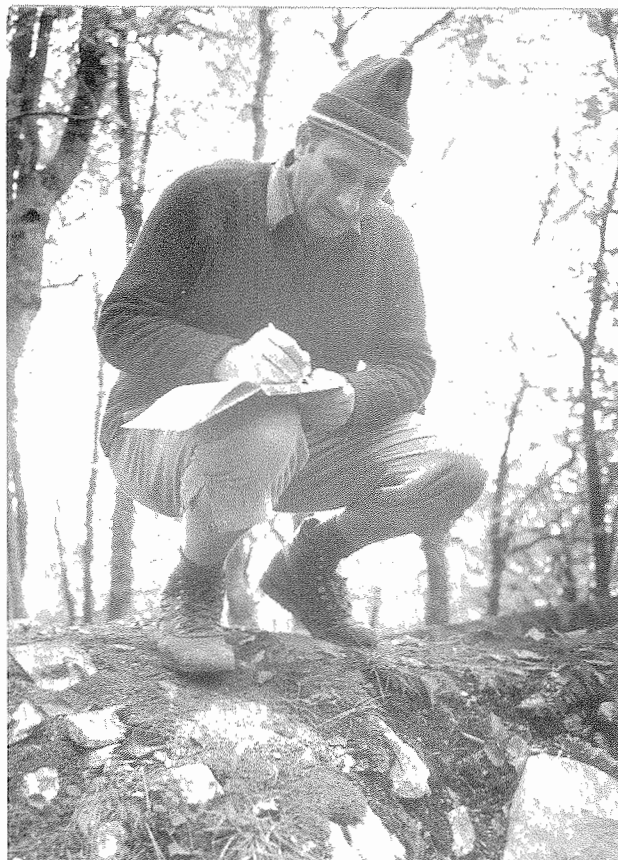
Ko sem leta 1996 prevzel vodenje terenskih arheoloških raziskav za novo Univerzitetno knjižnico v Ljubljani, še nisem vedel, kakšno delo me čaka. Zato sem se zgodaj spomladi 1997 obrnil nate in te povabil k sodelovanju. Z veseljem si se odzval – kot že ničkolikokrat prej. Zaradi obveznosti, ki si jih imel, sva se dogovorila za polovičen delovni čas. A veš, da je bil moj prvi teren čez cesto, tam, kjer zdaj stoji Filozofska fakulteta, si mi dejal prvi dan, ta pa bo najbrž zadnji, si se nasmehnil. Več kot dve leti si vsak dan prihajal na teren. Točno kot nekdanji si najinim mlajšim kolegom vcepljal smisel za red. Vedno nasmejan, šegav in poln optimizma. Takoj si vzpostavil stik s študenti in jim posredoval znanje, ki ga fakulteta ne daje. In tudi

oni so te vzljubili. Kadar koli sem po končanem terenu srečal katerega izmed njih, je bilo prvo vprašanje vedno - kako pa Aci? Takšen žar, takšno energijo, takšen optimizem premorejo le redki. Ko sem zvedel, da tvoja bolezen ni tako nedolžna, sem te poklical. Bilo je dober teden pred tvojo smrtjo. Na koncu pogovora si mi še vedno "junaško" dejal, pa saj veš, da kopriva ne pozebe kar tako. Tvoja kopriva je opekla vse tvoje sodelavce. Hvala ti za vse, kar si nam dal.

Damjan Snoj

In memoriam Andrej Valič

8. oktober 1931 – 27. marec 2003

Ko sva se zadnjič srečala, je bil žalosten in turoben dan. V Škofji Loki smo se poslavljali od prijatelja in sošolca Franca Lebna. Tako kot običajno je bil tih in zadržan. Spomnila sem ga na dogovor, da me obišče v Ljubljani. Obljubil mi je, da se bo v kratkem oglasil in še pomislila nisem, da se bom, kmalu po tem, poslavljala tudi od njega.

Spoznala sva se pred mnogimi leti, ko je kot mlad fant z nekoliko zamude prišel v seminar prof. Josipa Korošca. Vsa ta dolga leta poznanstva, sodelovanja in prijateljevanja se ni Andrej v ničemer spremenil. Njegova molčeča prisotnost, ko je spregovoril le, ko smo se pogovarjali o stroki in problemih z njo, je vlivala zaupanje in spoštovanje. Po srcu je bil gorjan, čeprav je del rodbine izhajal iz Primorske. Gore so ga zaznamovale na svojstven način. Rojen je bil v Preddvoru in celo življenje mu je potekalo med gorami in še neokrnjeno naravo. Od tod tudi njegova neustavljiva želja iskati in spoznavati vse, kar ga je obdajalo.

Spominjam se pohoda na sv. Jakoba, sv. Lovrenca, ko nam je razlagal svoja odkritja poznoantičnih postojank. Del življenja je posvetil tudi Ajdni, svoji največji ljube-

zni, in ni bilo ovire, da ne bi ob vsaki priliki, ko smo ga prosili, na samem kraju, razlagal svoje izsledke in spoznanja. Od Ajdne se je predčasno umaknil. Ostala mu je neotolajljiva bolečina, tako smo to občutili njegovi prijatelji. Bil je svojstven človek in imeli smo ga radi.

Kot mlad diplomiranec iz zgodnesrednjeveške arheologije se je zaposlil v Gorenjskem muzeju v Kranju in mu ostal zvest do upokojitve, pravzaprav do smrti. Muzejsko delo arheologa mu je bilo v veselje in vsakdanji kruh. Vendar ga to ni v zadostni meri zadovoljevalo. Tako kot povsod v Sloveniji v času šestdesetih in sedemdesetih let, se je Valiču ponujala še druga perspektiva in to je bilo raziskovanje, tako terenska topografija kot tudi zaščitna in sistematična izkopavanja. Kot prvo nalogo si je zadal postavitev arheološke zbirke. Nekaj predmetov je že bilo v muzeju pred njegovim prihodom. Ostalo je nastajalo z njegovimi izkopavanji, ki so še danes v veliki meri osnova današnji postavitvi. Bil je mojster popularizacije stroke in je v svojem gorenjskem okolju uspel približati arheologijo širšemu krogu prebivalstva in obiskovalcev muzeja. Uspelo mu je tudi v Kranju organizirati mednarodni simpozij o zgodnjem srednjem veku, o čemer pričajo objavljene razprave. Med njegovimi največjimi deli so prav gotovo izkopavanja. Med najbolj obširnimi so tista na Bledu in njegovi neposredni okolici: Sedlo pod blejskim gradom in Otok; v Kranju, na Pivki, v Bohinju in na Bobovku, v Ratečah, Rodinah, na Ajdni nad Potoki, v Mostah pri Žirovnici, na Šmarjetni gori, Cvrtičniku in sv. Jakobu nad Potočami itn. To so le njegova najbolj odmevna izkopavanja. Bil pa je povsod tam, kjer je bila ogrožena arheološka dediščina in je bilo treba v dogajanje poseči z raziskavo ali zaščito terena.

Njegov pisni opus je velik in vreden posebne bibliografske objave. Med samostojnimi publikacijami je prav gotovo zelo pomembna njegova knjiga z naslovom Staroslovansko grobišče na blejskem gradu: izkopavanja 1960- (1964). Druge njegove samostojne publikacije so manjše in nekatere sodijo bolj v poljudnoznanstveno sfero: Arheološki spomeniki Gorenjske (1977), La necropole Slave a Kranj (1978), Kulturno zgodovinski spomeniki Kranja (1981, 1990), Ajdna nad Potoki (1986).

Mnogo je drugih prispevkov v različnih zbornikih in skupinskih objavah mesta Kranja in vodnikih: 900 let Kranja (1960), Turistični vodnik po Kranju (1991), Kranjski zbornik itn.

Njegove prispevke pogosto najdemo v Arheološkem vestniku (Smokuč pri Žirovnici, Srednje Bitnje pri Kranju, Rodine, Šenčur pri Kranju, Pivka pri Naklem, Bled - Na

Sedlu, Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem, Ajdna, sv. Jakob nad Potočami pri Kranju). Sodeloval je pri Argu, Varstvu spomenikov, Balcanoslavici itn. Enciklopedija Slovenije 2000 navaja, da je izšlo izpod njegovega peresa več kot 50 del.

S prispevki je sodeloval na mnogih mednarodnih kongresih doma in v tujini. Imel je stike z mnogimi tujimi strokovnjaki, med njimi tudi prijatelje, ki so znali ceniti njegovo predanost stroki in pošten odnos do predstavljanja te naše najstarejše kulturne dediščine.

Kot redni član Slovenskega arheološkega društva je mnogo pripomogel k uveljavitvi slovenske arheologije doma in po svetu, saj je bil v sedemdesetih letih kar štiri leta njegov tajnik. Pogrešamo ga vsi tisti, ki smo ga poznali in cenili kot človeka in strokovnjaka. Tako, kot je zapisal Miško Kranjec v nekem svojem romanu, da človek oživi takrat, ko se ga spomniš, ostaja Andrej Valič živ in z nami do našega odhoda.

Ljudmila Plesničar Gec

In memoriam Jože Kastelic*

18. avgust 1913 – 20. maj 2003

Dvajset let je že, odkar je zaslužni profesor Filozofske fakultete davnega leta 1983, v starosti 70 let, odložil svojo profesuro na Oddelku za arheologijo in na tej fakulteti prenehal z neposrednim pedagoškim delom. Vendar je ostal še vsaj deset let mentor ali somentor pri magisterijih in doktorskih tezah, tako da je bilo od devetnajstih doktoratov,¹ pri katerih je sodeloval, kar trinajst dokončanih in obranjenih do leta 1993.

Z njegovim postopnim odhodom se je končalo obdobje uspešne rekonstrukcije arheološkega oddelka, ki je konec 60-ih let s smrtjo Josipa Korošca in Josipa Klemenca ter upokojitvijo Franceta Stareta ostal skoraj brez pedagoških kadrov.² Kastelčev prihod na Arheološki oddelek Filozof-

ske fakultete z mesta ravnatelja Narodnega muzeja leta 1969 je bil posledica tega nesrečnega stanja, ki se ga je Kastelic izrazil jasno zavedal. Že v prvi prijavi na mesto profesorja za antično (klasično in provincialno rimsko) arheologijo to tudi jasno pove, ob prvi reelekciji leta 1974 pa situacijo takole prikaže: "Želel bi še pripomniti, da sem na fakulteti nastopil učiteljsko mesto v strukturi in splošnem konceptu, ki sta ga vodila tudi oba moja predhodnika, prof. dr. Balduin Saria in prof. dr. Josip Klemenc, t. j. kot mesto z združenim poukom klasične arheologije, rimske provincialne arheologije z epigrafiko in numizmatiko ter grške in rimske zgodovine. Potreba je zahtevala, da sem prevzel tudi pouk uvoda v arheologijo kot šesti predmet. Pouk antičnih ved v tej obliki predstavlja izrazit anahronizem, ki ga zaradi pomanjkanja ali druge zaposlenosti primerne znanstvenega kadra doslej ni bilo mogoče premagati. Menim pa, da bo v naslednjem obdobju mojega službovanja to stanje treba spremeniti in stroke specializirati."

Leta 1977, v prijavi za naziv rednega profesorja, lahko stanje že opiše takole: "Na drugi strani pa bi mogel poudariti, da so že na delu oziroma prihajajo mladi asistenti za vsako od treh strok, ki jih poučujem; tako bodo v naslednji generaciji študiji klasične arheologije, rimske provincialne arheologije in zgodovine starega veka specializirani in bodo s tem imeli večje možnosti, da zadobe svoje lastne znanstvene in pedagoške profile v sistemu proučevanja antike – proučevanja nacionalnega pomena." Toda Kastelic ni poskrbel samo za antične študije, uspešno je izbral in zaposlil mlade kadre tudi za predmeta arheologija kovinskih obdobj in arheologija zgodnjega srednjega veka.

S prihodom na Filozofsko fakulteto je Kastelic dobil hkrati tudi priložnost, popraviti stanje v študijski usmeritvi Oddelka za arheologijo, ki jo je kritično ocenil v polemičnem tekstu Arheologija v stolpu že leta 1953.³ "Kadri odločajo vse. ... Stanje v Ljubljani je glede profsorskega kadra dovolj ugodno, saj imamo za arheologijo tri kadre. Resno napako (pa) vidim v dejstvu, da se klasična arheologija in zgodovina podajata le v nekaj silno splošnih potezah, v ostalem pa se katedra omejuje le na rimsko provincialno arheologijo in zgodovino. Tudi usmerjevalni študij ni najbolj primeren – študent se že med svojim delom na univerzi usmeri v prazgodovino in zgodnji srednji vek ali pa v antiko."

Kako je zasnoval novi študijski program arheologije, je mogoče videti v sploh prvem celovitem in javnem Učnem

* Govor na žalni seji Filozofske fakultete 4. junija 2003.

¹ Mentor, somentor ali član komisije pri naslednjih doktoratih: Ljudmila Plesničar Gec (1975), Silvin Košak (1975), Branko Marušič (1976), Boris Ilakovac (1976), Marijan Slabe (1977), Janez Dular (1982), Peter Kos (1984), Božidar Slapšak (1984), Efreml Pegan (1984), Timotej Knific (1984), Ivana Popović (1986), Ljubinka Teržan (1987), Rajko Bratož (1986), Miha Guštin (1987), Ladislav Ciglenečki (1987), Janez Marolt (1990), Bojan Djurić (1992), Dragan Božič (1993).

² Glej J. Šumi (ur.), Zbornik Filozofske fakultete: 1919-1999. Ljubljana 1999, str. 145-150.

³ Naši razgledi II/25, 1953 (26. XII.), str. 19-20; Iosephi Kastelic opera selecta. Ljubljana 1988, str. 177-179.

programu za študij arheologije⁴ iz leta 1979. Štiri katedre – za arheologijo predkovinskih obdobj, arheologijo kovinskih obdobj, arheologijo antičnega obdobja in arheologijo zgodnjega srednjega veka ostajajo jedro študija še danes, prav tako tudi usmeritev študenta v eno od arheoloških obdobj v višjih letnikih sicer povsem samostojnega študija. S posebnostjo, ki nam jo zavidajo številni arheološki oddelki – obvezno terensko prakso za vse letnike.

Sodeč po seznamih predavanj Filozofske fakultete je bila sestava in vsebina študija izoblikovana takoj, že leta 1969, ko je Jože Kastelic postal tudi predstojnik Oddelka za arheologijo. Kot pomoč pri izvedbi študijskega programa, v katerega je bil od leta 1968 vključen dr. Zdenko Vinski (za arheologijo zgodnjega srednjega veka), je povabil kot honorarna sodelavca že leta 1969 dr. Staneta Gabrovca (za arheologijo kovinskih obdobj) in nato, leta 1975, za rimsko provincialno arheologijo, še pokojnega dr. Petra Petruja.

Delujoč na treh oddelkih Filozofske fakultete – za arheologijo, za zgodovino umetnosti in za zgodovino (tam je predaval že med leti 1954 in 1960 splošni kurz Arheologija za zgodovinarje) – je bil Kastelic do skrajnosti obremenjen s pedagoškim delom. Danes si le težko predstavljamo tedensko obremenitev štirinajst pedagoških ur in posledično dobrih 250 izpitov letno (v 15 letih skupno skoraj neverjetnih 4000 izpitov), kar je Jože Kastelic opravljal skozi vsa leta svoje univerzitetne kariere. Je tak obseg dela, ki ostaja vedno skrit pred javnim pogledom, sploh mogoče realno oceniti? Je tudi ta preobremenjenost eden od razlogov za njegovo edino veliko razočaranje na Univerzi, ki ga je leta 1977 takole formuliral: “*Če si ... dovolim presojo svojega dela na Univerzi, moram predvsem in z obžalovanjem ugotoviti, da se mi ni posrečilo ustanoviti posebne arheološke šole za antične študije, kar bi bila vsekakor moja prvenstvena naloga.*”

Sijajno opravljena naloga kadrovske in študijske rekonstrukcije Oddelka za arheologijo pa vendar ostaja, kljub temu pomisleku, njegovo veliko organizacijsko delo, po obsegu in pomenu primerljivo tistemu prvemu, ki ga je kot ravnatelj že konec štiridesetih let opravil v Narodnem muzeju. Ni mogoče veliko dodati besedam o tem obdobju in o osebi Jožeta Kastelica, ki jih je ob njegovi šestdesetletnici napisal Kastelčev sodelavec in prijatelj dr. Stane Gabrovce.⁵ Velika preureditev muzeja, o čemer je bila strokovna

javnost seznanjena leta 1953 z razpravo *Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi*⁶, je določila vse povojno delovanje te eminentne ustanove. Z velikimi izkopavanji v Stični leta 1946 in nato na Bledu med 1948 in 1951, z novo ustanovljenimi ali obnovljenimi muzejskimi publikacijami (Situlo, Argom, Katalogi in monografijami), s kadri, ki mu jih je uspelo vključiti v delo muzeja, z velikimi razstavami od Situlske umetnosti preko vseh velikih historičnih razstav, ki jih je pripravil Narodni muzej, z vsem tem je Jože Kastelic muzej, ki mu je ravnateljaval, za dolga desetletja postavil v središče slovenske arheologije.

Če temu dodamo še njegovo širše strokovno delovanje v Sloveniji in Jugoslaviji – od leta 1947 referent za arheologijo na Zavodu za varstvo spomenikov, od 1949 član Spomeniškega sveta, znanstveni sodelavec arheološke sekcije Historičnega instituta, član Koordinacijskega odbora arheologov FLRJ za Slovenijo, leta 1949 predsednik Upravnega sveta Mestnega muzeja v Ptuj, 1950 član Muzejskega sveta Slovenije, član Nacionalnega komiteja za muzeje, član muzejskega sveta FLRJ, predsednik Arheološkega društva Slovenije in Arheološkega društva Jugoslavije, tajnik Medakademskega odbora pri SAZU za Arheološko karto Jugoslavije in Tabulo Imperii Romani, predsednik Mednarodnega komiteja za proučevanje umetnosti situl itn., če se torej ozremo na to prvo povojno obdobje, ga vidimo trdno postavljenega v središče strokovnega in splošnega kulturnega življenja. In iz tega središča z vehementno, hkrati pa vseskozi umerjeno krettnjo, ustvarja podobo sočasne in prihodnje arheologije v Sloveniji.

Od kod prihaja ta prepričljiva širokopoteznost in skorajda nezmotljivost potez mladega tridesetletnika, ki po diplomi na tej isti Filozofski fakulteti konec tridesetih let vidi sama sebe prej kot profesorja na ljubljanski klasični gimnaziji, ki jo je z odliko končal leta 1932, kot pa bodočega arheologa? Njegov študij je od začetka leta 1932 pa do konca leta 1937 izrazito usmerjen v jezikoslovje in zgodovino – ne le v klasično filologijo Franca Bradača, Milana Grošlja in Ivana Arnejca, marveč vseskozi tudi v primerjalno jezikoslovje Karla Oštirja, povezano s študijem zgodovine. Predvsem zgodovine starega veka pri Balduinu Sariji, pri katerem posluša tudi skromni pregled antične umetnosti pod imenom arheologija in epigrafika z numizmatiko, vendar tudi občo zgodovino pri Milku Kosu in zgodovino umetnosti pri Izidorju Cankarju. Njegovo široko zanimanje in izredno splošno znanje, ki so ga opa-

⁴Učni program za študij arheologije na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1979.

⁵Stane Gabrovce, Ob šestdesetletnici Jožeta Kastelica, Opuscula Io-

sepho Kastelic sexagenario dicata, Ljubljana 1974 (Situla 14-15), str. 5-12.

⁶Zgodovinski časopis 4, 1950, str. 195-207; Iosephi Kastelic opera selecta, Ljubljana 1988, str. 180-188.

zili že profesorji klasične gimnazije – Ivan Pregelj, Ivan Arnejc, Anton Sovre, Ivan Grafenauer, Josip Osana, da imenujem le nekatere, se je med študijem še povečalo. In kakor je sam potrdil v svojem zadnjem velikem pogovoru na TV Slovenija, si je vzel dovolj časa, da je posamezne predmete svojega zanimanja še pred diplomo leta 1939 temeljito preučil.

Pravilno ugotavlja Stane Gabrovec, da je Kastelčeva ocena Sovretovih Starih Grkov iz leta 1941⁷ njegov programski tekst. "Antika nam pokaže na nedvoumen način, kako se je kriza človeka in družbe v njej nujno pojavila in kako se je na naravnost fantastično nepričakovan način rešila. Normativni čas verske in družabne povezanosti predstavlja grška arhaična doba." V arhaiki je vse v nastajanju, arhaika je čas velike kreativnosti, je čas, ki obljublja vse rešitve, ki so še pred nami. Tako arhaiko je bilo mogoče v prelomnih tridesetih letih razumeti kot metaforo, in jo tudi živeti. "Klasika, ki je zahtevala toliko navora, da se je rodila, je zaželen izpolnitev, pa tudi zaključni akt nekega kreativnega procesa", zapiše Kastelic leta 1975 v spremni besedi k poezijam svojega mrtvega prijatelja Ceneta Vipotnika. Tistega prijatelja, ki ga je že v gimnazijskih letih, ko sta sodelovala pri reviji *Žar*, seznanil z levo usmerjenimi dijaki in marksistično literaturo. Skupaj z jasno oblikovanim odnosom do slovenstva in po nagovoru drugega prijatelja, Staneta Mikuža, je moralo prav razumevanje sodobnosti skozi poetično podobo grške arhaike bistveno sodoločati pri njegovem pristopu k Osvobodilni fronti spomladi leta 1942.

V teh prelomnih trenutkih slovenske zgodovine je samo naključje hotelo, da je bil Jože Kastelic z dekretom Emilia Graziolia, visokega komisarja za ljubljansko pokrajino, "brez lastne prošnje" konec leta 1941 premeščen s klasične gimnazije, na kateri je bil že nekaj mesecev tajnik, v Narodni muzej. Tako je lahko 9. maja 1945 mladi filolog in zgodovinar, aktivist OF, stal med zmagovalci kot kustos Narodnega muzeja. Je Ferdo Kozak, takratni minister za prosveto, vedel, komu daje iz rok Josipa Mala ravnateljstvo nad Narodnim muzejem? Prepričani smo, da je vedel, saj je bil tudi on kot učitelj povezan z ljubljansko klasično gimnazijo. In bil književnik.

Dvema izrazito aktivnima obdobjema v življenju Jožeta Kastelica, ki sta trajala od 1945 do 1983 in v katerih je tako pomembno določil razvoj slovenske arheološke stroke, hkrati pa s svojim kulturno in literarno kritičnim, uredniškim, prevajalskim in drugim delovanjem, ki je se-

galo tja v devetdeseta leta, pomembno sooblikoval slovenski kulturni prostor, lahko hvaležno dodajamo še zadnji dve desetletji njegovega življenja.

To je ob številnih strokovnih člankih⁸ in (48) geslih za Enciklopedijo Slovenije⁹, ob predavanjih zgodovine starega veka na mariborski Pedagoški fakulteti (od 1985) in ob pogostem javnem nastopanju, s katerim se je njegova podoba slovenskega polihistorja in humanista še bolj utrdila in aktualizirala, predvsem čas nastanka kar treh knjig, s katerimi je, kakor bi rekel sam, "po binokostni rosi dohitel samega sebe". *Simbolike mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini*¹⁰, prvega slovenskega pregleda in študije rimskega kiparstva in ikonografije, ki vključuje tudi kiparstvo Norika in Panonije, nastala ob analizi najpomembnejših spomenikov antične umetnosti na našem ozemlju, šempeterskih edikul¹¹; *Umreti ni mogla stara Sibila: Prešeren in antika*,¹² razširjena doktorska teza, v kateri je še zadnjič pokazal vso svojo jezikovno in vsebinsko briljantnost filologa in kulturnega zgodovinarja, ter *Ode*¹³, tretja zbirka poezij, pesniška oporoka, bi lahko rekli, ki nam na široko odpira okno v njegov svet.

Radi mislimo, da je bilo to zadnje obdobje Kastelčevega življenja kljub zdravstvenim težavam zelo srečno. Ne

⁸Npr. Herakles in Hadu: relief Herakla s psom Kerberom v samostanu Stična. Zbornik občin Grosuplje, Ivančna Gorica, Dobropolje 20, 1998, str. 169-181; The Alcestis Sarcophagus and the Orestes Sarcophagus in the Vatican and reliefs in Šempeter. Arheološki vestnik 50, 1999, str. 259-286; Antična zgodovina v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske in njeni ilustratorji, v: Klemenc, A. (ur.), Vita artis perennis: ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca, Ljubljana 2000, str. 315-340; Prešeren in antika, v: Paternu, B. (ur.), Prešernovi dnevi v Kranju, Kranj 2000, str. 201-212.

⁹Gesla: AJDOVŠČINA, ALPE, ANTIKA, ARGONAVTI, ARHEOLOGIIJA, AVGUST (Augustus, prvi rimski cesar), BELA KRAJINA, BELJAK, BOLTA, Lojze, BOLTIN-TOME, Elica, BREGANT, Tatjana, BRODAR, Mitja, CESTA, CIGLENEČKI, Slavko, CURK-MIKL, Iva, ČEDAD, ČEJDAJSKI EVANGELIAR, DALMACIJA, DEŽMAN, Dragotin, DIOKLECIJAN (Diocletianus), ĐURIČ, Bojan, DOLENJSKA, DULAR, Janez, EGGER, Rudolf, EMONSKI MEŠČAN, EPIGRAFIKA, GABROVEC, Stane, GEMMA AUGUSTEA, GLOBASNICA, GOSPOSVETSKO POLJE, GRADEŽ, GUŠTIN, Mitja, HAREJ, Zorko, ILIRIK, IMENSKI PREŽITKI, IZOLA - ISOLA, JELOČNIK, Aleksander, KNEZ, Tone, KNIFIC, Timotej, KOLŠEK, Vera, KOS, Peter, MARK AVRELIJ (Marcus Annus Verus Antoninus), METULUM, MLADENIČ S ŠTALENSKE GORE, ORFEJEV SPOMENIK, RIMSKA UMETNOST, SLAPŠAK, Božidar.

¹⁰Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

¹¹Jože Kastelic, Symbolische Darstellungen auf den römischen Grabmonumenten in Šempeter bei Celje, Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti, Celje 8.-12. maja 1995, Ljubljana 1997, str. 9-20 (Situla 36).

¹²Ljubljana: Modrijan, 2000.

¹³Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.

⁷Sovretovi Stari Grki, Dom in svet 53, 1941, str. 95-100, 142-144, 222-225; Iosephi Kastelic opera selecta, Ljubljana 1988, str. 65-74.

samo zaradi njegove nepresihajoče in jasno strukturirane radovednosti, ki osvobaja, njegove živosti in zrele osredotočenosti, temveč predvsem zaradi modrosti, ki jo je izražal in izžareval. In ki je dana tako redkim. Za nas je, kot ptič tonilec, iz globin Maklenovca prinesel zrno peska, da bi se lahko z njegovih obal napotili raziskovat celino. Bilo bi dobro imeti ga ob sebi.

Bojan Djurić

Učitelju, arheologu, muzealcu in pesniku v slovo

Pisati o profesorju Kastelicu je seveda velika čast, obenem pa tudi odgovorna obveza pred vso slovensko javnostjo, ki ga je poznala kot izjemnega poznavalca antike, arheologije in umetnosti, prešernoslovca, muzealca in nenazadnje poeta. Najbrž bi si niti ne drznila napisati teh vrstic, če naju ne bi vezalo nekaj skritih vezi, ki so z leti postajale močnejše in trdnjše, kot sem kdajkoli sploh pomislila.

Vsem, ki smo v začetku sedemdesetih vpisovali študij arheologije, zgodovine ali umetnostne zgodovine, je postal profesor Kastelic učitelj za grški in rimski čas. Sprejel nas je očetovsko, z veliko razumevanja posebej za nas podeželske študente, ki nam je bil študij antike velik preizkus. Ne le redna predavanja iz grške in rimske zgodovine in umetnosti, provincijalne arheologije, epigrafike in uvoda v arheologijo, predvsem njegova vseobsegajoča znanja, so nas očarali. Zgodovino je prepletal s filozofijo, umetnost je trdno navezoval na arheologijo, muzeologijo je vezal s poetiko. Situlska govornica je bila pretkana z jezikom grških herojev in domala vsakemu predavanju je dodal lahkotnost poeta, začaranega od lepote preteklega.

V slikovitem, kot je klasicistu in poetu edino primerno, nadvse elegantnem jeziku in stilu nam je skušal približati stare čase in usodnost človeškega minevanja ter nas obenem hrabil v rasti. Kot izjemen poznavalec antike in renesanse se je moral zavedati ničevosti bivajočega, zato nam je z vso očarljivostjo izkušenega pedagoga nenehno vsajal čut do lepote in vedenj predhodnih civilizacij. Študentski avditorij je naravnost zapeljeval s čarobnim poznavanjem modrosti antičnega sveta. Kjer ni vplival direktno kot pedagog, smo se srečevali z njim kot prevajalcem ali njegovimi obsežnimi komentarji, v katerih se je trudil dati slovenskemu in jugoslovanskemu prostoru pravo mesto znotraj civiliziranega sveta. Zavedal se je, da je še tako brezmejno znanje obsojeno na neizogibno minevanje in da le predano novim generacijam more preživeti in se prebiti skozi vseobsegajočo temo ignorance. Kot je veliko kasneje javno zapisal pesnik Alojz Ihan, so nam že pred desetletji predavanja profesorja Kastelica izpričevala, da ne obstoja moje ali tvoje znanje, temveč le tisto, kar smo uspeli posredovati drugim in se je nazadnje ujedrilo med nami. Danes vem, da je profesor Kastelic sledil nareku starogrškega logosa, ki se more roditi le iz dialoga med razmišljajočimi ljudmi. Kot muzealec, dober poznavalec umetnosti in predvsem kot poet je pač moral intuitivno čutiti, da pot predavanja mezi skozi pristno občutenje, čudenje in nenehno predavanje lepoti, ki edina lahko odpira trdno zaprta vrata čistega razuma. Le-ta so ostajala v povojnem času vsesplošnega skepticizma, zanikovanja demokracije in preziranja aristokracije duha hermetično za-

tesnjena. Bila sta pač prostor in čas, ki dušita po buržoaziji zaudarjajočo Erinnerungskultur . . .

Vendar je tokove duha profesor Kastelic zaznaval pesniško pretanjeno in jih tudi ujel v genialnih razpravah o Prešernovih poezijah. Nenehno jih je razkrival v številnih esejih o antični in sodobni umetnosti in skušal Slovincem približati skoraj neznan svet semiotike in simbolike. Duha je znal vnašati tudi v muzej. Narodni muzej, kjer je bil dolgo dobo ugleden ravnatelj, je tiste dni brez velikih besed sledil zahtevam svetovne muzeologije. Z razstavami in objavami je odprl vrata največjim evropskim raziskovalcem, mnogim slovenskim strokovnjakom pa omogočil, da so prodrli v svet. Čas njegovega ravnateljstva bomo pomnili po veliki mednarodni razstavi in katalogu o situlski umetnosti, po nekaj arheoloških serijah, ki so jih na njegovo pobudo začeli izdajati v Narodnem muzeju in so danes poleg Arheološkega vestnika temeljna slovenska arheološka literatura doma in v svetu. S tem je v času unitarnosti in uniformizma, ki ni hotel prepoznavati pomena malih narodov in ni cenil njihovega prispevka k različnosti, svetovljansko opozoril na prispevek slovenskega ozemlja v času prazgodovine in vrnil slovenskemu narodu časovno sicer zelo oddaljen delec predragocene kulturne identitete. Velika izkopavanja v Stični, ki jih sam zaradi preobremenjenosti ni mogel dokončati, je dalekovidno predal svojemu najspodobnejšemu sodelavcu, profesorju Gabrovcu, in s tem omogočil izoblikovanje temeljnega poligona slovenske arheološke šole. Narodni muzej je bil tiste čase zares matična ustanova, kjer so našli ustvarjalno zatočišče številni slovenski ustvarjalci in znanstveniki, ki je s svojim znanjem nemalokrat dopolnjeval Filozofsko fakulteto, z razstavnimi dejavnostmi in strokovnostjo pa nesebično podpiral ostale slovenske muzeje in galerije. Žal pa tega praktičnega znanja nismo Slovenci znali udejaniti v teoriji muzeologije, kot jo je z lastno katedro uresničila Zagrebška filozofska fakulteta. Zato morda ostajajo leta ravnateljstva profesorja Kastelica v Narodnem muzeju nekako neustoličen vzor slovenske muzeologije, sodobnim muzealcem v izziv in izmuzljivo preseganje.

V času, ko je nastajala Prešernova zbirka v Gorenjskem muzeju v Kranju, je ravnatelj Narodnega muzeja Jože Kastelic odobril izposojlo pohištva, ki je bilo nekoč v pesnikovi lasti. Po njegovih lastnih besedah je pohištvo odšlo tja, kamor zares edino sodi. Zbirka Gorenjskega muzeja je s tem dobila zasnovo sedanje Prešernove hiše, ki je z dolgotrajno prenavo in veliko truda postala srce starega Kranja. Profesor Kastelic je ob njenem slovesnem odprtju leta 2001 nagovoril obiskovalce, ki so do zadnjega kotička napolnili muzejske prostore in se kot živa reka zli-

vali čez kranjski glavni trg, s pretanjenimi besedami. Sam poet in esteta je še kako čutil pomembnost trenutka. Tisti čas se je že opiral na palico in po dolgem nagovoru, ki ga je občinstvo poslušalo malodane negibno, je trudoma sedel na naslanjač v veži. Nazdravil nam je s čašo vina in nekaj kratkimi verzi, porojenimi iz vidnega zadovoljstva, da je njegovo daljno volilo iz šestdesetih let izpolnjeno. Prešernova hiša je bila odprta in tisoče ljudi se bo odslej lahko poklonilo pesnikovemu geniju, pa tudi jeziku, ki je stekel skozi žametne sonetne verze ljubezni in trpljenja. Ob čaši in nadvse prijetnem klepetu z uglednim prešernoslovcem in poetom Jožetom Kastelicem smo za silo tudi kranjski muzealci pozabili, da se na odprtje hiše niso odzvali ugledni politični povabljeni.

Očitno je bilo njegovo razumevanje matičnosti osrednjega slovenskega muzeja istovetno procesu neminljivega občudovanja stvaritev človeškega uma in duha, prepoznavanja narodnega tkiva v njem in njegovega ponortanja skozi žlahtna doživetja. Bled ali Kranj, Ptuj ali Ljubljana, Atene ali Rim, Petrarca ali Prešeren. . . Meja ni, če jih ne začrtata ozkosrčnost in nestrpnost. Kjer se poznavanje antike konča, vstane barbarstvo, ki prinaša upor množic.

Kakšna je bila cena, da se je lahko pretolkel skozi bedo časa s svojo aristokratsko razkošnostjo znanja in čutenja, lahko le slutimo. Delno mu je najbrž nudil zatočišče oddaljeni čas antike. Njegove genialne misli in povprečnežem nedoumljiva pretkanost sta z zvijačnostjo lisjaka rojevala vidne uspehe, žela nemalo priznanj in prinašala ugled in določeno moč. Bile pa so tudi zamere, jeze in sovraštva. Nevidne, kot pač v srcih nas vseh, so ostale bolečine samozadanih ran, prezir ranjenih in globine obupa. A zdi se, da so tudi te globine po prešernovsko rojevale. Rojevale so osamljenost in samost in mnogo tega, kar bo našemu umu vekomaj prikrito. Ne bo pa ostalo neopazno duhu, saj zadostuje, če prelistamo tri knjige njegovih poezij, kjer se srce zadnjega slovenskega humanista razigrano spogleduje z divjim čutenjem Dioniza in tiho, deško sanjari z Apolonom.

Zbogom, zbogom, Orfej, zbogom, moj dragi učitelj!

Poet

Mar ti ni Moč odtrgala belih, nežnih dlani?
Prstov zmečkala,
prebodla oči?

Slišim,
še igraš na pianino,
prstov zmečkanih,
polomljenih rok.
Poješ nizko,
kot bi jokal otrok.

Verena Vidrih Perko

Nekje vmes. V Evropo se pride preko Balkana

©Boris Kavur

Izvleček V zgodovini antropologije ter prazgodovinske arheologije je Balkanski polotok vedno igral vlogo migracijske poti med dvema kulturnima centroma – bližnjim vzhodom ter Evropo. Ta pozicija je bila ustvarjena v zgodovini raziskav in temelji v kolonialni tradiciji. Tako naj bi bil Balkanski polotok tista migracijska smer, po kateri naj bi moderni ljudje prišli v Evropo, vendar so bili odkriti najmlajši neandertalci skupaj s čudnimi arheološkimi najdbami. Vse je bilo odkrito na napačnem mestu.

Ključne besede neandertalci, moderni ljudje, migracionizem, evolucionizem, Balkan

Uvod

V dobri po-neoevolucionistični veri, da je arheologija sestavni del antropologije, bom v besedilu dejansko govoril o arheologiji. Pa ne o tisti arheologiji, ki jo je nekdo še ne dolgo tega označil za tehnično brkljarijo, ampak o tisti, ki se ukvarja s prostorom, časom ter ljudmi. Prostor, ki ga bom predstavil, je jugovzhodni del Evrope – dejansko Balkanski polotok, ki ga bom raztegnil vse do vznožij Julijskih Alp. Čas je dogajanje iz obdobja pred približno 40.000 leti na eni strani ter obdobje zadnjih 150 let, v katerih so potekale raziskave prejšnjega, na drugi. Ljudje pa so, no, ker verjamem, da so neandertalci ljudje, so to oni, pa naši anatomsko moderni predniki v preteklosti ter arheologi in antropologi v polpretekli sedanjosti.

Iz razmerij med naštetimi elementi bom poskušal izluščiti znanstveno percepcijo balkanske arheologije v sedanjosti, hkrati pa bom poskušal pokazati, od kod ta percepcija izvira ter v katerih elementih je diskriminatorna, če ne že naravnost žaljiva. Ker bi bilo popolnoma nesmiselno zgolj zbrati vse možne pozicije, se bom omejil na eno samo časovno točko v preteklosti Evrope – na biokulturni obrat, v katerem so anatomsko moderne populacije zamenjale arhaične. Seveda gre pri tem za točko v geološkem času, ki je realno historični proces, ki je po antropoloških konstrukcijskih najverjetneje trajal skoraj dobrih 10 tisoč let oziroma še vedno ne vemo, če se je v resnici sploh zgodil.

Seveda znanstvena percepcija Balkana kot prostora izvira iz preteklih pojasnitev tega dogajanja oziroma procesov, ki naj bi se na njem dogajali. Največkrat je bil edini proces, ki so ga pripisovali temu področju, zgolj prehod – Balkan je in še vedno v konstrukcijskih funkcijah kot prehodno območje med bližnjim vzhodom ter Evropo. Pri tem gre za konstrukte, ki obravnavajo arheološke najdbe z območij okoli Balkanskega polotoka, na najdbe na njem pa se v resnici skoraj ne nanašajo. Opozarjajo zgolj, da so odkritja na kraju samem neustrezna zaradi različnih, večinoma imaginarnih ter diskriminirajočih, dejavnikov.

Abstract In the history of physical anthropology and prehistoric archaeology the Balkan peninsula was always interpreted as the migration route between two cultural centers – the Near East and Europe. This position was created in the history of research which was rooted in the colonial tradition. So the Balkan peninsula was supposed to be the route on which the first modern humans have entered Europe, but the youngest Neanderthals were discovered in connection with strange artefacts. Everything was found in the wrong place.

Keywords Neanderthals, modern humans, migrationism, evolutionism, the Balkans

Zgodovina raziskav

Če govorimo o zgodovini raziskav, moramo nujno predstaviti sintezo antropoloških ter arheoloških ugotovitev ter trditev. Morda bi mi kdo nasprotoval, češ fizična antropologija se ukvarja s človeškimi skeletnimi ostanki, arheologija pa z ostanki človekovega delovanja, vendar eni in drugi ostanki izvirajo iz istih najdišč – istih plasti. Prav tako pa so bili oboji pridobljeni na enak način – z izkopavanji – kasneje pa žal vse prevečkrat obravnavani ločeno.

Prav način pridobivanja podatkov, to je izkopavanja, pa tvori jedro problema. Obilo arheoloških podatkov, ki so na voljo na posameznih področjih Evrope in so plod dolgotrajne tradicije raziskav, posamezne pokrajine povzdigujejo v podobo kulturnih centrov, ki zaradi natančnejše kulturne, regionalne ter časovne delitve kultur dajejo vtis večje kompleksnosti ter dinamike kot ostanek sveta. Pri tem seveda na področju paleolitske arheologije ne moremo zaobiti sekularne dominancije Francije v evropskih kulturnih in stratigrafskih sistematičah ter iz slednjih izhajajočih nomenklatur. Imena in koncepti – acheuléan, mousterien, aurignacien, gravettien... ki so bili postavljeni v prvi polovici dvajsetega stoletja, še vedno ostajajo v uporabi ne zgolj v obrobni področjih Španije in Nemčije, ampak tudi na Poljskem in v Bosni (Strauss 1995, 4). Pa vendar, če bi bil frankocentrični pristop pred 25 leti še popolnoma sprejemljiv, se je pred 15 leti začela stvar zapletati, danes pa problematika panevropskih razlag kulturnih fenomenov postaja kontraproduktivna in ostaja v uporabi zgolj zaradi neke nerazumljive sentimentalnosti (Kavur 2000, 20). Področja med navideznimi centri pa so marginalizirana zaradi manjše količine arheoloških najdb na eni ter neujemanja obstoječih s centri na drugi strani. Tako lahko celotna področja postanejo deviantna. Zaplete se le, ko se tako področje nahaja na kraju, preko katerega naj bi potekala poglavitna migracijska smer, po kateri naj bi prišli nosilci novosti – z uveljavitvijo migracionizma so bila ustvarjena tudi vrata v Evropo.

Ključno pozicijo pri razumevanju procesa zamenjave neandertalcev ter prihoda modernih ljudi v Evropo igra vpetost razlag v teorijske osnove, ki pojasnjujejo razvoj vrst – v evolucionizmu. In osnova – evolucija – je predlog, ki pravi, da so si vsi organizmi sorodni, je velikokrat potrjeno dejstvo, ki je sestavni del, če ne že osnova moderne znanosti. Ideja, da se je življenje razvijalo, sodi med predpostavke, kot sta obstoj gravitacije ter sferoidna oblika zemlje – skratka med potrjena dejstva, ki jih ni mogoče falsificirati. Evolucija torej ni mit.

Popolnoma drugačna stvar pa je vprašanje, kako se je življenje razvijalo. Standardna razlaga evolucije kot počasnega in postopnega spreminjanja je mit. Gre za mit, ki je bil rojen iz drugega mita – iz viktorjanske predpostavke o napredku (Eldredge, Tattersall 1982). V nasprotju s še vedno obstoječo eklesiastično pozicijo, da vsaka sprememba ter napredek pomenita degradacijo, je v industrijskem zagonu po prisvojitvi energijskega potenciala fosilnih goriv viktorjanska miselnost ustvarila predpostavko o nepovratnem napredku. V skladu z maltuzijansko ekonomijo, na kateri mimogrede temeljijo tudi osnovne Darwinove predpostavke o naravni selekciji, pa je ustvarila podobo neizogibnega propada oziroma nujnosti zasužnjenja ekonomsko šibkejših.

Sicer so podobne progresionistične teze bile prisotne že dolgo pred Darwinom, vendar je šele slednji s konceptoma adaptacije ter selekcije pojasnil neujemanje naravnega stanja s predpostavkami velike verige bivanja, po kateri ni bil smiseln obstoj primitivnih organizmov. Vendar pa do tega premika ni prišlo v kulturnih ter posledično tudi v antropoloških in arheoloških študijah. Kulturna adaptacija na okolje je morala počakati še dobro stoletje, da se je uveljavila v obliki kulturno materialistične filozofije v arheologiji, anatomsko adaptacija v obliki rasne teorije pa je bila prisotna v antropologiji, če jo v tem obdobju lahko sploh tako poimenujemo, že dobrega pol tisočletja. Povezava med obema pa ni bila nikoli vzpostavljena.

Na drugi strani pa so se prav v petdesetih letih pred Darwinovo smrtjo izoblikovali koncepti raziskav prazgodovine, kot jih poznamo še danes. Že leta 1851 je Latham definiral tri osnovne probleme (Gamble 1993 40):

- enotnost ali neenotnost človeške vrste;
- njena starost;
- geografski izvor.

Seveda ne smemo pozabiti, v kakšnem intelektualnem okolju so bila ta vprašanja postavljena. Gre za prelomno obdobje, ko je prišlo do sesutja kratke biblijske kronologije človeštva ter se je njegov začetek vse dalje odmi-

kal v nejasno geološko preteklost. Biblijski čas je zamenjal etnološki čas, kajti prav v začetnem obdobju imperikalizma so bile vzpostavljene družbene razvojne sheme, ki so osnovo za izhodišče jemale pri kulturno "najnižjih" rasah človeštva. Vzporedno s tem so potekale tudi razprave o poligenizmu ter monogenizmu – vprašanju samega izvora človeštva. Te so še vedno dediščina kreacionistične miselnosti, ki je poskušala pojasniti variabilnost svetovnih populacij.

Vse to pa je potekalo v obdobju brez znanih človeških fosilov in je vodilno vlogo igrala razprava o rasni raznolikosti človeštva. V tej se je šele ob koncu osemnajstega stoletja z delom J. G. Blumenbacha pojavila populacijska dinamika. Njegovi predhodniki, vključno z I. Kantom, ki je sicer nekatere rase poimenoval po migrirajočih ljudstvih (npr. Hunih), so jih opisovali statično. Rase so bile ustvarjene oziroma so se razvile kot posledica okoljskih dejavnikov v določenem okolju. Širitve ras onkraj njihovih naravno določenih meja ni bilo. Koncepte je spremenil Blumenbach, ki je uvedel teorijo degeneracionizma. Zanj je najpopolnejša, tako fizično kot tudi kulturno, kavkaška rasa, ki se nahaja na področju optimalnih klimatskih razmer. Črna in rumena rasa pa sta degenerirali zaradi selitve izven tega območja (Kavur 1999a, 2).

Tako prepričanje je bilo posledica dejstva, da sta svetovna trgovina ter prvo popotništvo že konec 18. stoletja spoznali svet, znanost pa je temu sledila z zamikom dobrih stotih let. Rasne tipologije so bile ustvarjene dobro stoletje pred ustanovitvijo antropoloških društev v Parizu leta 1859 ter v Londonu leta 1863. Tako se je znanost devetnajstega stoletja še vedno ukvarjala s hipotetično umestitvijo izvora človeka ter z debato o njegovi podobi. Danes se zgodovina antropologije najraje navezuje na monogeniste, kot je bil J. Prichard, ki je trdil, da je bil prvobiten človek temne polti ter da je bil ustvarjen nekje med Kavkazom in Hindustanom (Barnicot 1960, 24-25). Še vedno je bila v monogenizmu zaznavna močna biblična nota, ker so avtorji večinoma domnevali, da je bil človek ustvarjen. Na drugi strani pa je prav monogenizem moral vsebovati tudi pojasnitve, zakaj se ljudje nahajajo na vsem svetu – potrebna je bila vpeljava migracionizma, za potrebe sprememb nekoč enotne izvorne populacije pa je geografska rasna delitev nudila osnovo za ekološki determinizem kot tisti dejavnik, ki človeške rase izoblikuje. Tako je Buffon trdil, da se je izvorna rasa množila ter posledično selila po svetu, kjer se je zaradi vplivov podnebja, razlik v prehrani ter parjenja s sebi podobnimi začela spreminjati – ločevati na geografske rase (Barnicot 1960, 25).

Prostor za porajajoči se hiperdifuzionizem z začetka dvajsetega stoletja je pripravil nemški evolucionist E. Haeckel. V svojem iz romantizirane variante "Naturphilosophie" izhajajočem darvinizmu je združil idealizirani progresionizem ter koncepte naravne selekcije. Sicer je ustvaril osnovne koncepte paleoantropologije, ko je menil, da se je človek razvil iz primatskega prednika preko govora nezmožnega opičjega človeka, vendar je tudi trdil, da so se različne rase razvile iz različnih primitivnih prednikov ter da so v različnih obdobjih prestopile prag človeštva. Bistvo razvoja pa zanj ni bila neka vrojena težnja po razvijanju, kot je to veljalo v prejšnjih stoletjih, ampak konflikt med rasami oziroma rasni boj (Kavur 1999a, 11). Mnogi menijo, da je prav prevlada njegove oblike evolucionizma v Nemčiji povzročila ustvaritev intelektualnega okolja, ki je sproduciralo nacionalni socializem, hkrati pa je tudi oblikoval koncepte paleoantropologije prve polovice dvajsetega stoletja.

S teorijo rasnega boja v svoji osnovi, je vsaka difuzija postala migracija ter vsaka migracija osvajanje ter podreditve, če ne že iztrebljanje drugačnosti. Istočasno so se začeli pojavljati tudi vedno številnejši človeški fosili. Na eni strani je šlo za fosile, ki so nam bili podobni, na drugi strani pa je obdobje konca devetnajstega stoletja dalo tudi dve fosilni vrsti – neandertalce ter *Homo erectus* oziroma *Homo primigenius* ter *Pithecanthropus alalus*, če sledimo Haecklovi terminologiji. Poromantično obdobje je iz neandertalcev hitro naredilo poopičene divjake s pokrčenimi koleni ter gorjačami na hrbtu – podobe, ki so s svojim infantilnim ter nebogljenim videzom delovale kot prisposode težavnosti boja z naravo oziroma so upodabljale kreature, ki so zgolj čakale na to, da jih bodo zamenjali moderni ljudje.

Oblika tega konflikta oziroma zamenjave ni bila jasna vse do začetka dvajsetega stoletja, ko je med leti 1988 ter 1905 v Krapini v Hrvaškem Zagorju Dragutin Gorjanović-Kramberger izkopal največjo zbirko neandertalskih fosilov doslej. Njegove najdbe so sicer hitro zasenčila francoska odkritja pokopanih skeletov, vendar je prav fragmentiranost ustvarila enega izmed najpomembnejših mozaičnih kamenčkov v ustvaritvi podobe neandertalcev. Odkrite kosti so bile ožgane ter polomljene – številne tudi razcepljene. Kramberger je odkrite ostanke proglasil za sledi kanibalske pojedine – "bitka pri Krapini" je oblikovala podobo popularnih predstav o nadomestitvi populacij v preteklosti. Na eni strani so neandertalce upodabljali kot kanibale, na drugi strani pa so jih hitro proglasili za plen modernejših prišlekov (Kavur 1999b, 59-61). Vendar, od kod naj bi ti prišli?

Francoski antropolog M. Boule, ki je opisal anatomijo slavnega neandertalskega starca iz La Chapelle-aux-Saint, je verjel, da so moderni ljudje v času neandertalcev že obstajali nekje drugje. Po njegovih ugotovitvah se je namreč srednjepaleolitska kultura vedno vezala na neandertalske fosile, mlajšepaleolitska pa na moderne. In ko so drugi zamenjali prve, je prišlo do nenadne spremembe, ki daje slutiti, da je mlajši paleolitik bil prinesen v Evropo že v svoji razviti obliki oziroma je njegov razvoj potekal že dolgo časa na nekem drugem kraju (Tattersall 1999, 58). Antropologi so v tem obdobju začeli uvajati koncepte klimatskih sprememb kot dejavnik, ki je spočel ločitev ljudi od opic. Verjelo se je, da je najboljši kraj, kamor bi lahko umestili ta dogodek, področje osrednje Azije, kjer se je združil dvig Himalaje s splošnim poeocenskim trendom klimatskega ohlajanja in osuševanja ter ustvaril odprta višavja. Vsaka človeku podobna opica, ki bi živela na tem področju, bi bila prisiljena spremeniti svoj na gozdove vezani način življenja v smeri bolj človeškega, ki je vezan na odprta področja. Poglavitni zagovornik takega prepričanja je bil direktor American Museum of Natural History iz New Yorka, H. F. Osborn. On je v dvajsetih letih poslal celo serijo odprav v osrednjo Azijo, ki pa so zaslovele predvsem po spektakularnih odkritjih dinosavrov (Tattersall 1999, 74-75). S temi odpravami se je pozornost prvič preusmerila od živečih primatov ter tropskih gozdov, kamor so bili najprej zagledani zgodnji darvinisti iz obdobja pred odkritjem velike količine človeških fosilov (Eiseley 1979, 191).

Do istega področja je na drugačen način – kartiral je takrat poznane hominide – prišel tudi angleški anatom ter hiperdifuzionist Grafton Elioth Smith. Menil je, da se je skupni prednik srednjepleistocenskih hominidov moral nahajati nekje v sredini – v Perziji ali Turkestanu (Kavur 1999a, 19). Vendar je šlo pri tem početju za naključna ugibanja. Ta so temeljila na starejših delih, ki so bila hipotetična, na rasnih študijah, ki so bile zaradi nenatančnosti vzorčenja še bolj hipotetične, ter na skoraj neverjetnih najdbah redkih fosilnih hominidov. Predvsem pa nikjer ni bila upoštevana arheologija, ki je prav v začetnem zagonu difuzionizma poenačila svoje pojmovanje kulture s herderjevskim "Volkstum".

Evropska arheologija je začela ustvarjati zemljevide distribucij, ki so predstavljali zaključene skupine, pojmovane kot proto-etnije. Za potrditev teh je potrebovala analitsko orodje, ki ga je našla v tipologiji artefaktov. Ta pa ni bila dinamičen, ampak statičen model in kulture so bile določene glede na količine posameznih elementov v orodnih zbiri oziroma glede na prisotnost elementov, ki so jim pripisovali poseben oziroma določujoč pomen. Tako

so spremembe pomenile prihod novih elementov – ljudi. V prazgodovinski arheologiji se je teorija kulturnih krogov povezovala z migracionizmom.

Zagotovo je prav nezadovoljstvo s prepričanjem arheologov v preteklosti, ki so kamena orodja razlagali kot skoraj žive razvijajoče ter razmnožujoče se psevdoorganizme, povzročilo nezaupanje do arheoloških analiz kamenih orodij ter vrednosti evolucionističnega pristopa (Foley 1987, 380). Odstopanje od takih konceptov pa je vodilo do povezave artefaktnih tipov z biološkimi fosili. Tako so postale razlike v artefaktih sinonim za biološke razlike, kajti mlajšepaleolitska tehnološka revolucija naj bi posledično pomenila tudi biološki obrat ter uresničitev popolne biološke sposobnosti za kulturo.

Pa vendar stvari niso zgledele popolnoma tako. V kamenih industrijah so bile na osnovi kontinuitete posameznih orodnih tipov prepoznane vmesne kulture, ki naj bi v trenutku drugega vdora neoevolucionizma v arheologijo predstavljale vmesne stopnje v razvoju od neandertalskih proti modernim tehnologijam. Ena takih je bil tudi francoski *châtelperronien*. Prvi je industrijo prepoznal D. Peyrony, jo poimenoval *périgordien* ter jo med leti 1933 ter 1946 razdelil na dva dela, ki pa naj bi bila sočasna z *aurignacienom*, kar je bilo popolnoma v skladu s predpostavljanim *dvolinijskim* razvojem hominidov v Evropi. Kasneje je Garrodova pokazala ločenost stopenj, ju preimenovala v *châtelperronien* (*châtelperronien*) in *gravettien* ter pokazala na zaporedje mlajšepaleolitskih industrij, kar je v uporabi še danes.

V prvi polovici prejšnjega stoletja se je zdelo, da so v *châtelperronijski* plasti najdišča *Combe-Capelle* odkrili skelet, ki bi bil sočasen, pa vendar različen od *aurignacijskih* z najdišča *Cro Magnon*. In medtem ko se o izvoru *aurignacijskega* ni razpravljalo, naj bi se razvili pripadniki rase, kateri je pripadal skelet iz *Combe-Capelle*, nekje v plodnih ravninah ob Indu in Gangesu ter se kasneje v dveh valovih selili po svetu. Prvi naj bi potekal preko Rusije v Evropo, drugi pa preko Arabskega polotoka v Afriko (Kavur 1999c, 71).

Spet se kot kraj izvora človeštva pojavlja Azija. Tokrat se za razliko od starejših teorij, ki so iskale kraje, kjer se je podnebje poslabšalo, pojavljajo kraji z optimalnim podnebjem, pri čemer lahko iščemo vzroke za tako umestitev tudi v vplivu jezikovnih teorij o sorodnosti indoevropskih jezikov. Tako je do šestdesetih let večinoma kot kraj izvora ras modernega človeštva igrala poglavitno vlogo Azija, vendar se je v šestdesetih vse spremenilo. V obdobju po koncu druge svetovne vojne so antropološke raziskave v

Aziji za nekaj časa zamrle. Vojna se je podaljšala z ljudsko revolucijo na Kitajskem, sledila je vojna v Koreji, pa v Indokini, osamosvojitve Indije... Azija je postala nemiren politični kotel, ki ni pretirano maral vdorov zahodnjaških kapitalistov, ki so iskali svoj izvor (Kavur 1998, 34).

Po drugi svetovni vojni pa je prišlo tudi do konceptualne spremembe znotraj arheologije. S povratkom neoevolucionizma na eni strani (v ZDA ter Franciji) ter izrazito skeptično usmerjene arheologije na drugi (v Veliki Britaniji), je večji del raziskav poskušal vzpostaviti sisteme kontinuitete med srednjim in mlajšim paleolitikom. Z vzpostavitvijo vmesnih prehodnih stopenj so arheologi poskušali vzpostaviti baze podatkov, ki bi zanikale katastrofične implikacije bioloških modelov zamenjav populacij (Gilman 1996, 227). Na drugi strani pa so večajoči se skupki najdb iz vzhodne Afrike ter nezmožnost raziskav v Aziji preusmerili pozornost na celino južno od Evrope. Z odkritji serije hominidov v vzhodnoafriškem tektonskem jarku, ki se dejansko začne že s tokom reke Jordan, je bil ustvarjen koridor, ki bi prihajajoče hominide z lahkoto vodil v Evropo.

Zadnja vrata

V trenutku, ko se ukvarjamo z najstarejšo prazgodovino, se moramo zavedati dejstva, da je Evropa zgolj majhen *cul de sac*, privesek Azije, ki leži na severozahodnem robu poseljenega sveta srednjega in mlajšega pleistocena. In za pojasnitev dogajanja na tem področju je potrebno predvsem opazovati kulturno dinamiko Afrike in Azije – gre za dejstvo, ki se ga najjasneje zavemo, ko poskušamo predstaviti koncepte prihoda prvih ter prvih anatomsko modernih ljudi v Evropo. Vsa stvar ima zgolj en problem – vmesni prostor. Prostor, ki sega od Bližnjega vzhoda do "prave" Evrope, ta pa se tako ali tako začne šele na alpskih vršacih. Za zožitev in razumevanje konstrukcije tega koridorja se je potrebno posvetiti začetkom paleolitske arheologije na Bližnjem vzhodu ter na Balkanu.

Na področju Bližnjega vzhoda je bila do nedavnega večina raziskav vezana na področje Izraela v njegovem največjem obsegu – v začetni fazi zaradi vazalnega odnosa do velike Anglije in Francije, v končni pa zaradi pospešenega izraelskega čiščenja pomembnih arheoloških najdišč pred predajo ozemelj Palestincem, Sirijcem in Egipčanom.

Z izkopavanji je že leta 1925 začel F. Turville-Petre v jami *Zuttiyeh*, sledila sta v tridesetih francoski konzul v Jeruzalemu R. Neuville, ki je kopal v jami *Qafzeh*, ter združena ameriško angleška skupina pod vodstvom D. Garrod, ki je kopala v *Tabunu*, *Skhulu* ter *el-Wadu*. Ključno vlogo

je odigrala zadnja skupina. Na eni strani je to posledica povezave med asistentom T. McCownom ter slavnim angleškim anatomom A. Keithom, na drugi pa delovanja energične D. Garrod, ki je postala prva profesorica na univerzi v Cambridgu, in je poleg revizije francoskega paleolitika vzpostavila tudi osnove migracionističnih razlag zamenjave srednjega in mlajšega paleolitika.

McCown in Keith sta leta 1939 skupaj objavila fosile iz jam pod goro Karmel in sta jih opisala kot pripadnike ene same raznolike populacije. Danes so fosili iz Tabuna opisani kot neandertalci, fosili iz Skhula pa kot moderni ljudje, avtorja pa sta na podlagi podobnih zob kot povezovalnega elementa ter enake kulture – to je kamenih orodij – v obeh bližnjih najdiščih ustvarila podobo ene variabilne populacije. Variabilnost sta pojasnila z življenjem hominidov v “*mukah razvojnih sprememb in ko so bili zaradi tega nestabilni in gnetljivi v svoji genetski konstituciji*”. Ko sta zbirko fosilov primerjala z evropskimi, so fosili iz Tabuna hitro postali podobni neandertalcem, fosili iz Skhula pa kromanjoncem. Med klasičnimi neandertalci ter Tabunom se je nahajala zbirka iz Krapine, ki je prav tako vsebovala veliko bolj gracilno grajene osebkke. Za pojasnitev take situacije sta vzpostavila sistem, ki je predpostavljala postopno teritorialno gracilizacijo neandertalcev. Ti naj bi bili v zahodni Evropi najbolj robustni, v Krapini že manj, na Bližnjem vzhodu pa naj bi bili že skoraj podobni modernim ljudem. Vendar njun model ni predpostavljala razvoja modernih ljudi na Bližnjem vzhodu. Ti naj bi se, kot so to velevale starejši sistemi, pojavili v zahodni Aziji (Tattersall 1999, 110-111). Z njunim modelom je Krapina dobila vlogo področja, ki sicer še sodi v neandertalski kulturni in anatomski krog, vendar so tipične značilnosti tu že nekoliko slabše izražene – Balkanski polotok je dobil vlogo veznega predela, ki je skrajno obrobje povezoval s centrom.

Smer prehoda pa je določila D. Garrod. Od samega začetka je Bližnji vzhod proglašala za “*vrata prazgodovinskih migracij v Evropi iz Daljnega vzhoda ter Azije*” (Trinkaus, Shipman 1993, 245). Med delom v Palestini in po njem je kopala tudi v najdiščih v Kurdistanu ter poskušala začeti z izkopavanji v Anatoliji, nato pa je svojo pozornost usmerila v Bolgarijo na najdišče Bačo Kiro. Pri tem je opozorila, da bi v tej zvezi bilo potrebno tudi natančneje pregledati najdbe iz Potočke zijalke ter drugih takrat jugoslovanskih jam (Davies 1999, 6-9).

Garrodova je pričakovala povezave zaradi podobnosti med najdbami iz jame Temnata v Bolgariji ter materialom, ki ga je poznala z Bližnjega vzhoda. Ključni element, ki je

povezoval vsa najdišča, so bile koščene konice s precepljeno bazo, te pa so bile poznane tudi iz Potočke zijalke (Kozłowski 1999, 97-98). Model, ki je bil s tem vzpostavljen, je predpostavljala migracije – kulturne ali populacijske – preko Balkanskega polotoka. Takih pojasnitev se je oprijela predvsem angloameriška ter posledično tudi bolgarska oziroma poljska arheologija. Arheologi v nekdanji Jugoslaviji pa se zanjo niso zanimali – pri tem je potrebno izpostaviti predvsem slovensko ter hrvaško paleolitsko arheologijo in antropologijo. Po začetnem zagonu z odkritjem Krapine je v naslednjih desetletjih bila vzpostavljena zgolj slovenska paleolitska arheologija, ki pa se je po svoji tradiciji predvsem navezovala na alpski prostor ter bila veliko bolj paleontološko in ne antropološko usmerjena. Zaradi preokupacije z regionalnimi kronološkimi modeli ter skeptične usmeritve do konca devetdesetih ni ustvarila dinamičnih modelov, ki bi predpostavljali kakršnekoli migracije preko slovenskega ozemlja, in to kljub temu, da je svetovna arheologija vedno izpostavljala pomen podalpskega koridorja za vstop v Evropo. Izhajajoč iz podobne usmeritve se je hrvaška paleoantropologija pridružila multiregionalnemu modelu človeške evolucije, kar je posledica intenzivnih stikov s tvorci te teorije, ki so izhajali iz stare McCownove ideje o gracilizaciji neandertalcev na področju Balkanskega polotoka. Seveda pa so bili tudi ti modeli statični, saj so predpostavljali razvoj znotraj regije in ne migracije v regijo oziroma prehoda skozi njo.

Model prihoda modernega človeka

Kljub temu, da arheologi menimo, da mora vsak resen model temeljiti na natančnih upodobitvah distribucij posameznih elementov v času in prostoru, še vedno pričakovane posledice v največji meri krojijo podobo razvojnih in migracionističnih modelov. Pričakovane posledice pa so končno stanje v katerem od vnaprej ter arbitrarno določenih kulturnih “centrov”.

Tako naj bi prehod od srednjega v mlajši paleolitik zaznamovale spremembe v arheološkem zapisu, v tipologiji ter tehnologiji izdelave kamenih orodij, v načinih primarne ekonomije, materialnih izrazih simboličnega obnašanja, načinu pokopov... Seveda avtorji poudarjajo, da gre za spremembe, ki so potekale več ali manj simultano po vsem svetu, najboljše pa so dokumentirane v jugozahodni Evropi – v Franciji (Gilman 1996, 222).

Vendar je tak prikaz dejstev v resnici popolna manipulacija. Večina mlajšepaleolitskih inovacij se pojavi že veliko prej, svoj največji razcvet pa doseže šele veliko kasneje po biokulturnem obratu. Prav zaradi tega se tudi pojmovanje gibanja posameznikov in populacij – kot osnove migracij

– spremeni. Migracija in difuzija sta bili poglavitni razlagi v paleolitski arheologiji vse od njene vzpostavitve, vendar ju v drugi polovici dvajsetega stoletja zamenja ekonomsko gibanje posameznikov – skupnost razpade na posameznike z njihovimi ekonomskimi ter spolnimi vlogami, ki reagirajo neposredno na svoje potrebe. Edini element, ki take skupnosti lahko spravi v gibanje, je globalna sprememba podnebja – ponovno se rodi ekološki determinizem, ki pa je zgolj spremenil svoje področje. Prej je ljudi ustvarila osušitev Azije, zdaj jih v Evropo požene osušitev Afrike ter posledično Bližnjega vzhoda.

Vzporedno z novim ekološkim determinizmom se je pojavil tudi novi biološki determinizem, ki je kapaciteto za “popolno” kulturo enačil z moderno anatomijo. Glede na dve diametralno nasprotni si teoriji o izvoru modernega človeka – modelu regionalne kontinuitete in modelu nadomestitve – obstajata tudi dva modela začetka mlajšega paleolitika.

Po prvem naj bi bil mlajši paleolitik produkt anatomsko modernih ljudi, ki so se razvili onkraj vrat Evrope ter svoje dosežke ponesli v Evropo, po drugem pa naj bi mlajši paleolitik bil policentričnega razvoja – pri tem seveda ni določeno, kateri naj bi bili ti centri, ta model pa tudi ne pojasnjuje biološke spremembe arhaičnih v moderne hominide (Olszewski 1999, 175-176).

Predvsem zaradi genetskih študij, ki so iz zunanje pozicije potrdile izvor modernega človeka v vzhodni Afriki ter njegovo širjenje po svetu, se danes posledično predpostavlja tudi pravilnost prvega modela. Anatomsko moderni ljudje naj bi se razvili v vzhodni Afriki, se razširili do Bližnjega vzhoda ter od tam po najkrajši poti – to je seveda preko Balkana – v Evropo, kjer so v njenem zahodnem delu z razvojem umetnosti do konca razvili svoj ustvarjalni potencial. Vendar vsebuje model nekaj težav. Datacije najdišč, ki naj bi potrjevale tak zmagovit pohod, so redke in dvomljive – še več, najdišča z mlajšepaleolitskimi najdbami so na Bližnjem vzhodu mlajša od evropskih, v Evropi pa so najstarejša v severni Španiji. Najmlajši neandertalci – mlajši od 35 tisoč let – so bili odkriti v Tabunu v Izraelu, Vindiji na Hrvaškem ter v Zaffarayi v Španiji.

Na drugi strani se moderno obnašanje – to je skupek umetnosti, ritualnih pokopov ter glasbe – pojavi šele nekoliko po tem, ko anatomsko moderni ljudje poselijo zahodno Evropo. In koščene konice, ki naj bi bile značilno orodje mlajšega paleolitika ter ključen intelektualen obrat v človeški zgodovini, ko je v tehnološki proces bila sprejeta še ena nova surovina, so bile prav tako odkrite na neandertalskih najdiščih – in še to v Sloveniji v jami Divje

babe I, ki naj bi predstavljala konec migracijskega koridorja (Kavur 2000, 23).

Kaj se potemtakem dogaja na Balkanskem polotoku? Lahko bi v skladu s skeptično tradicijo balkanske arheologije odvrnili, da imamo premalo podatkov ter da bo potrebno počakati na nove raziskave. Lahko bi v skladu z zahodnjaško omnipotentnostjo trdili, da je za neustreznost podatkov kriva nenatančnost raziskav, ali pa bi v najbolj nomotetični ameriški novoarheološki varianti vzpostavljali nove modele migracij iz Evrope na Bližnji vzhod.

Osebnostno menim, da gre v primeru Balkanskega polotoka za epistemološki problem. Njegova pozicija je določena z raziskovalno tradicijo – če se išče migracija, bo Balkan le prehodno območje, če se išče kontinuiran razvoj, pa bo postal center razvoja koščениh orodij ter gracilizacije neandertalcev. Nekatera dejstva le težko ustrezajo obema scenarijema oziroma kažejo na neprimerljivost različnih teorij. Zaključim lahko z besedami najslavnejšega arheologa Indiana Jonesa: “*Arheologija se ukvarja z dejstvi. Če želite resnico – oddelek za filozofijo se nahaja na koncu hodnika*”.

Zaključek

Iz povedanega lahko zaključimo, da prostor v prazgodovinski arheologiji določijo raziskave. Evolucija sama se ne dogaja v prostoru, ampak jo v prostor ponesejo šele migracije, ki so v začetni fazi fiktivne, realnost pa jim dajo šele izkopavanja. Takrat tudi razvoj dobi svojo geografsko komponento.

Tako prav v začetku dvajsetega stoletja, ko se evolucionizem uveljavi kot poglavitna biološka, pa tudi družbena paradigma, pride do prehoda od kratke, to je biblijske kronologije, do dolge, evolucionistične kronologije, hkrati pa se evolucijski prostor premakne od imaginarnega v realno dimenzijo, kar je stranska posledica zgodovine odkritij, v bistvu pa temelji na predhodnih domnevah oziroma pričakovanjih. Vpeljava evolucionizma, ki je prednike ljudi videl v primatih, je prostor izvora premaknila onkraj meja Evrope. Tega sicer v nekem trenutku oblikujejo najdbe, vendar dostopnost oziroma tradicijo raziskav omogočajo razmere – ne zgolj ekološke ampak tudi politične, pri čemer prednjačijo kolonialni odnosi. Angleži so izvor človeka iskali v Himalaji in Indiji, Nizozemci v Indokini, Švedski in Američani pa na Kitajskem. Obdobje po prvi svetovni vojni postavi v ospredje še področje Bližnjega vzhoda, ki se nahaja na samih vratih v Evropo, povojno obdobje pa z izgubo Azije vzpostavi Afriko kot kraj izvora človeštva. V obeh konstruktih

Bližnji vzhod obdrži vlogo odskočne deske v Evropo, prehodno območje pa tvori Balkanski polotok. Prehodno v tem primeru pomeni tisto območje, ki ga morajo pojasniti koncepti sicer vsebovati, vendar ga morajo izumrli hominidi kar najhitreje preiti, da bi se spet znašli na trdnih tleh, na katerih se lahko pojasni njihovo delovanje in razvoj.

Njihova neizpovednost na prehodnem območju pa ni le posledica pomanjkanja raziskav na področjih brez raziskovalne tradicije, ampak tudi vpetost opravljenih raziskav v drugačne intelektualne tradicije, ki so sposobne producirati tudi kontradiktorne rezultate. Te pa je seveda možno spet razložiti tudi z zmotami lokalnih znanstvenikov, ki že zaradi nepripadanja "veliki" srenji ne morejo svojega dela opravljati natančno ter v skladu s pričakovanji (Kavur 2000, 27-28). Znanstvena realnost nekega geografskega prostora po primerjavi "dejstev" ter diametralnih interpretacij postane zgolj fiktiven člen v procesu pojasnitve. Tak zaključek lahko služi kot strežnivek tistim arheologom, ki menijo, da je prepoznava najdb ter njihova interpretacija popolnoma neodvisna ter preverljivo "znanstvena". Arheologija kot del antropologije ne more biti objektivna znanost, ampak je vpeta v pojasnitve preteklosti, to pa so družbeno pogojeni konstrukti, če ne že imaginariji.

LITERATURA

- BARNICOT, N. A. 1960, From Darwin to Mendel. – V: HOGBEN, L. (ur.) 1960, *Man, Race and Darwin*. – University of Oxford Press, London, str. 24-32.
- DAVIES, W. 1999, Dorothy Annie Elizabeth Garrod. A short Biography. – V: DAVIES, W., CHARLES, R. (ur.) 1999, *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic*. – Oxbow Books, Oxford, str. 1-18.
- ELDREDGE, N., TATTERSALL, I. 1982, *The Myths of Human Evolution*. – Columbia University Press, New York.
- EYSELEY, L. 1979, *Darwin and the Mysterious Mr. X. New Lights on the Evolutionists*. – J. M. Dent and Sons LTD, London.
- FOLEY, R. 1987, Hominid species and stone-tool assemblages: how are they related? – *Antiquity* 61, str. 380-392.
- GAMBLE, C. 1993, Ancestors and agendas. – V: YOFFE, N., SHERRATT, A. (ur.) 1994, *Archaeological Theory: Who sets the Agenda?* – Cambridge University Press, Cambridge, str. 39-52.
- GILMAN, A. 1996, Explaining the Upper Palaeolithic Revolution. – V: PREUCCEL, R. W., HODDER, I. (ur.) 1996, *Contemporary Archaeology. A Reader*. – Blackwell, Oxford, str. 220-239.
- KAVUR, B. 1998, Dolgi pohod. Zgodba o najstarejši poselitvi Evrazije. – V: ROŠKER, J. (ur.) 1998, *Poti in brezpotja*. – Oddelek za azijske in afriške študije, Filozofska fakulteta in SVOD, Ljubljana, str. 33-48.
- KAVUR, B. 1999a, Najnevarnejši mit človeštva? Kratka zgodovina evropskega rasizma. – *Azijske in afriške študije* 3, str. 1-33.
- KAVUR, B. 1999b, Sto let Krapine in stoletje Krapine. – *Arheo* 19, str. 59-71.
- KAVUR, B. 1999c, *Nazobčana orodja v srednjem paleolitiku*. – Neobjavljena diplomska naloga na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- KAVUR, B. 2000, Na napačni strani. – *Časopis za kritiko znanosti* 200-201, str. 19-29.
- KOZŁOWSKI, J. K. 1999, The evolution of the Balkan aurignacian. – V: DAVIES, W., CHARLES, R. (ur.) 1999, *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic*. – Oxbow Books, Oxford, str. 97-117.
- OLSZEWSKI, D. I. 1999, Dorothy Garrod and the progress of the palaeolithic studies in the prehistoric archaeology of the Near East and Europe. – V: DAVIES, W., CHARLES, R. (ur.) 1999, *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic*. – Oxbow Books, Oxford, str. 167-180.
- STRAUSS, L. G. 1995, The Upper Palaeolithic of Europe: An overview. – *Evolutionary Anthropology* 4(1), str. 4-16.
- TATTERSALL, I. 1999, *Po sledi fosilov. Kaj si mislimo, da vemo o človeški evoluciji*. – Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- TRINKAUS, E., SHIPMAN, P. 1993, *The Neanderthals. Changing the Image of Mankind*. – Jonathan Cape, London.

Vpliv strukturalizma na interpretacije mlajšepaleolitske umetnosti

©Maja Šuštaršič

Izvleček Strukturalizem, ki se je v 60-ih letih razširil na različna področja družboslovnih in humanističnih znanosti, je na poseben način vplival tudi na interpretacije evropske mlajšepaleolitske umetnosti. André Leroi-Gourhan je s svojim strukturalnim metodološkim pristopom ter z interpretacijami, ki so slonele na njem, revolucioniral študij paleolitske umetnosti.

Ključne besede interpretiranje umetnosti, mlajšepaleolitska umetnost, jamska umetnost, strukturalizem, André Leroi-Gourhan

Uvod

Na vprašanje, kako je vplival strukturalizem na interpretacije mlajšepaleolitske umetnosti, bi večina strokovnjakov za prazgodovinsko umetnost brez pomisleka odgovorila, da z delom André Leroi-Gourhana. Sam André Leroi-Gourhan se je upiral temu, da bi ga povezovali s strukturalizmom, vendar, kakor pravi Mladen Dolar v spremni besedi k Foucaultovi *Arheologiji vednosti*, bi lahko strukturalista prepoznali prav po tem, da trdi, da ni strukturalist (Dolar 2001, 235). Dejstvo je, da pripada Leroi-Gourhan, kljub predstavi o samem sebi kot o zelo samosvojem subjektu, kulturno-znanstvenemu kontekstu, ki ga je še posebej močno zaznamoval t. i. francoski strukturalizem. Leroi-Gourhanov ključni prispevek k raziskavam mlajšepaleolitske umetnosti, ki je med njegovimi deli tudi najbolj strukturalistično obarvan, *Prehistoire de l'art Occidental*, je izšel v za strukturalizem zelo plodnem desetletju, v 60-ih letih. To je čas, ki ga je leta 1958 uvedla Lévi-Straussova *Strukturalna antropologija* in ki se je nadaljeval z izidom Foucaultove *Zgodovine norosti*, Lévi-Straussove *Divje misli* ter *Mitologik*, Barthesovih *Elementov semiologije*, Lacanovih *Spisov*, Althusserjevega *Brati Kapital*, Benvenistovih *Problemov splošne lingvistike*, Derridajeve *Gramatologije* in še nekaj drugih. Leroi-Gourhan ni nikoli priznal, da se v svojem pisanju direktno navezuje na katerega od zgoraj naštetih avtorjev, kljub temu pa lahko v njegovem delu, ki se ukvarja z mlajšepaleolitsko jamsko umetnostjo, opazimo nekatere ključne točke metodologije Lévi-Straussove strukturalne antropologije.

Strukturalizem, ki je v 50-ih in 60-ih letih zajel zelo različna področja vednosti, je v svoji zgodovini prešel številne faze. Izšel je v začetku 20. stoletja iz strukturalne lingvistike Ferdinanda de Saussura, se nadaljeval z Romanom Jakobsonom in njegovimi fonetičnimi analizami v praško strukturalistično šolo, se s slednjim med drugo svetovno vojno preselil v New York in se pod njegovim vplivom po vojni razmahnil v Franciji. Jakobson, ki je definiral pojem strukturalizem (saj Saussure v predavanjih iz splošnega jezikoslovja, ki so v prvem desetletju 20. sto-

Abstract In 1960s structuralism spread to different fields of social and humanistic sciences, and it also had a special influence on interpretations of European Upper Palaeolithic art. André Leroi-Gourhan, with his interpretations based on structural methodological approach, revolutionised the study of Palaeolithic art.

Keywords interpretation of art, Upper Palaeolithic art, cave art, structuralism, André Leroi-Gourhan

letja vzpostavila strukturalno lingvistiko, še ni uporabljal pojma struktura, ampak sistem) in ga vzpostavil kot vodilno metodo sodobnih znanosti, je izšel iz ruskega formalizma, zato ima le-ta svoje vplivno polje tudi v kasnejšem francoskem strukturalizmu.

Francoski strukturalizem se je uveljavil z Lévi-Straussovo strukturalno antropologijo in Lacanovo psihoanalizo. Pomemben teoretični vir francoskega strukturalizma pa je tudi racionalistična epistemologija Bachelarda in Canguilhema (Majer 1978, 4). Lévi-Strauss je začel lingvistično strukturalno metodo, ki jo je v fonologiji zasnoval Jakobson, uporabljati v antropologiji, razširil jo je na humanistična in družboslovna raziskovanja in tako ustanovil strukturalizem kot močno teoretsko smer.

Razširitev strukturalizma na različna področja družboslovnih in humanističnih znanosti je povzročila veliko heterogenost njegovih področnih učinkov. Epistemološka refleksija strukturalizma je bila odvisna od področja, v katerem je nastopal. Zato je kljub sorodnostim področnim variantam pogosto težko določiti skupni imenovalec (Majer 1978, 72). Izhodišče v Saussurejevi strukturalni lingvistiki, postavljanje v ospredje svojega interesa koncept označevalnega sistema, katerega struktura ji velja za pravi spoznavni objekt, in ukvarjanje s filozofskimi predpostavkami svojega početja, podpira strukturalno-analitičen metodološki pristop, katerega glavni namen je v interpretaciji izključiti subjektivnost in zagotoviti strogo znanstvenost.

Pot, ki jo je strukturalizem prehodil, je Rastko Močnik v članku *Strukturalizem* opisal takole: "Sprva je nastopal kot kritična teorija, ki se je zavedala svoje prelomnosti, se nadaljeval v obsežnih prestrukturacijah tradicionalnih področij in s produkcijo novih splošnih teorij, v drugi polovici 60. let pa z dramatičnim samokritičnim obratom prešel v razne variante 'poststrukturalizma'. Ves čas ga je spremljala filozofska refleksija, ki se je s časom zaostrovala, poglobljala in končno pripeljala do globalnih konfrontacij z evropsko metafiziko z izrecno ambicijo postmetafizičnega mišljenja (Althusser, Derrida, Foucault, Lacan)" (Močnik 1984, 165).

Leroi-Gourhanova strukturirana umetnost in Lévi-Straussova strukturalna antropologija

Roland Barthes je v spisu *Strukturalistična dejavnost* zapisal, da strukturalizem ni ne šola ne gibanje, temveč dejavnost, katere cilj je rekonstruirati kak "objekt", tako da s pomočjo rekonstrukcije izrazi pravila funkcioniranja tega objekta. Strukturalistični postopek je, po analogiji z lingvističnim, opisal takole: Strukturalist na podlagi binarne opozicije razstavi objekt na elemente in poišče pravila, sistem, strukturo, sintakso njihovega povezovanja. Struktura mu pomeni simulaker objekta, ker rekonstruirani objekt pokaže nekaj, kar je bilo v naravnem objektu nevidno ali nerazvidno (Barthes 1979, 152).

Leroi-Gourhan¹ je pri svojem delu razvil specifično metodo raziskovanja, ki bi ji lahko pripisali strukturalistično dejavnost, kakor jo je označil Barthes, in ki je bila blizu strukturalizmu Clauda Lévi-Straussa. Čeprav Leroi-Gourhan in Lévi-Strauss v svojem pisanju ne omenjata drug drugega, sta se nedvomno poznala, saj sta leta 1961 skupaj z Emilom Benvenistom in Pierrom Gouroujem ustanovila revijo *L'homme*, ki je kmalu postala eno bolj uglednih glasil sodobne antropologije (Žižek 1985, 365-381). O tem, kolikšen je bil konkreten delež Lévi-Straussovega vpliva na delo Leroi-Gourhana, pa je težko oceniti.

Strukturalizem, ki je korenito prekinil z uveljavljenimi formulacijami znanstvenih področij, na katerih se je uveljavil, je spremenil tako metodološki pristop kot pogled na za različna področja specifične epistemološke probleme. Če je pred tem v humanističnih znanostih prevladovalo historicistično raziskovanje, ki je bilo močno podvrženo evolucionizmu in deterministični shemi vzroka in posledice, se s strukturalističnim pristopom teorije ne izoblikujejo več na podlagi opisovanja, primerjave ter osebnega razmisleka in se epistemoloških problemov ne obravnava več neodvisno od sistema, v katerem imajo svoje izvorno mesto. Tako kot začne Lévi-Straussa bolj kot to, kaj pomenijo določena družbena dejstva, zanimati, kako le-ta delujejo, začne tudi Leroi-Gourhan zanimati, kako funkcionira mlajšepaleolitska umetnost. Posameznih upodobitev Leroi-Gourhan ne obravnava več kot ločene dele, temveč v širšem kontekstu poslikave jam. V okraševanju jam je opazil, tako kot Lévi-Strauss v družbi, neko globljo logiko ali temeljno strukturo, odkrivanje le-te pa jima je postal

¹ André Leroi-Gourhan je diplomiral iz ruskega in kitajskega jezika ter je bil v začetku 30-ih let eden prvih študentov etnologije Marcela Maussa. Kasneje profesor arheologije na Univerzi v Lyonu, Sorboni in College de France v Parizu je igral ključno vlogo pri preoblikovanju francoske prazgodovine (Coudart 1999, 653-664).

(vsakemu na svojem področju) glavni predmet znanstvenega raziskovanja.

Ključna premisa Lévi-Strausovega koncepta strukturalne antropologije je, da so nezavedni mentalni procesi vseh kultur nespremenljivi. Družba je po Lévi-Straussu vedno organizirana v strukturo, ki se kot taka ne spreminja, spreminjajo se le zunanje podobe te strukture, notranja pravila pa ostajajo ista. Človeški razum v kodirani obliki sprejema in prenaša izkušnje ter s tem nezavedno ustvarja družbene konvencije. Nezavedna struktura je podlaga vsaki instituciji in vsakemu običaju v družbi, zato je po Lévi-Straussu osnovna dejavnost strukturalizma iskanje nespremenljive nezavedne strukture, ki posledično omogoča razlago tudi drugim institucijam.

Na področju mlajšepaleolitske umetnosti je iskal temeljno strukturo jamske umetnosti Leroi-Gourhan. Jamski umetnosti se je posvetil zato, ker se je v nasprotju s prenosno umetnostjo² ohranila *in situ*, ker nastopa na različnih najdiščih v zelo podobnem kontekstu – v jamah, ker se nahaja skoncentrirano na določenih področjih jugozahodne Francije in severne Španije³ ter ker je mogoče zaradi teh razlogov izluščiti njeno strukturo. Ker se je Leroi-Gourhan pri svoji strukturalni analizi ukvarjal izključno z materialnimi ostanki, se je nujno ukvarjal z zunanjo podobo strukture, katere bistvo je analiziral Lévi-Strauss. Zaradi pomanjkanja tako pisnih kot ustnih virov in zaradi omejenega fundusa ohranjenih materialnih ostankov ostaja sicer spremenljiva struktura paleolitske umetnosti trdna le znotraj primerne, časovno in prostorsko omejenega, konteksta. Do osnovne in temeljne strukture jamske umetnosti je prišel Leroi-Gourhan na podoben način, kot je menil Lévi-Strauss, da bi lahko prišli do nezavedne strukture družbe. Tako kot je analiziral Lévi-Strauss čim različnejše kulturne tvorbe čim različnejših človeških skupin, je Leroi-Gourhan analiziral upodobitve in njihove povezave v čim večjem številu jam.

Nespremenljiva in nezavedna struktura se za Lévi-Straussa, enako kot pred njim že za de Saussura in Jakobsona, udejanja predvsem v jeziku. Posamezno družbeno dejstvo mu pomeni znak v sekundarnem sistemu, imenovanem družba, in tudi Leroi-Gourhanu posamezna upodobitev pomeni znak ali simbol, ki šele v razmerju z dru-

²Splošna delitev mlajšepaleolitske umetnosti je delitev na prenosno in stensko umetnost. Stenska umetnost se nadalje deli na jamsko umetnost in umetnost na prostem; s slednjo se je ukvarjala Annette Laming-Empeire, ki se je pri svojih analizah prav tako posluževala strukturalističnega pristopa.

³Prenosna umetnost je veliko bolj razpršena in se nahaja v zelo različnih kontekstih.

gimi znaki ali simboli tvori sporočilo. Vsebina posameznega znaka ni pomembna, temveč je pomembno razmerje med njimi. Tako pri Lévi-Straussu kot pri Leroi-Gourhanu gre za izmenjavo znakov in branje simbolov, torej za jezik v najširšem smislu. Figurativna sintaksa je po Leroi-Gourhanu neločljiva od besedne sintakse. Podobe naj bi paleolitski umetniki upodabljali kot mitograme in domneval je, da je kompozicija, ki je zvezana s pomenom, navzoča že ob samem nastanku figurativnega dispozitiva (Leroi-Gourhan 1990, II, 186).

Izhodišče za strukturalno analizo večine "strukturalistov" so teoretski konstrukti opozicij ali razmerij. Sistem nastane s tem, ko te opozicije vzpostavijo med seboj konkretne odnose, kajti šele njihovi odnosi tvorijo strukturo sistema (Močnik 1993, 159). Tako Lévi-Straussov kot Leroi-Gourhanov temeljni element strukturalne metode je načelo binarne opozicije. Kot mnogo drugih metodoloških prijemov, ki so jih uporabljali francoski strukturalisti, tudi ideja binarnih parov izhaja iz dediščine Saussura, Jakobsona in ruskih formalistov. Lévi-Straussova temeljna binarna opozicija je razmerje med naravo in kulturo. Za človeka je v nasprotju z živalmi značilna simbolna dejavnost, ki vzpostavlja kulturo v nasprotju z naravo, pri čemer je kultura tista, ki proizvaja nezavedne strukture. V človeku so tako vsajena nezavedna formalna pravila, po katerih uravnava svoje delovanje v svetu. Če ta pravila abstrahiramo v shemo, dobimo strukturo. Ta je v osnovi zasnovana že v naravi, z nezavedno simbolno dejavnostjo pa jo človek prenaša na kulturo (Majer 1978, 112).

Temeljna opozicija Leroi-Gourhana pa je razmerje med ženskim in moškim principom. S pomočjo statistike, ki je temeljila na dokumentiranju upodobitev, je Leroi-Gourhan sklepal, da se določene živali pojavljajo upodobljene v določenem redu, v parih. Osnovni par sta bizon in konj, princip ženske in princip moškega. Spolni dualizem je razširil tudi na upodobitve znakov, ki jih je razdelil na falične in vulvične. Opazil je, da parom živali ustrezajo pari znakov, ki naj bi s specifičnimi kombinacijami med seboj potrjevali bodisi moški bodisi ženski princip. Spolni dualizem je pomenil osrednjo točko njegove teorije, okoli katere je razvil koncept standardiziranega idealnega sistema okraševanja jam v mlajšem paleolitiku.

Na prvi pogled bi morda lahko menili, da se podobnosti med Lévi-Straussom in Leroi-Gourhanom končajo v trenutku, ko se zavemo časovne oddaljenosti problema mlajšepaleolitske umetnosti. Čeprav so Lévi-Straussu pogosto očitali nezgodovinskost in so nekateri strukturalisti (npr. de Saussure) diahronijo povsem izključili, pa sta

Lévi-Straussu sinhroni ter diahroni vidik komplementarna (Baskar 1994, 244-273) in diahronje tudi ni mešal z zgodovinsko perspektivo. Tako kot je sam zapisal v *Philosophie et anthropologie*: "Ni mogoče izdelati dobre strukturalne analize, če ne narediš najprej dobre zgodovinske analize" (Hénaff 1998, 214). Znanstveno področje, na katerem je uveljavljal strukturalni pristop Leroi-Gourhan, je nujno vezano na zgodovino. Njegova analiza je na nek način odvisna od kronologije stilov, ki jo je izdelal na podlagi arheoloških ostankov in njihovih datacij. V svojem konceptu idealne poslikave jam je namreč moral upoštevati tudi časovne umestitve poslikav različnih najdišč. Kot taka mu je kronologija stilov, ki je sicer tudi kar močno evolucionistično obarvana, pomenila ključni instrument uspešne analize.

Leroi-Gourhan verjame, da je v strukturi paleolitske umetnosti odkril pripoved nekega mita, vendar mita, ki ga brez pisnih ali ustnih virov ne zna dešifrirati. Čeprav meni, da pomena paleolitske umetnosti v celoti ne more dognati, pa se njegove interpretacije trudijo odpreti (vsaj majhen) vpogled v miselno bogastvo mlajšepaleolitskih kultur, ki podpira simbolni sistem upodobitev.

Želja po interpretaciji pomena je od prvih najdb paleolitske umetnosti zelo močna, interpretacije pa so brez izjeme podvržene subjektivnemu pogledu. Kljub temu, da si je André Leroi-Gourhan domišljjal, da je interpretiral objektivno, pa so v njegovem delu močno opazne subjektivne implikacije, ki jih je moč pripisati specifičnemu kulturnemu miljeju, iz katerega je izšel. Zaradi časovne oddaljenosti fenomena in popolnoma pretrganega fizičnega stika z njim, je način, kako "beremo" umetnost, nujno odvisen od časa, v katerem jo beremo.

"Pred-strukturalistične" interpretacije mlajšepaleolitske umetnosti

Ko so v devetnajstem stoletju prepoznali prve dokaze o prazgodovinski umetnosti, so bili ti predvsem prenosne narave, njihovo razlago pa so naslonili na takratno predstavo o primitivnih prazgodovinskih ljudeh. Pod vplivom duha tistega časa se je izoblikovala ideja o dobrohotnih divjakih, ki so živeli v svetu izobilja, imeli ogromno prostega časa ter tako za zabavo krasili predmete, izdelovali majhne gravure in kipce.

Na obstoj prenosne paleolitske umetnosti je prvi opozoril Edouard Lartet v zgodnjih 1860-ih letih. Prvi primer stenske umetnosti pa je javnosti predstavil Marcelin de Sautuola, ko je leta 1879 odkril Altamiro. Vendar mlajšepaleolitski izvor Altamire ni bil sprejet vse do leta

1895, ko je Emile Riviére predstavil primere stenske umetnosti v jami La Mouthe v Franciji. Ob prvih najdbah se je teorija umetnosti zaradi umetnosti razvila pod vplivom francoskih evolucionistov, ki niso verjeli, da bi lahko paleolitski ljudje poznali religijo. Glavna zagovornika teorije sta bila Edouard Lartet in kasneje prazgodovinar Eduard Piette.

Po odkritju stenske umetnosti v globinah jam v začetku 20. stoletja se je teorija umetnosti zaradi umetnosti morala spremeniti. Konec 19. stoletja so pod vplivom avstralske etnografije postale popularne razlage s pomočjo totemizma in lovske magije. To je bil čas razvoja etnologije, ki je prinesel drugačno podobo o primitivnih ljudstvih. Mesto brezdelnih divjakov v svetu obilja so zamenjali lovci, ki so se trudili preživeti v negostoljubnem svetu. Z upodobitvami naj bi si starodavni lovci ustvarili moč nad upodobljenimi živalmi. Teorija lovske magije je bila široko sprejeta vse do 50-ih let 20. stoletja. Magija je služila preživetju in umetnost pod njenim okriljem je bila uporabno obarvana.

Začetnik teorije lovske magije je bil Solomon Reinach. Pod vplivom knjige B. Spencerja in F. J. Gillena, ki sta konec 19. stoletja opisovala ljudstvo Aranda v centralni Avstraliji, je Reinach izpeljal teorijo lovske magije (Bahn, Vertut 1988, 150). Najslavnejše ime, povezano s pojmom lovske magije, pa je abbé Henri Breuil, ki je Reinachovo idejo nasledil in ki je pomenil vse do šestdesetih let 20. stoletja v študiju paleolitske umetnosti največjo avtoriteto. Jamsko umetnost je obravnaval Breuil kot zbirko individualnih upodobitev, ki so nastopale brez povezave ene z drugo. Njegove interpretacije, ki so črpale iz etnografskih primerjav, so bile zelo poenostavljene in močno subjektivno inspirirane. Na področju paleolitske arheologije in umetnosti so veljale praktično celo prvo polovico 20. stoletja za nezmotljive.

Tako kot je v umetnostni zgodovini tega časa vladal "idealistični koncept zgodovine", ki je imel močne evolucionistične implikacije in je kot tak črpal še iz konceptov 19. stoletja, je vladal koncept idealnega teleološkega poteka dogodkov tudi v prazgodovinskih študijah. V drugi polovici 20. stoletja se je francoska prazgodovina znašla na razpotju – bodisi slediti Breuilovi konservativni liniji bodisi ostro prekiniti z zastarelimi formulacijami prazgodovine. Osvežujoči val strukturalizma, ki se je v tem času pojavil v Franciji, pa je nudil možnost premika pogleda.

Strukturirana umetnost

Predhodnik strukturalistično obarvanih interpretacij

mlajšepaleolitske umetnosti je bil Max Raphaël, ki je v 40-ih letih v vrsti člankov in z nedokončanim delom začel opozarjati na to, da so jame sistematično okrašene, da so upodobitve v jami grupirane ter da to priča o nekem posebnem namenu paleolitskih umetnikov. Raphaëlove ugotovitve so bile v času, ko so bile še zelo vplivne Breuilove interpretacije o simpatetični magiji, obravnavanje upodobitev v jami kot ločenih delov in konservativno evolucionistični pogled na umetnost, zelo nenavadne. Pod njegovim vplivom sta v 50-ih letih začela delati Annette Laming-Emperaire in André Leroi-Gourhan, njune interpretacije, ki so se izoblikovale pod vplivom porajajočega se francoskega strukturalizma, pa so korenito prekinile s tradicijo "klasičnih" avtorjev. V seriji publikacij, ki sta jih izdala med leti 1957 in 1965, sta revolucionirala študij paleolitske umetnosti.

Tako Annette Laming-Emperaire kot André Leroi-Gourhan, ki sta do zaključkov o strukturirani umetnosti prišla vsak po svoji poti, sta bila prepričana, da je paleolitska umetnost produkt zelo kompleksnega sistema verovanj in praks. Oba sta zavračala uporabo etnografskih paralel kot sredstva za interpretacijo umetnosti in oba sta postavljala za temelj svojih argumentov in analiz kontekst ter vsebino umetnosti same. Njuna glavna kritika predhodnih interpretacij je šla na račun metode etnografske primerjave. Reakcija na v preteklosti zelo subjektivni način uporabe le-te se ujema tudi z Lévi-Strausovim pogledom na uporabo etnografskih paralel med sodobnimi in arhaičnimi družbami. Kot poudari Lévi-Strauss v *Rasi in zgodovini* je "postopek, da vzamemo del za celoto in na podlagi tega, da so si nekateri vidiki pri obeh civilizacijah (sodobni in izginuli) podobni, sklepamo na analogijo pri vseh vidikih... ni samo logično nesprejemljiv, temveč ga v veliki večini primerov postavljajo na laž sama dejstva" (Lévi-Strauss 1993, 20-21).

Annette Laming-Emperaire se je ukvarjala z upodobitvami stenske umetnosti na prostem, Leroi-Gourhan pa z jamskimi upodobitvami. Čeprav je začela Laming-Emperaire pred Leroi-Gourhanom obravnavati umetnost v njenem kontekstu in iskati njeno globljo strukturo, pa je bil Leroi-Gourhan tisti, ki je razvil idejo o strukturirani umetnosti do konca ter jo razširil na vse večje tedaj znane okrašene jame. Zato, pa tudi zaradi dejstva, da Annette Laming-Emperaire svoje teorije ni razvila do konca, izpostavljam v nadaljevanju predvsem delo Andréja Leroi-Gourhana.

Temelj, na katerem so sloneli prav vsi Leroi-Gourhanovi zaključki in ugotovitve, so bili podatki, ki jih je pridobil z

dodelano metodologijo dokumentiranja paleolitske umetnosti. Bil je prvi, ki se je lotil sistematične analize distribucije upodobitev v jamah, pri čemer so bile vključene vse upodobitve in ne več le posamezni izpostavljeni in izbrani primeri. V svojih znanstvenih analizah je natančno statistično popisoval ter beležil upodobitve in njihove povezave v večjem številu jam. Leroi-Gourhan si je prizadeval narediti inventar vseh likovnih dokumentov, ki jih je paleolitik pustil za seboj, njegov namen pa je bil ugotoviti, "čemu so odgovarjali najočitnejši pojmi o tistem, kar se je izražalo s figurativnimi upodobitvami" (Leroi-Gourhan 1991, 110). Statistične analize so mu namreč pomenile ključ k razumevanju pomena umetnosti.

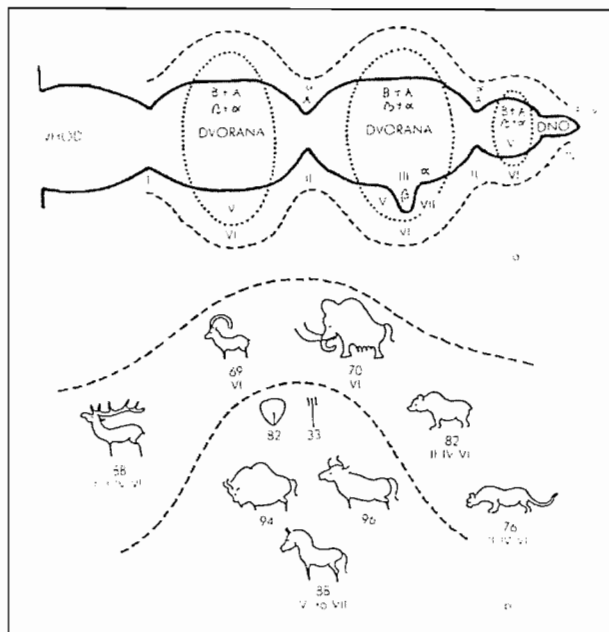
Med 110 dotedaj odkritimi okrašenimi jamami jih je analiziral 63. V njih je zabeležil 2260 upodobitev, ki jih je razporedil na 985 položajev v jamah. Ugotovil je, da več kot polovico živali predstavljajo upodobitve konjev in bizonov, zato je zaključil, da ti dve vrsti živali predstavljata ključno dvojico v umetnosti ter ju je označil za skupino A in skupino B. Na podlagi povezav živali v jami je izluščil še skupini C in D. Skupino A so po njegovem sestavljali konji, skupino B bizoni in zobri, skupino C jeleni, kozorogi in mamuti ter skupino D redkejša živali, kot so medvedji, velike mačke in nosorogi.

Ugotovil je, da se določene vrste živali na nekaterih delih jame pojavljajo upodobljene pogosteje od drugih, da se nekatere upodobitve raje ne pojavljajo skupaj ter da spet druge pogosto nastopajo skupaj. Jamo je tako razdelil na sedem področij, ki jih je določil glede na naravno topografijo jame:

- položaj 1 – vhodni del jame,
- položaj 2 – prehodi in ozki hodniki v jami,
- položaj 3 – razpoke, zožitve, jamske niše in stranski rovi v jami,
- položaj 4 – najbolj oddaljeni in izolirani deli jame,
- položaj 5 – centralni deli glavnih okrašenih panojev v razširitvah jame,
- položaj 6 – obrobni deli glavnih okrašenih panojev v razširitvah jame,
- položaj 7 – razpoke, rovi ali jamske niše, ki so prehodne.

Na podlagi kvantitativnih analiz je razvil koncept standardiziranega idealnega okraševanja jam, ki naj bi se prilagajal naravni topografiji posamezne jame. Ugotovil je, da približno 90 % skupine A in B nastopa na položaju 5 v jami, večina upodobitev skupine C na položajih 1, 2, 3, 6, in 7, upodobitve skupine D pa največkrat na položaju 4 ali v oddaljenih in izoliranih delih jame (slika 1).

Te ugotovitve so bile Leroi-Gourhanu podlaga za drugi

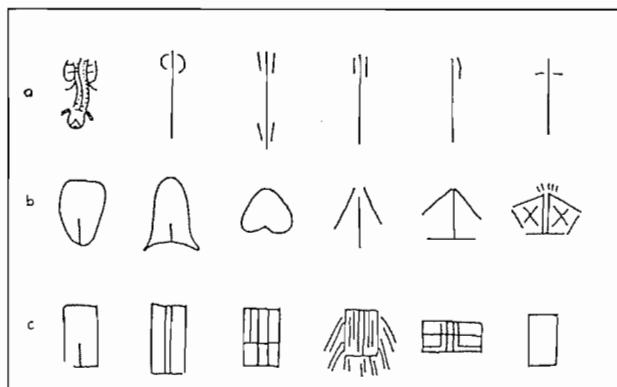

Slika 1: Idealna topografska razporeditev upodobitev v jami. Zgoraj – tloris jame; spodaj – s številkami so prikazani odstotki upodobitev na posameznih z rimsko številko označenih položajih v jami.

del njegove analize. Iz ponavljajočih se povezav med upodobitvami je razbral osnovni dualizem, prezentacijo ženskega in moškega principa. Ker naj bi upodobitve iz skupine B ponekod zamenjala upodobitev ženske, je skupino B, kamor je vključil tudi skupino C, povezoval z ženskim principom, skupino A in odslej vanjo vključeno skupino D pa z moškim principom. Na podlagi povezave figurativnih upodobitev z upodobitvami znakov je tudi znake razdelil na skupini α in β ter njun moški in ženski princip (slika 2). Tako naj bi se kar 61 % moških znakov oz. znakov skupine α nahajalo na predelih 1, 2, 3, 4 in 6, 39 % pa na predelih 5 in 7 ter 91 % znakov iz skupine β na predelih 5 in 7, le 9 % pa na predelih 1, 2, 3, 4 in 6. Ob upoštevanju figurativnih skupin A in C kot enotne skupine A ter B in D kot enotne skupine B, je prišel do zelo podobnih procentualnih rezultatov kot pri znakovni skupini α in β (Leroi-Gourhan 1991, 129-138).

Figurativne upodobitve tako Leroi-Gourhanu niso pomenile realističnih posnetkov narave, temveč simbole in tudi znaki mu niso pomenili, tako kot npr. starejšim prazgodovinarjem rane, orožje, pasti ali hiše, tisto pač na kar so asociirale, temveč moške in ženske simbole. Menil je, da je paleolitska umetnost dokaj enotna v prostoru in času ter da kaže na koherentno religiozno mišljenje in ne na naključno kopičenje raznovrstnih upodobitev. Ves čas svo-

jega obstoja naj bi bila vezana na isti ideološki fundus in ta naj bi imel tudi svojo logično razvojno linijo (Leroi Gourhan 1991, 120). Na podlagi statističnih analiz reprezentacij v jamah je zaključil, "da je v mlajšem paleolitiku obstajala središčna tema: moški – ženska in (ali) konj – bizon, ki je izpolnjevala izrazne možnosti, potrebne za to, da bi izrazili vsebino mita" (Leroi-Gourhan 1990, II, 169). Podobe naj bi v paleolitiku uporabljali kot mitograme, ki so v jami pripovedovali mitologijo, temelječo tako na opoziciji kot na komplementarni naravi obeh spolov (Ucko, Rosenfeld 1967, 195-221).

Slika 2: Upodobitve znakov v mlajšepaleolitski umetnosti. V stolpcu a so prikazani moški znaki ter v stolpcih b in c ženski znaki.

Leroi-Gourhan je menil, da nam njegovi zaključki omogočajo sprevideti, na kakšen način so paleolitski ljudje percipirali in organizirali podzemni prostor. Omogočali naj bi nam razumeti prostorski princip, po katerem so jame okrašene (Leroi-Gourhan 1991, 129-138). Pri interpretaciji pa je šel previdno še malo dlje. Na podlagi izoliranosti moških znakov je zaključil, da so dokaz, da je tudi sama jama nosilec ženskega principa ter da kot taka simbolično predstavlja žensko telo.

Kritike Leroi-Gourhanove interpretacije mlajšepaleolitske umetnosti

Ko je leta 1986 Leroi-Gourhan umrl, je minil tudi čas strukturalizma v interpretaciji skalne umetnosti. To je bil čas, ko so prazgodovinarji začeli iskati različnosti in posebnosti v umetnosti in so se odvrnili od enotnih monolitskih razlag. Glavna značilnost obdobja po Leroi-Gourhanu je, da raziskovalnega področja s svojimi teorijami ne obvladuje več ena sama avtoriteta, temveč da na poligonu paleolitske umetnosti nastopa množica različnih interpretacij, od katerih si večina ne zastavlja več na-

loge, odgovoriti prav na vprašanja o paleolitski umetnosti. Večina kasnejših študij skuša pokazati, da je vsako najdišče enkratno ter da ima svojo lastno simbolično konstrukcijo.

Kljub kritikam je Leroi-Gourhanovo delo velikega pomena za študij paleolitske umetnosti. Uspelo mu je korenito spremeniti pogled na paleolitsko umetnost in večina nadaljnjih študij še vedno, vsaj delno, sloni na njegovih rezultatih, ugotovitvah in idejah. Eden pomembnejših Leroi-Gourhanovih prispevkov je dobra statistična analiza. Njegov metodološki pristop je omogočil enkratno podlago kasnejšim raziskovalcem. Natančno popisovanje in detajlno opisovanje položajev in značilnosti vsake posamezne reprezentacije ter upodobitev v širšem kontekstu poslikave jam je omogočilo dober vpogled v problematiko mlajšepaleolitske umetnosti.

Danes je večina strokovnjakov za mlajšepaleolitsko umetnost mnenja, da vsebina in kontekst umetnosti same vendarle nista dovolj za vzpostavitev vseobsegajoče interpretacije. Leroi-Gourhan je s pomočjo svojih znanstvenih analiz ugotovil red in ponavljajoče se asociacije, vendar pa univerzalne interpretativne formule ni iznašel. Največ kritik se nanaša na njegov koncept metafizičnega sistema ženskega in moškega simbolizma, ki naj bi podpiral umetnost. Glavni problem Leroi-Gourhanovih zaključkov o spolnem dualizmu je, da v resnici v paleolitski umetnosti ni veliko realnih ženskih in moških upodobitev, ni veliko upodobitev moških in ženskih spolnih organov (tiste, ki so jih identificirali kot take, so sporne), pa tudi ni reprezentacij prizorov parjenja, ne med živalmi ne med ljudmi. Kljub temu razlaga Leroi-Gourhan, da so znaki derivacije naturalističnih reprezentacij ženskih in moških spolnih organov ali delov teles (slika 2). Po njegovem naj bi se na začetku mlajšega paleolitika pojavljale tudi realistične upodobitve le-teh, vendar so s časom postale vedno bolj stilizirane in shematizirane. Razlog za tako pomanjkljive dokaze, ki bi jih potreboval za oporo svojemu temeljnemu dualizmu, je pripisal, po njegovih besedah, "močni psihološki oviri paleolitskih ljudi" do upodobitev spolnih motivov (Leroi-Gourhan 1991, 128). Nadaljuje, da to priča o zadržanosti umetnikov in morda celo o sramu ter tabuju, vendar pa slednji ugotovitvi takoj označi za prepoenostavljene, ker da ne more govoriti o tem, kaj so čutili paleolitski ljudje (Leroi-Gourhan 1991, 128).

Sporna se zdi tudi povezava živali z ženskim ali moškim principom. Spol pripisuje Leroi-Gourhan vrstam živali in ne realnemu spolu upodobljene živali, tako da npr. bik predstavlja ženski princip in ne moškega. V resnici

bi si danes težko predstavljali, da so ju ljudje, ki so ločevali med spoloma, na drugi strani ignorirali le zato, ker naj bi vrsta simbolizirala princip. Na tej točki kritizira Leroi-Gourhana tudi Annette Laming-Emperaire. Očita mu "topografski determinizem", v okviru katerega so figuram in znakom spoli pogosto določeni glede na lokacijo, na kateri se upodobitve nahajajo, in v skladu z "idealnim krožnim argumentom" (Bahn, Vertut 1988, 165-176). Laming-Emperairova je namreč prav tako razvila teorijo (ki je sicer ostala nedokončana) okoli binarnega para bizon / konj, vendar jima je pripisala obraten spolni princip kot Leroi-Gourhan, torej bizonu moškega in konju ženskega. Hkrati pa je dopuščala možnost, da sicer osnovni binarni motiv nujno ne konstituira spolne opozicije (Bahn, Vertut 1988, 165-176).

Neutemeljena se zdi tudi Leroi-Gourhanova končna in temeljna ugotovitev, da sama jama predstavlja ženski princip. Te razlage so se oprijeli nekateri sodobni pisarji o prazgodovinski umetnosti (npr. Jean-Louis Scheffer) in nasploh se zdijo nekatere Leroi-Gourhanove ugotovitve zelo blizu danes popularnim "newagevsko" obarvanim pop-znanostim. Interpretacija jame kot simbola vulve priča o zelo specifično romantičnem pogledu na mlajšepaleolitsko umetnost, katerega korenine lahko opazimo že v interpretacijah Henrija Breuila. Na eni strani si Leroi-Gourhan prizadeva, da bi bil objektivni (v nekaj pogledih tudi je), na drugi pa brez pomisleka vključuje nekatere sporne ugotovitve starejših avtorjev.

Leroi-Gourhanova nedoslednost je lepo razvidna v njegovi kronološki shemi razvoja stilov. Kronološko shemo je vzpostavil na ciklu štirih stilov, ki sledijo liniji od bolj preprostih, začetniških oblik, do kompleksnejših upodobitev stila IV. Likovna umetnost naj bi se razvijala postopno in počasi, preteklo naj bi mnogo časa, preden so se liki organizirali v realizem (Leroi-Gourhan 1990, II, 172). Prvi likovni izrazi naj bi bili abstraktni, ker umetnost ni začela s posnemanjem narave, temveč ritmov, potem pa naj bi se umetnost razvijala počasi proti svoji zreli obliki – realizmu. Razvoj stilov je dojemal ciklično. Pravi, da "tok časa prinaša neznatne popravke, ki vodijo opus proti idealni točki – realizmu, ali proti ravnovesju vrednot. Nato naj bi se začel nov cikel s spremembo izraznih možnosti" (Leroi-Gourhan II 1990, 173-174). Pravi, da se po ciklični poti pomikajo vsi razvoji stilov vseh umetnosti.

Te ideje niso prav nič strukturalistične; so, kakor jih je označila Ivana Radovanović v spremni besedi h *Gib in beseda*, "evolucionistično deterministične" (Radovanović 1990, 224). Ideja o ciklih in počasnem razvoju, ki teži k

vedno bolj spopolnjeni umetnosti in izhaja iz kulturno-znanstvenega konteksta s konca 19. in začetka 20. stoletja, kaže na diahrono dojetje zgodovine, ki ga je tako kritiziral Michel Foucault in ki si ga je tako želel preseči strukturalizem. Danes, ko poznamo zelo stare primere zelo dodelane umetnosti⁴, se zdi njegov cikel štirih stilov močno preživeti in verjetno so prav ti Leroi-Gourhanovi zaključki razlog, da mnogi sodobni pisarji s previdnostjo označujejo njegovo delo kot strukturalistično.

Kot pri večini velikih in močnih teorij je tudi pri Leroi-Gourhanovi moč opaziti težnjo, da se le zato, ker se skladajo s teorijo, upošteva nekatera dvoumna in dvoljiva dejstva ter ignorira druga. Pri uporabi kvantitativnih podatkov in statistični analizi je Leroi-Gourhan povsem zanemaril nekatere vidike upodobitev, kot so npr. velikost, barva, orientiranost, tehnika in dodelanost. Opažna je pretirana tendenca k predvidevanju, da so paleolitski umetniki razmišljali tako kot francoski strukturalisti. S predstavo o popolnem objektivizmu se namreč lahko "zgodijo" zelo močen subjektivni vpliv. Kljub temu, da Leroi-Gourhan zagovarja naslon na dejstva, ki izvirajo iz umetnosti same, pa nastopi problem pri interpretaciji teh dejstev. Problem postane še večji, če pri tem domnevamo, da gre v umetnosti za simbole in ne za realistične reprezentacije.

Sodobne interpretacije se nagibajo k metodi etnološke primerjave kot tistemu instrumentu, ki te lahko vsaj približno obdrži na objektivni poziciji. Prav z upoštevanjem praks npr. lovske-nabiralniških družb se skušajo izogniti razlagam, ki temeljijo izključno na izkušnji in kulturnem izhodišču tistega, ki interpretira. Možnost ponovne in učinkovitejše vpeljave etnografskih paralel je omogočila šele dobra statistična analiza, za katero sta zaslužna Annette Laming-Emperaire in André Leroi-Gourhan. Čim bolj raznolike ter številčne so analogije, pridobljene z metodo etnološke primerjave, toliko več verjetnosti je, da pridemo do prepričljive interpretacije za arheološko dejstvo. Pri tem pa lahko primerjava le pomaga predvideti možne inspiracije, ki stojijo za določenimi reprezentacijami, medtem ko pomena umetnosti do konca zaradi pomanjkanja virov verjetno nikoli ne moremo dognati.

Zaključek

André Leroi-Gourhanov poskus, interpretirati mlajšepaleolitsko umetnost z drugega zornega kota, kot so jo razlagali njegovi predhodniki, je uspel. Zelo težko pa bi

⁴Leta 1994 odkrita jama Chauvet je, kljub zelo dodelani umetnosti v njej, doslej najstarejša znana okrašena jama. Njena umetnost naj bi bila stara kar okoli 32.000 let.

se bilo strinjati s tem, da je prav ta drugi zorni kot pravi in edini. Glavna značilnost mlajšepaleolitske umetnosti je njena izjemna raznolikost in verjetno so se paleolitski umetniki pri okraševanju jam tudi veliko bolj različno odločali, kaj bodo upodobili na posamezni površini, kot bi to rad verjel Leroi-Gourhan. Nekaterim končnim rezultatom njegovih interpretacij, predvsem tistim, ki jih omenjam v prejšnjem poglavju, se moramo zoperstaviti že zaradi odgovornosti do vzpostavitve novih pogledov, ki jih od nas terja problem "neulovljivosti" pomena mlajšepaleolitske umetnosti.

Kljub kritikam, ki so nujni spremljevalec vsake uspešne interpretacije časovno tako oddaljenega fenomena, pa je Leroi-Gourhanovo delo velikega pomena za študij paleolitske umetnosti. Njegov metodološki pristop, ki temelji na določenem načinu analitičnega mišljenja, je omogočil enkratno podlago kasnejšim raziskovalcem in večina nadaljnjih študij evropske mlajšepaleolitske umetnosti še vedno vsaj delno sloni na njegovih rezultatih, ugotovitvah in idejah.

LITERATURA

- BAHN, P., VERTUT, J. 1988, *Images of the Ice Age*. – Facts on File, New York & Oxford.
- BARTHES, R. 1979, Strukturalistička delatnost. – V: BARTHES, R. 1979, *Književnost, mitologija, semiologija*. – Nolit, Beograd, str. 151-158.
- BASKAR, B. 1994, Je treba brati Radcliffe-Browna? – V: RADCLIFFE-BROWN, A. 1994, *Struktura in funkcija v primitivni družbi*. – Studia Humanitatis, Ljubljana, str. 244-273.
- COUDART, A. 1999, André Leroi-Gourhan. – V: MURRAY, T. (ur.) 1999, *Encyclopedia of Archaeology. The Great Archaeologists*. Vol. II. – ABC-Clio, Santa Barbara, str. 653-664.
- DOLAR, M. 2001, Arheologija vednosti (spremna beseda). – V: FOUCAULT, M. 2001, *Arheologija vednosti*. – Studia Humanitatis, Ljubljana, str. 233-247.
- HÉNAFF, M. 1998, *Claude Lévi-Strauss and the Making of the Structural Anthropology*. – University of Minnesota Press, Minneapolis.
- LEROI-GOURHAN, A. 1987, *Praistorijski lovci*. – Nolit, Beograd.
- LEROI-GOURHAN, A. 1990, *Gib in beseda I, II*. – Studia Humanitatis, Ljubljana.
- LEROI-GOURHAN, A. 1991, *Religije prehistorije*. – Plato, Beograd.
- LÉVI-STRAUSS, C. 1985, *Oddaljeni pogled*. – Studia Humanitatis, Ljubljana.
- LÉVI-STRAUSS, C. 1993, *Rasa in zgodovina. Totemizem danes*. – Studia Humanitatis, Ljubljana.
- MAJER, B. 1978, *Strukturalizem*. – ČZDO Komunist, Ljubljana.
- MOČNIK, R. 1984, Strukturalizem. – *Vestnik IMS* 1-2: 4, str. 164-170.
- MOČNIK, R. 1993, Lévi-Strauss med paradoksi antropologije. – V: LÉVI-STRAUSS, C. 1993, *Rasa in zgodovina. Totemizem danes*. – Studia Humanitatis, Ljubljana, str. 148-228.
- RADOVANOVIĆ, I. 1990, Evolucionistični determinizem Andréja Leroi-Gourhana. – V: LEROI-GOURHAN, A. 1990, *Gib in beseda I, II*. – Studia Humanitatis, Ljubljana, str. 224-238.
- ROTAR, B. 1971, O triadi: umetniška kritika / umetnost / zgodovina umetnosti. – *Razprave – Problemi* 106-107 / IX, str. 100-116.
- UCKO, P., ROSENFELD, A. 1967, *Palaeolithic Cave Art*. – Weidenfeld & Nicolson, London.
- ŽIŽEK, S. 1985, Lévi-Strauss ali nemožna struktura. – V: LÉVI-STRAUSS, C. 1985, *Oddaljeni pogled*. – Studia Humanitatis, Ljubljana, str. 365-381.

Človeško okostje z zadržim bronastim kopjem iz Ljubljane

©Andrej Gaspari

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Izveček Poleti leta 1938 je bil v strugi Ljubljane blizu izliva Bistre odkrit človeški skelet z zadržim bronasto sulično ostjo iz bronaste dobe. Prispevek predstavlja arhivske podatke o okoliščinah odkritja in se dotika primerljivih najdb iz širšega evropskega prostora. Številne kovinske najdbe bronaste dobe na ožjem območju najdbe dopuščajo možnost, da je do nasilne smrti prišlo v okviru ritualnega dogajanja.

Ključne besede podvodna arheologija, Ljubljana, Ljubljanska barje, bronasta doba, vodne najdbe, orožje, trupla, paleopatologija

Uvod

Ljubljana se počasi uveljavlja kot eno pomembnejših arheoloških najdišč na slovenskem ozemlju, vse bolj pa je znana tudi med strokovno javnostjo v evropskem prostoru. Upravičenost te oznake je moč utemeljiti z obsežnimi zbirkami kvalitetnega in dobro ohranjenega gradiva od neolitika do poznega srednjega veka in pa predvsem s celovito arheološko informacijo, ki jo je moč pridobiti iz navidezno brezupnih najdiščnih okoliščin na dnu te barjanske reke. Zaradi specifičnih geomorfoloških pogojev so se namreč v Ljubljani do nedavna ohranili kronološko in funkcionalno jasno strukturirani kompleksi najdb, ki med drugim v marsičem osvetljujejo vedno bolj pogosto obravnavano problematiko fenomena vodnih najdb. Na tem mestu bomo predstavili izjemno najdbo iz enega arheološko najzanimivejših odsekov Ljubljane, ki zajema strugo med izlivom potoka Bistra južno od Blatne Brezovice in okoli 300 m nižje ležečim ustjem jarka Zrnica, kjer se začne del struge z imenom Kamin.

Prve arheološke najdbe iz tega dela Ljubljane so znane iz konca 19. stoletja, odkrili pa so jih prebivalci dveh domačij na levem bregu Ljubljane ob izlivu Pekovega grabna v Kaminu. Poleg ribolova z mrežo in otroške igre so številnost najdb pogojevali tamkajšnji naravno zvišani deli rečnega dna in številni udori bregov, do katerih je prihajalo predvsem od vodne opazovalnice v Kaminu navzgor. Večji in manjši udori oz. usadi so bili predvsem posledica nižanja talne vode ob regulacijah struge Ljubljane v mestnem jedru, s katero je bil uničen vzgon za obrežne plasti naplavljenih ilovic.¹

Dinamika pridobivanja arheoloških najdb iz struge Ljubljane pri Bevkah, kot jo podajajo vpisi v inventarno knjigo NMS in arhivski dokumenti, kaže, da je do odkritij dejansko prihajalo po regulacijskih delih v mestnem jedru. Na začetku leta 1913 je vrhniški župan Gabrijel Jelovšek

Abstract The article presents the remains of a human skeleton with an embedded bronze spear discovered in the riverbed of Ljubljana in the summer of 1938, discusses the archival data on the circumstances of the discovery and takes into consideration comparable finds from other parts of Europe. The abundance of Bronze Age metal-work found in the same area and presumably deliberately deposited in the water suggests that violent death occurred in the context of a ritual act, performed on the riverbanks.

Keywords underwater archaeology, Ljubljana River, Ljubljana Moor, Bronze Age, finds from water, weapons, bodies, paleopathology

Deželnemu muzeju sporočil, da je posestnik Kršmanc, po domače Kamin, v Ljubljani pri Bevkah odkril več predmetov iz rimske dobe in jih naokoli ponujal za odkup.² Prav v Kaminu je bila najverjetneje odkrita tudi skupina poznolatskega in zgodnjerskega orodja in orožja, t. i. zakladna najdba iz Vrhnik, ki jo je okoli leta 1927 pridobil zbiralec Janko Vertin. Glede na okvirno letnico najdbe ni izključeno, da so tudi te predmete odkrili člani Keršmančeve družine.

V bližini Keršmančevih, danes Buhovih, je stala hiša grofa Karla Lichtenberga,⁴ imetnika ene največjih predvojnih zbirk arheoloških najdb v Sloveniji. Nekaj najdb je muzeju podaril že njegov oče ob koncu 19. stoletja,⁵ večino predmetov, ki jih je našel sam oz. njegovi sinovi v 30-ih letih, pa je Narodni muzej odkupil tik pred drugo svetovno vojno.⁶ Lichtenbergovi so predmete, zbrane med izlivom Bistre in Kaminom, ponujali in uspešno prodali

² Arhiv Narodnega muzeja; 223, 364, 413/1913.

³ Stare 1953; Horvat 1990.

⁴ Plemiška rodbina Lichtenberg se je delila v več vej (baroni, grofje), ki so imele številna posestva po vsej Kranjski. Večinoma so živeli v Ljubljani (Vodnik po fondih in zbirkah – Arhiv Slovenije, fond 1362).

⁵ Med prve dokumentirane najdbe iz Ljubljane sodi 52 cm dolg bronast meč, ki ga je muzej odkupil leta 1883 (NMS/inv. knjiga B: št. 5044; Sinkovec 1995, 108, T. 31: 213). Verjetno je bil najden pri ribolovu z mrežo nekje na območju med Bevkami in Notranjimi oz. Vnanjimi Goricami. V Dežmanovem poročilu beremo: "Nicht unwichtig war die (...) eines gut erhaltenen Bronzeschwertes in Schilffblattform von 75 cm Länge, den älteren Bronzespies (...), angeblich bei Beve auf dem Laibacher Moorast aufgefunden. Der Umstand (...?) diese Waffe kein Patina trägt, was bei Bronsen- und Kupferobjekten der Fall ist, die im Wasser oder im (...?) gelegen waren, läßt vermuten, das der Schwert aus einem noch nicht aufgefundenen Pfahlbau in der Umgebung der Beve über Gorica stamme, daher (...) in jener Gegend nach Pfahlbauresten zu forschen sein wird" (Arhiv RS, DZ-DO IX-5, 1883-1887, št. 5672, list 4). Da je bil meč najden v Ljubljani, nakazuje podatek iz inventarne knjige, ki ima za imenom Vnanja Gorica vpisan vprašaj, pod njim pa napis *Aus der Laibach*. Pri dolžini meča je v Dežmanovem poročilu očitno prišlo do napake, saj inventarna knjiga navaja pravo dolžino; za podatek o poročilu v Arhivu RS se lepo zahvaljujem dr. Draganu Božiču.

⁶ Kos 1999, 67.

¹ Uhlir 1957, 12, 49-50.

jali tudi drugim muzejem in zasebnim zbirateljem. Znan je primer ljubljanskega draguljarja Eberleta, ki je pridobil rimsko skledo iz mozaičnega stekla⁷ in bronasto vrbovolistno sulično ost.⁸ Po družinski tragediji leta 1943 sta Lichtenbergova sinova emigrirala v Združene države Amerike in pri tem s seboj odnesla tudi del zbirke.

Arhivski in časopisni podatki o odkritju

Aprila 1938 sta časopisa Jutro in Slovenec poročala o zanimivih najdbah v Ljubljani: ... *Kakih 600 m od Bevške vodne opazovalnice navzgor se je breg Ljubljani na več mestih vdrl. Stranski pritisk je povzročil, da se je dvignilo dno reke in iz glinastih plasti so se prikazale zanimive najdbe. Sinovi grofa Lichtenberga so pri ribolovu nabrali nekaj sulic, kopja, črepinje starih posod in jih spravili domov...*⁹

... *Grof Lichtenberg je pri ribolovu že večkrat našel bronaste sulice, razne črepinje starih posod in staro orodje, ki ga hrani v svoji zbirki v Bevkah. (...) Za najdbe se posebno zanimajo nekateri privatni ljubitelji starinskih zbirk, ki so ponudili lepe svote. Vendar bi bilo potrebno, da si zbirko ogledajo strokovnjaki, ker vsebuje mnogo zanimivega bronastega orožja, orodja, kosti in posode, katere je treba šele preučiti.*¹⁰

Popisu zbirke Lichtenberg "kolikor prihaja v poštev za nakup", ki ga je 19. julija 1938 napravil Rajko Ložar, je dodan zanimiv tekst, ki se nanaša na okoliščine najdbe bronaste sulice. Ta je upodobljena na tretji izmed štirih fotografij, ki so bile posnete pred hišo v Kaminu.¹¹ "Št. 1 slika 3 – bronasta sulica bronaste dobe je bila zasajena v prsni koš, ki ga je našel g. Lichtenberg sam; sulica je tičala prav v prsnem košu. Skelet je ležal prej kake 5 m globoko, ko pa je zemeljska zrušitev dvignila dno Ljubljani, je ležalo okostje tik pod gladino vode. Na tem mestu je padel g. Lichtenbergu še večji meč v vodo. Najdeno junija 1938 ob nizkem vodostaju Ljubljani, ca 200 m od izliva Bistre v smeri proti Ljubljani. Blizu soseda sta v Ljubljani Lichtenbergova sinova našla popolnoma črno lobanjo, vendar sta jo prestrašena vrgla nazaj. Lichtenberg je hranil tudi kos lobanjske kalote, najden v Ljubljani v bližini, ki je bil že čista 'okamenina'".

Razen Ložarjevega zapisnika, ki je verjetno nastal ob njegovem obisku pri grofu v Kaminu, nimamo za osvetlitev najdbe nobenih drugih podatkov. Ostaja vprašanje, zakaj

Ložar enkratnega odkritja ni objavil v strokovni literaturi,¹² še bolj pa bije v oči odsotnost časopisnih člankov, ki so sicer precej natančno poročali o rimski skledi. Ne vidimo razloga za dvom v Ložarjev zapis, še posebej, če upoštevamo dragocene kovinske najdbe pozne bronaste dobe, ki so bile na tem območju odkrite po letu 1979.

Analiza najdiščnih okoliščin

Podatki o najdišču so razmeroma natančni. Skelet je bil odkrit približno na polovici odseka struge Ljubljani med izlivom Bistre in ustjem reguliranega potoka Zrnica. Čeprav ni jasno, ali je grof najdbo opazil s čolna ali z brega, nam oblikovanost obeh bregov nakazuje večjo verjetnost, da gre za levi breg. Tok Ljubljani, ki je na tem odseku ob srednjem vodostaju širok okoli 30-35 metrov, namreč spodkopava desno obalo na celotnem odseku blagega levega zavoja proti Zrnici. Kose ilovice iz podorov Ljubljani, okrepljena s hladnejšo vodo Bistre, zlahka suspendira in odnese, tako da je dno na desni strani bolj ali manj sprano in brez sedimentov. Leva podvodna brežina, ki jo na kopnem spremlja nekaj metrov široka terasa, je nasprotno zamuljena in močno porasla z vodno vegetacijo, kar je ustvarjalo neprimerno ugodnejše okoliščine za ohranitev skeleta. Globina, na kateri naj bi prvotno ležal skelet (okoli 5 m), ustreza višinskim odnosom rečnega profila, ki so bili na tem mestu izmerjeni leta 1933¹³ in so bolj ali manj enaki še danes.

Skelet se je očitno sprostil ob usadu dela terase, ki pa ne predstavlja pravega brega, temveč začasno zasut del struge, podvržen sedimentacijskemu ciklu. Profil terase, ki je zaraščena z grmovjem in trstiko ter pogosto izpostavljena visoki vodi, tvorijo fluvialni sedimenti, ki vsebujejo organske ostanke pa tudi arheološki material.¹⁴ Možnosti, da bi bil skelet, pa tudi druge najdbe, odplavljen z intenzivnim bočnim premikanjem struge na območje obeh obrežnih nasipov, ki glede na dosedanja dognanja izpričujejo precejšnjo stabilnost, ni moč popolnoma izključiti, vendar se zdi manj verjetna.

Na vprašanje, kako je mogoče, da je Lichtenberg skelet našel tik pod vodno gladino v sicer globoki strugi, ponuja odgovor takraten nizek vodostaj, pa tudi novejša najdba s tega odseka, ki so bile v nekaterih primerih odkrite v ilovnatih sedimentih, le 1 m pod robom terase.¹⁵

⁷Slovenec, 9. aprila 1938, 3.

⁸RGZM Mainz – inv. št. 36831; Šinkovec 1995, 89, T. 26: 168.

⁹Jutro, 2. aprila 1938, 3; Ložar 1938, 104, op. 48; Ložar 1939, 186.

¹⁰Slovenec, 9. aprila 1938, 3.

¹¹NMS; Az 13; negativ št. 3225.

¹²Ložar se je s kovinskimi najdbami bronaste dobe ukvarjal npr. v članku o šilih in bodalih z Ljubljanskega barja (Ložar 1943).

¹³Vrh obrežnega nasipa in terase je v višini 289,3-290,1, rob spodnje terase na levem bregu 286,2 m, dno struge pa na okoli 281,3-283,0 m.

¹⁴Logar 1986, 294.

¹⁵Npr. meč tipa Sauerbrunn, pri katerem je po pripovedi najditelja iz

Iz teksta "je tičala prav v prsnem košu" lahko razberemo, da je bila bronasta ost zadržana v človeški skelet. Ne vemo, v kakšnem stanju je bilo okostje oz. koliko ga je bilo ohranjenega. Sodeč po opisu se je vsaj zgornji del trupa držal skupaj, pri čemer je bila ost verjetno zatakajena med rebra. Del skeleta z ali brez mehkejšega vezivnega tkiva so se lahko ohranili le v mokrem okolju, kar nakazuje ali odložitev direktno v vodo oz. strugo, kjer so ga kmalu prekrile naplavine, ali pa dolgotrajno lego v vodo prepojenih plasteh na obrežju. Glede na dve koncentraciji kovinskih najdb bronaste dobe v neposredni bližini skeleta in njegove ohranjenosti sklepamo, da razdalja med mestom, kjer je došel v vodo, in krajem odkritja ni velika.

Kako torej razložiti pojav trupla človeka, ki je najverjetneje živel nekje v času med 16. in 11. stoletjem pr. n. š. in čigar smrt je povzročil sunek kopja? Gre za uboj v sklopu ritualnega dogajanja, ki bi si ga v tem primeru smeli prej predstavljati kot javno ceremonijo kakor pa kot individualno dejanje? Morda imamo opravka s končnim izidom spopada ali umorom, po katerem je bilo truplo poraženca odvrženo v vodo ali zakopano na obrežju? In nenazadnje, gre morda za alternativni način pokopa? Z velikostjo oz. uporabo osti (met ali boj na bližino) je povezano vprašanje, zakaj storilec orožja ni izvlekel? Ga ni hotel (osebni nagibi, ritual?) ali mogel zaradi bojnega meteža, naglice, padca žrtve v vodo? Vsekakor zgolj na podlagi oblikovanosti sulične osti, ki nam v tej fazi raziskav ne izdaja več kot stike tega območja z vzhodnopanonskim prostorom, na ta vprašanja ni moč odgovoriti.

Sulična ost

Ost sulice oz. kopja, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije pod inventarno številko P 10928, je bila prvič objavljena leta 1995 v katalogu posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe (sl. 1: 1).¹⁶ Gre za majhno, 12 cm dolgo ost z ozkim rombično oblikovanim listom in kratkim tulom (3,6 cm), ki obsega 30 % celotne dolžine. List s klinastim presekom ima komaj zaznavno usločeni ostrini, ki se enakomerno ožita proti razmeroma ostrini konici. Prehod v najširši del lista (3,2 cm) leži nad spodnjo šestino oz. na 16 % njegove dolžine, razmerje med širino lista in celotno dolžino osti pa znaša 26,6 %. Tul z okroglim presekom premera 2,0 cm enakomerno preide v sprva gladko polkrožno rebro, ki ima nato na osrednjem delu blago profiliran presek s štirimi fasetami. Tik nad odprtino nasadišča sta dve okrogli luknjici za pritržitev lesenega kopjišča, ki

ilovnatega sedimenta močel le ročajni del. Meč je bil odkrit vsaj 2 m nad dnom struge (prim. Potočnik 1988-1989, 390).

¹⁶Šinkovec 1995, 83, T. 24: 155.

se ni ohranilo. Ost, ki tehta 62,4 g, je zelo dobro ohranjena in ima črno-rjavo do zlato-rjavo patino.¹⁷ Sulične osti enake oblike in podobnih dimenzij, kot jih ima ta iz Ljubljane, poznamo iz srednje bronaste dobe in starejšega dela KŽG. Pregled literature pokaže, da so osti z rombičnim listom izven Karpatske kotline precej redke.¹⁸

Najbližje primerjave najdemo v suličnih osteh iz depoja Szendrölád na Madžarskem (sl. 1: 3), ki sodi v horizont Gyermely oz. srednji del KŽG,¹⁹ depoja Velká Roudka na srednjem Moravskem (sl. 1: 2), datiranega v starejši del KŽG,²⁰ ter groba Małkowice na Poljskem, iz periode IV (sl. 1: 4).²¹

Med številnimi bronastimi ostmi severne Evrope najdemo le dva primerka z ozkim in podolgovatim rombičnim listom (sl. 1: 6, 7).²² Jacob-Friesen ju je uvrstil v obsežno skupino majhnih suličnih osti tipa Bagter s konveksnima ostrinama, ki predstavlja značilno obliko periode I. ²³ V Sloveniji sta bili podobni osti, vendar z nekoliko bolj zaobljenim prelomom na najširšem delu lista, najdeni med gradivom iz nasipnega stožca v Mušji jami, v kateri horizont najintenzivnejšega odlaganja sodi v čas prehoda med stopnjama Ha A in B.²⁴

Rombična oblika lista sama po sebi ne ponuja oprijemljivejših kronoloških opore, saj se pojavlja že pri najstarejših suličnih osteh iz Karpatske kotline, datiranih v konec zgodnje in v srednjo bronasto dobo.²⁵ V KŽG so pogostejše običajno nekoliko večje osti, ki imajo proporcionalno daljše tule in širše liste z ostrim prelomom. Več takšnih osti s profiliranim tulom je vseboval znani depo Bükkaranyos II iz zgornjega Potisja, ki je eponimen za de-

¹⁷Uveljavljena delitev na težje osti sulice kot orožja za vbadanje in manjše osti, namenjene metanju, ki postavlja mejo pri okoli 10-11 cm dolžine (tako npr. Řihovský 1996, 5), obravnavano ost uvršča med orožja, ki jih je bilo mogoče uporabljati na oba načina. Čeprav bi bilo moč takšno kopje vreči tudi nad 50 m daleč, se zdi bolj verjetno, da so jih uporabljali na razdaljah okoli 30 m, na katerih se je nizko in hitro letečemu kopju težko izogniti (Harding 2000, 281-283).

¹⁸Prim. Jacob-Friesen 1968; Avila 1983; Řihovský 1996; Tarot 2000.

¹⁹Mozsolicz 1985, 192, Taf. 263: 16.

²⁰Řihovský 1996, 55, Taf. 9: 66.

²¹Gedl 1995, 37, Taf. 56: 9.

²²Depo Nättraby (Blekinge) na Švedskem (Jacob-Friesen 1968, 91, Taf. 6: 3); posamična najdba iz Rye pri Köbenhavnu na Danskem (Ib., 91, Taf. 6: 9).

²³Jacob-Friesen 1968, 89-104.

²⁴Turk 1994, 73, T. 10: 2; 20: 9.

²⁵Glej npr. kalup za sulično ost iz zgodnjebronastodobne naselbine Pecica (Hänsel 1968, 75, T. 9: 7) in sulično ost (podobne velikosti in oblike kot najdba iz Ljubljane) iz naselbine Otomani na vzhodnem delu Karpatske kotline, ki ni trajala dlje od srednje bronaste dobe (sl. 1: 5; Ib., 75, T. 29: 15), ter podobno ost iz groba 122 na srednjebronastodobni nekropoli Hernádkak (Bóna 1975, 150, Taf. 155: 4).

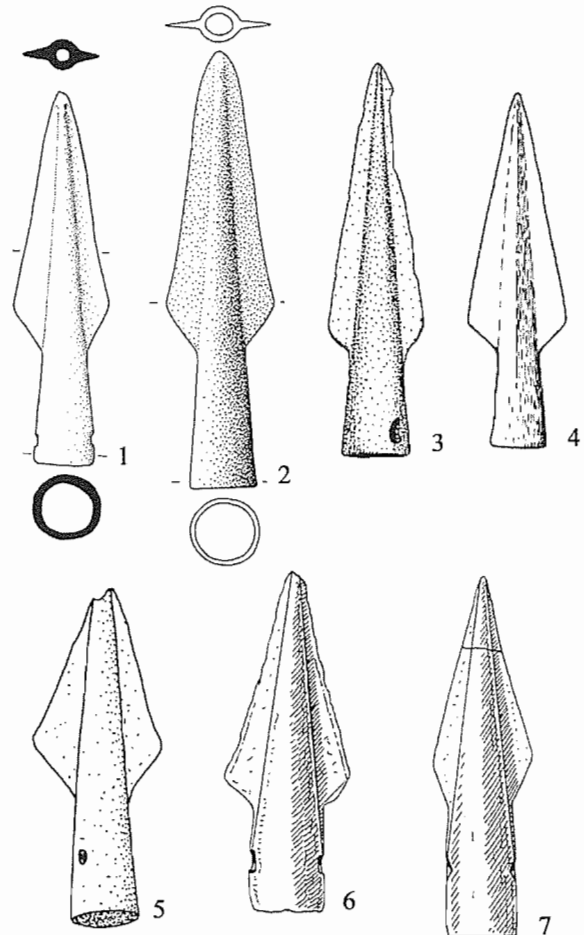
pojski horizont Aranyos iz najstarejšega dela pozne bronzaste dobe.²⁶ Neprofilirani primerki se pojavljajo na širokem območju med nordijskim prostorom²⁷ in Apeninskim polotokom, kjer jih najdemo še v pokopih iz začetka starejše železne dobe.²⁸ Takšne osti so znane tudi iz Mušje jame,²⁹ kot posamična najdba iz barja pri Igu³⁰ in med predmeti iz gomilnega grobišča v Podzemlju.³¹ Majhno rombično ost s kratkim listom od nedavna poznamo tudi iz Ljubljane nad izlivom Borovniščiце.³²

Arheološke najdbe bronaste dobe na območju izliva Bistre

Območje izliva Bistre v Ljubljano, od koder je sicer znana že eneolitska keramika ter predmeti iz kosti in roževine,³³ ki jih povezujemo z bližnjimi kolišči, označuje številno kovinsko gradivo z visokim deležem orožja in orodja ter le nekaj sočasnih keramičnih najdb.³⁴ Med najstarejše kovinske najdbe iz Ljubljane nasploh sodijo ploščata sekira z robniki iz konca zgodnje bronaste dobe, dva leva srpa³⁵ ter manjši in večji rapir iz družine mečev Sauerbrunn-Boiu,³⁶ ki sodijo v srednjo bronasto dobo.

Do močnega porasta kovinskih najdb pride v starejšem delu KŽG, analogno pojavu, ki je dobro dokumentiran tudi v drugih evropskih vodotokih, pa se poveča tudi repertoar najdb. Med gradivom iz stopenj Bd D – Ha B, ki se na zahodnem delu Barja pojavlja tudi v strugi vzdolž Sinje Gorice, pod izlivom Ljubije, pri Lipovcu pod Blatno Brezovico, pri Bržiču in Treh Lesnicah v Kaminu, na izlivu Borovniščiце in nad železniškim mostom pri Preserju (sl. 2-4), na vzhodnem delu pa na izlivu Radne nad Lipami ter med Špico in ljubljanskim mestnim jedrom, prevladuje predvsem orožje in orodje, osebna oprema in deli noše, znani pa so tudi dve kovinski posodi, kosi surovine in osamljena pogača / ingot.

Orožje mlajše in pozne bronaste dobe je na izlivu Bistre zastopano s polnoročajnim mečem, dvema bodaloma z jezičastim nastavkom ter še s petimi suličnimi

Slika 1: 1 Ljubljana (po Šinkovec 1995, T. 24: 155); 2 Velká Roudka (po Řihovský 1996, Taf. 9: 66); 3 Szendrölád (po Mozsolicz 1985, Taf. 263: 16); 4 Małkowice (po Gedl 1995, Taf. 56: 9); 5 Otomani (po Bóna 1975, T. 29: 15); 6 Rye (po Jacob-Friesen 1968, Taf. 6: 9); 7 Nätraby (po Ib., Taf. 6: 3).

ostmi.³⁷ Osebna oprema in orodje vključuje polnoročajni in jezičastoročajni nož, tulasto sekiro z ušescem in jezičastoročajni srp, posebej pa izpostavljamu podatek, da med deli noše poznamo le eno samo iglo, saj le-te v ostalih koncentracijah nastopajo s skupno več kot 70 najdbami. Iz bližine izliva Zrnice naj bi izvirala tudi okrašena globoka skodela s presegačnim ročajem tipa Stillfried-Hostomice.

Količina, strukturiranost, distribucija in kvalitetna ohranjenost bronastodobnih predmetov iz Ljubljane ter njihovo ujemanje z vseevropskim fenomenom³⁸ skoraj ne

²⁶Mozsolicz 1985, 20-21, 105-106, Taf. 4: 14; 5: 10-14.

²⁷Jacob-Friesen 1967, 180, Taf. 178: 9, 11, 13; dodatne citate glej: Řihovský 1996, 55, Anm. 7.

²⁸Turk 1994, 118; Řihovský 1996, 55, Anm. 7.

²⁹Turk 1994, 73, T. 8: 3-5.

³⁰Šinkovec 1995, 83, T. 24: 154.

³¹Dular 1978, T. 18: 6.

³²NMS; neobjavljeno.

³³Potočnik 1988-1989.

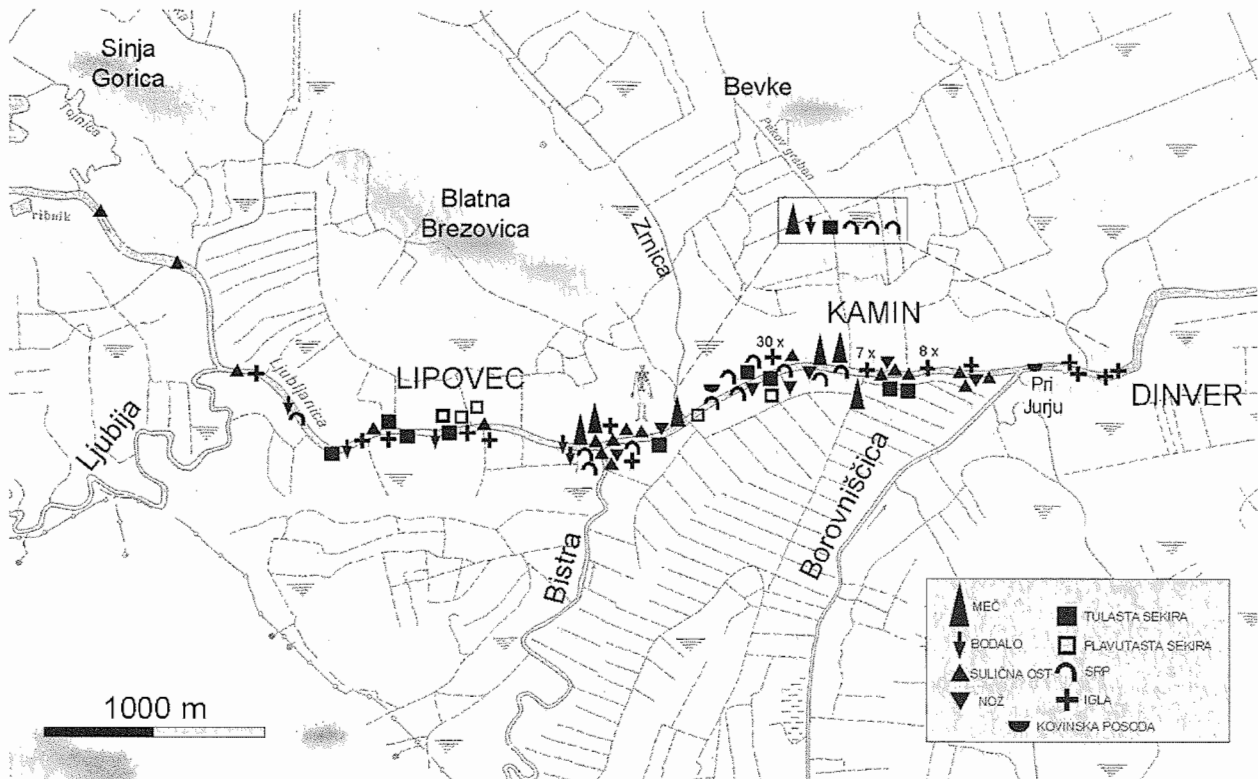
³⁴Najdbe hranijo Narodni muzej Slovenije in zasebni zbiralci. Večina gradiva še ni objavljena.

³⁵Pavlin 2001, št. 1, 2.

³⁶Potočnik 1988-1989, 390-391, T. 5: 30.

³⁷Potočnik 1988-1989, 388, T. 6: 35; Šinkovec 1995, 89, T. 26: 168.

³⁸Na tem mestu naštejmo le nekaj del iz že razmeroma obširne literature: Torbrügge 1970-1971; Wegner 1976; Lavrsen 1982; Ehrenberg

Slika 2: Distribucija kovinskih najdb bronaste dobe iz Ljubljance pri Bevkah in Blatni Brezovici.

dopuščajo dvoma o namernem in dokončnem deponiranju večjega dela kovinskega gradiva, ki ima ozadje verjetno v pogrebnih obredih in religioznih predstavah,³⁹ manj prepričljivi pa sta domneva o naključnih izgubah predmetov pri rečnem transportu, nepazljivem prečkanju in spopadih na vodi oz. bregovih ter hipoteza, ki najdbe pojasnjuje z erozijo naselbinskih plasti.⁴⁰ V tej zvezi ponujajo zanimivo primerjavo količinska razmerja med posameznimi kategorijami predmetov na bronastodobnih postajah na obrežjih švicarskih jezer ter gradivom iz koliščarskih naselbin na Saöni. Pri bagranju struge v Ouroux-Marnayu je bila tako odkrita več kot tona keramike in le 20 kovinskih najdb, med katerimi najdemo žebelj, po štiri zaplestnice, nože in igle, dve sekiri, tri zakovice, sulično ost in meč, pri čemer seveda ni nujno, da vsi predmeti izvirajo iz naselbinskih plasti.⁴¹ Na naselbinah na jezerskih bregovih, kot sta Hauterive-Champréveyres ali Auvernier, je delež

kovinskega gradiva neprimerno večji. Prevladujejo igle in noži, ki jim sledijo drugi deli nakita ter srpi in sekire, medtem ko so najdbe mečev in suličnih osti izjemno redke. Vzroki za pojav tako številnih kovinskih najdb so še predmet razprave, raziskovalci pa zagovarjajo tako namerno odložitev kot naključno izgubo.⁴²

Poleg tega je izliv Bistre eno izmed tistih mest na Ljubljani, kjer je kontinuiteta odlaganja – čeprav z nekoliko manjšo intenzivnostjo, kot na drugih odsekih – dovolj zanesljivo izpričana tudi v mlajših obdobjih.⁴³

Pomemben element v razumevanju odlagališč “dolgega trajanja” so ostanki lesenih konstrukcij, ki so bile dokumentirane na več bronastodobnih kulturnih mestih na vodnih krajih. Najpogostejše strukture predstavljajo leseni mostovži, postavljeni na plitvih jezerih, sotočjih ali na

³⁹Pregled mnenj pri: Müller 1993.

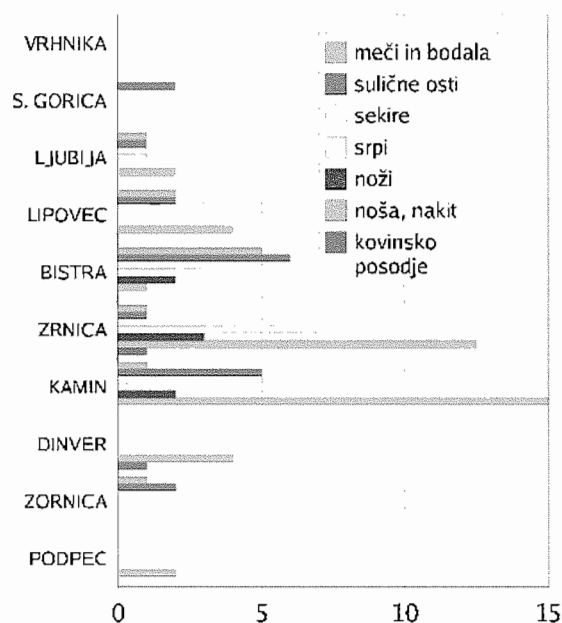
⁴⁰Nekoliko manj številnim najdbam iz mlajšega halštata (bronaste fibule, plavutaste in tulaste sekire), sledi porast predmetov ob koncu srednjega in v starejšem delu poznega latena (meči, sulične osti, novčene najdbe, fibule, dve bronasti plastiki darovalcev?) ter v zgodnjem rimskem obdobju (fino namizno in transportno posodje, fibule, orodje in posamezni kosi vojaške opreme, ki je sicer pogostejša na drugih mestih; glej Vuga 1980; Potočnik 1986; Gaspari 2003).

1980; Bradley 1990; Hansen 1994; Schauer 1996; Wirth 2000; Bourke 2001).

³⁹Teržan 1987, 70-77; Potočnik 1988-1989, 392; Šinkovec 1996, 148-150, 156, 162, Sl. 4-6.

⁴⁰Torbrügge 1970-1971, 24-27; Hansen 1991, 166.

⁴¹Dumont 2002, 142-143.

Slika 3: Zastopanost kovinskih najdb bronaste dobe na zahodnem delu Ljubljanskega barja.

rečnih otokih, s katerih so metali stvari v vodo. Poleg značnega odlagališča Flag Fen / Fengate pri Peterboroughu, kjer so v okolici ostankov ploščadi odkrili večje število kosov bronastega orožja, orodja in nakita,⁴⁴ izpostavljamo svetišče z lesenim mostovžem na sotočju rek Spree in Havel v Berlinu-Spandau, od katerega se je ohranilo več vrst pilotov in deli ploščadi. V plasti mulja, ki se je formirala v mimi vodi enega od rečnih zalivov, so našli več bronastih mečev, bodal, suličnih osti in sekir iz zgodnje in srednje bronaste dobe. Najdbe izvirajo iz različnih delov severne, srednje in zahodne Evrope in nakazujejo, da je bilo svetišče v uporabi najmanj 100 let.⁴⁵ Lesena konstrukcija se omenja tudi v zvezi z bronastodobnimi kovinskimi najdbami (tulasta sekira, sulična ost in meč), na katere so naleteli ob gradnji elektrarne na Savi pri Medvodah leta 1951.⁴⁶ Meč naj bi bil najden 2 m globoko v produ med navpično zabiti količki, kar spominja na najdiščne okoliščine dveh polnoročajnih mečev, odkritih med elementi lesene kašte izvira v St. Moritzu.⁴⁷ V našem primeru razpolagamo zgolj z omembo lesenih kolov, na

⁴⁴Pryor et al. 1992.

⁴⁵Schwenzer 1997.

⁴⁶Šinkovec 1995, 69, 81, 105; T. 18: 104; 23: 141; 30: 207. Kulni kompleks na Savi je verjetno povezan z izrazito prehodnim značajem lokacije na koncu globoke soteske s strmimi konglomeratnimi stenami, kjer reka vstopi na ravnico med Medvodami in Mednim.

⁴⁷Rageth 2002.

PREGLEDNICA KOVINSKIH NAJDB BRONASTE DOBE V LJUBLJANI									
	meči	bodala	sulične osti	glavice sekir	ulaste sekire	srpi	noži	ost. nakit	pos.
Vrhniška									
Sinja G. - Riviški dim			2						2
Ljubija - Ibočevarica	2	1		1	1			2 sija	7
Lipovec	1	2	3	3				2 sija	11
Bistra - Zrnica	2	3	6	1	1	2	1	1 sija	17
Zrnica - Pekov graben	1		1	1	2	7	3	30 sija 1 sija	46
Kamin	2		5 1 posel. ost.		2		2	15 sija 1 sija	26
Bevke	2	1	1		1	1		1 sija	7
Borovničica - Dinver								4 sija	5
Zornica	1		2		1				4
Podpec/Dolenje sotočje					1			2 sija	3
Podpec/Široka						1	1		2
Lipe/Kuhinja-Radna		1						7 sija	8
Črna vata/vodovod									-
Črna vata/Farjevec		1							1
Črna vata/Volar									-
Livala - Dolgi breg			1						1
Špica - Gradščica		1		1	1	1	1	1 sija	5
Gradščica - Tronostovje			7	2	2				10
NEZNANA NAJDIŠČA				1	1	1			> 4
SKUPNO	8	7	30	8	16	15	4	> 67	2 > 155

Slika 4: Preglednica kovinskih najdb bronaste dobe v Ljubljani.

katere naj bi naleteli na bregu Ljubljane nasproti izliva Bistre,⁴⁸ vendar jih vse do danes ni bilo moč ponovno ugotoviti.

Bolj oprijemljiva izhodišča za študij pomena bronastodobnih najdb iz Ljubljane bo zagotovo omogočila temeljna analiza kovinskega gradiva oz. kronološki pregled zastopanosti predmetov glede na starejši in mlajši del KŽG, še posebej iz vidika maloštevilnosti grobov stopenj Bd D in Ha A. Vse namreč kaže, da znaten del poznobronastobnega gradiva sodi prav v starejšo stopnjo KŽG, s čimer se približuje časovnemu težišču depojev.⁴⁹ Medsebojno časovno izključevanje grobnih in depojskih najdb (med katere smiselno sodijo tudi vodne najdbe)⁵⁰ bi lahko nakazovalo, da slednje predstavljajo "določen substitut oziroma spremljavo" pogrebnim aktivnostim, še verjetneje pa gre za sledove intenzivne daritvene dejavnosti.⁵¹

Zaradi dinamike in načina odkrivanja lahko predmete iz struge obravnavamo zgolj kot zbirko posamičnih najdb, za katere razen redkih primerov, kot so (sicer vprašljive) okoliščine omenjenega meča tipa Sauerbrunn

⁴⁸Korošec 1963, 10, op. 4.

⁴⁹Gledano na splošno sta stopnji Ha A in B v Ljubljani precej enakomerno zastopani.

⁵⁰Bolj kot medsebojno časovno izključevanje vodnih in grobnih najdb izstopa kvalitativna razlika v njihovi sestavi oz. odsotnost bogatejših pokopov. H kronološkimi in regionalnim razmerjem med obema kategorijama najdb glej Torbrügge 1970-1971; Bradley 1990, 99-106.

⁵¹Čerče, Turk 1996, 29; Šinkovec 1996, 154-156.

ali pričanje Dermastie o legi posameznih zvrsti predmetov v strugi med Špico in Prulskim mostom v Ljubljani,⁵² ni sporočenih nobenih posebnih podatkov o kontekstu.⁵³ V tej zvezi so posebno zanimive najdbe tipološko podobnih oz. enakih predmetov, odkrite bolj ali manj skupaj. To so npr. dve plavutasti sekiri iz zbirke Hradecky,⁵⁴ ki tako kot ostale najdbe iz te zbirke verjetno izvirata iz struge na območju izliva Gradaščice, plavutasti sekiri iz struge pri Lipovcu,⁵⁵ tulasti sekiri iz Kamina ali več (ožganih!) bronastih igel iz ene same poglobitve nad izlivom Borovniščiце. Izjemno pomembne rezultate bodo prinesle metalurške raziskave, ki so bile zaenkrat opravljene le na manjšem delu kovinskih najdb iz Ljubljane. Analiza vsebnosti kovin gradiva iz struge v mestnem jedru je namreč pokazala, da so bili nekateri predmeti izdelani iz iste litine,⁵⁶ iz Ljubljane pa je znanih tudi več kosov orožja, ki so bili zaradi nizke vsebnosti kositra komajda primerni za bojevanje. Po eni od razlag gre za manjvredne predmete, izdelane zgolj za darovanje,⁵⁷ čeprav med orožjem iz vode prevladujejo večinoma kvalitetni in nepoškodovani primerki.

Kompleks bronastodobnih predmetov iz Ljubljane dopolnjujejo posamične kovinske najdbe iz šotnih plasti na severnem in vzhodnem delu Barja,⁵⁸ ki s podobno funkcionalno strukturiranostjo, kot jo imajo najdbe iz vode, nakazujejo, da jih lahko prej kot z naključnimi izgubami ob zahajanjih v močvirje ali pri gospodarski izrabi barjanskih virov povezujemo z namernim odlaganjem. Zanimivo okoliščino predstavlja dejstvo, da je bilo nekaj bronastih predmetov odkritih na območju izžanskih kolišč, vendar v plasteh, ki so se odložile po koncu obstoja naselbin.⁵⁹

⁵²Dnevnik Arheološkega oddelka NMS – 11. 1. 1941; Šinkovec 1996, 159.

⁵³Večina najdb je bila odkrita med amaterskimi preiskovanji, le manjši del pa med organiziranimi posegi. Po zagotovilih najditeljev so najdbe ležale bodisi prosto na sprani ilovici, ali pa v sedimentu, ki ga vodni tok nanaša v poglobitve in razpoke v ilovici.

⁵⁴Šinkovec 1995, 57-58, T. 13: 73-74.

⁵⁵Potočnik 1988-1989, 390, T. 6: 32-33.

⁵⁶Za podatek se zahvaljujem Rafku Urankarju.

⁵⁷Schauer 1996, 389.

⁵⁸Glej Šinkovec 1995.

⁵⁹Npr. kratek jezičastoročajni meč, datiran v srednjo bronasto dobo (Šinkovec 1995, 103, T. 29: 203), ki je bil odkrit na območju Dežmanovih izžanskih kolišč. "Er lag einen halben Meter höher im Moore, als die Kupfer- und Knochengeräte" (Müllner 1879, 147). En meter nad naselbinskimi najdbami naj bi bilo najdeno tudi bronasto triangularno bodalo iz stopnje Bd A2 (Šinkovec 1995, 99, T. 28: 193), podobno pa velja tudi za iglo s trombastim zaključkom, datirano na začetek železne dobe (Vuga 1980, 201, Sl. 2: 5).

Človeške kosti iz struge Ljubljane

Čeprav je iz Ljubljane znanih več potencialnih grobiščnih kompleksov iz časa med koncem srednje in pozno bronasto dobo, v katerem prevladuje sežiganje umrlih, nam le ti seveda ne ponujajo prepričljivih argumentov za tezo o pogrebnem značaju obravnavanega človeškega skeleta, saj nenazadnje izvira iz območja, ki bi mu še najlažje pripisali funkcijo svetega mesta, namenjenega skupinskim ali zasebnim daritvam vojakov, trgovcev in popotnikov. Kljub temu ne gre za osamljen primer, saj iz struge Ljubljane poznamo precej kostnih ostankov ljudi.

Eno najzanimivejših najdb iz barja predstavlja čoln deblak z dvema vesloma in lobanjo, odkrit pri gradnji železnice čez strugo Stare Ljubljane v sredini 19. stoletja. O najdbi, na katero so naleteli v globini kar 10 m pod šoto, ni natančnejših podatkov,⁶⁰ vendar morda predstavlja dokaz za v našem prostoru neznano pogrebno prakso. Pokop v ladji ali čolnu kot sredstvu za potovanje v onostranstvo, ki je izpričan že s pogrebnimi ladjami faraonov Starega kraljestva, sicer sodi med osrednje simbolne izraze prazgodovinske zahodne in severne Evrope. Opozorimo naj na deblak iz brodišča Verdenet (commune de Chatenoy-en-Bresse), ki je poleg lobanje vseboval še poznobronastodobno iglo,⁶¹ ter poškodovano krsto v obliki čolna iz zamočvirjenega jezera pri Alva Myrju na Gotlandu, v kateri so našli spodnji del skeleta, meč in fibulo iz periode II/III.⁶² Tovrsten način pokopa se občasno pojavlja tudi v latenu, kot kaže hrastova krsta v obliki čolna iz osušene struge pri Châtenay-Mâcheron (commune Chaumont, Dép. Haute-Marne), v kateri so poleg celotnega skeleta našli še dva meča srednjelatenske sheme in sulično ost.⁶³ Nejasen je vzrok potopitve masivnega deblaka s skeletom mladeniča, ki je bil odkrit leta 1961 v Dnjepru pri Pesčanoe (rajon Zolotonoša, področje Čerkasy). V čolnu je bilo še 15 bronastih posod grške izdelave, ki najdbo, oddaljeno več kot 400 km od najbližje grške naselbine na Črnem morju, datirajo v 4. stoletje pr. n. š.⁶⁴ Motiv pogrebne ladje predstavlja tudi eno osrednjih tem v nordijski mitologiji.⁶⁵

Tudi med ostalim osteološkim materialom iz Ljubljane, o katerem beremo v arhivskih virih ali pa je bil dokumentiran v novejšem času, prevladujejo lobanje, medtem ko se ostalih kosti ni pobiralo, niti registriralo. Skupno je zna-

⁶⁰Müllner 1892, 18.

⁶¹Dumont 2002, 144.

⁶²Torbrügge 1970-1971, 81, Abb. 1.

⁶³Ib., 103-104, Abb. 3.

⁶⁴Rolle 1984, 519-520, Taf. 37.

⁶⁵Müller-Wille 1968-1969.

nih vsaj 16 bolj ali manj ohranjenih lobanj in sicer po ena iz struge na Vrhniki⁶⁶ in pri čistilni napravi pri Sinji Gorici,⁶⁷ dve lobanjski kosti iz struge vzdolž Lipovca,⁶⁸ dva kosa iz struge pri Treh Lesnicah,⁶⁹ cela lobanja iz izliva Pekovega grabna,⁷⁰ dva kosa iz Kamina⁷¹ ter po eden iz struge nad Dinverjem in iz izliva Šivčevega grabna.⁷² Pet lobanj je brez podatkov o najdišču.⁷³

Preliminarni pregled dostopnih lobanj, ki brez izjeme kažejo sledove dolgotrajne lege v vodi (počrnlost ali temno rjava obarvanost, podobna kostem iz kolišč), ni odkril očitnih poškodb, zaradi česar se nam pri njihovi interpretaciji porajajo sicer podobna, vendar kronološko in forenzično še bolj diferencirana vprašanja kot pri skeletu. Izstopa številčnejši pojav lobanjskih kosti v Kaminu, čeprav ga ne moremo neposredno povezati z izpričanimi koncentracijami predmetov bronaste dobe, poznolatskega ali zgodnjemerimskega obdobja.

Kljub omenjenim "filtrom" tafonomskega značaja bi lahko prevlada lobanj nakazovala selektivno potopitev delov skeleta, ki je izpričana tudi drugod po Evropi. Posamične najdbe lobanj so predmet razprave R. Bradleya in K. Gordona, ki sta leta 1988 obravnavala kar 299 primerkov iz Temze in 48 iz pritoka Walbrook.⁷⁴ Radiokarbonska analiza slednjih je pokazala različne datacije, ki segajo od neolitika, pozne bronaste dobe, konca železne dobe, do rimskega obdobja in visokega srednjega veka. V zvezi z lobanjami iz pozne bronaste dobe sta domnevala, da bi zaradi redkosti pokopov tega časa na kopnem lahko govorili o rekah kot kraju za odlaganje umrlih. Do sklepa o obstoju alternativnih načinov pokopavanja ob koncu bronaste dobe je prišla tudi A. Dumont v obravnavi 34 lobanj iz Saône, ki sicer niso bile datirane in jih tudi ni moč neposredno povezati z bližnjimi najdišči na kopnem.⁷⁵ Domneve o pogrebnem značaju dela človeških kosti iz rek so do neke mere potrdila izkopavanja Oxford Archaeological Unit v Temzi pri Etonu, med katerimi so dokumentirali jasne sledove pokopavanja na rečnih otokih. Odkrite lobanje in kosti pripadajo vsaj 15 osebam, med katerimi jih je bilo osem datiranih v čas med 1300–200 pr. n. š. Enege od otokov so obkrožali leseni piloti, ki so jih interpretirali kot priveze

za pogrebne ladje. Kot kažejo najdiščne okoliščine skeletov, so bila trupla ali njihovi deli obtežena in potopljena v vodo, odsotnost sledi mrhovinarjev pa priča o tem, da trupla prej niso bila izpostavljena na kopnem. Sodeč po vrezih, so v nekaterih primerih najprej odstranili meso s trupel, nato pa gole kosti položili v vodo.⁷⁶

Poleg pogrebnih obredov in nasilja se med možnimi vzroki za pojav človeških kosti v vodi izpostavljajo še nesreče in utopitve, ki pa jih arheološko skoraj ni mogoče dokazati. Napis oz. kenotaf iz Putincev v vzhodnem Sremu (CIL III 3224), ki se najbrž nanaša na enega izmed avgustejskih posegov v Panoniji, omenja desetletnega amantinskega dečka, ki je utonil v Ljubljani (*flumen Hemona*). Med primeri iz literarnih virov je za nas zanimiva pripoved Pavla Diakona o langobardskem kralju Aripertu, ki je v letu 712 zaradi pritiska protikralja in Bavarcev hotel prebegniti k Frankom. Z delom kraljevskega zaklada je skušal preplavati Ticino pri Pavii, a je pri tem utonil (*Historia Langobardorum*, VI 35).

Sledovi nasilne smrti v bronasti dobi

Primeri nasilnih poškodb na ostankih ljudi iz mlajše in pozne bronaste dobe so zaradi prevladujočega žganega pokopa razmeroma maloštevilni, njihove narave pa ni moč vedno pojasniti z bojevanjem, čeravno se le to pogosto zdi najbolj sprejemljiva razlaga.⁷⁷ Med ostalimi možnimi vzroki se zarisujejo še eksekucije, umori in obredni uboji ter rane, ki so bile zadane že po smrti.⁷⁸ Dokazi za nasilno smrt oz. poškodbe so največkrat dokumentirani pri truplih (*bog bodies*) iz barij in močvirij severne in zahodne Evrope. Do danes je iz Irske, Velike Britanije, Nizozemske, severne Nemčije in Danske znanih več kot 2000 najdb človeških teles obeh spolov, med katerimi od okoli 100 datiranih večina sodi v čas med 1000 pr. n. š. in 250 n. š. Uveljavljena je domneva, da gre za ritualno usmrčene osebe, ki so bile največkrat zadavljene oz. obešene (npr. Tollund, Elling), utopljene (Windeby), zabodene (Huldremose, Kayhausener Moor), ali pa so imele prerezane vratove (Grauballe) ali hude poškodbe glave.⁷⁹ Oseba neugotovljenega spola, najdena v barju pri Möllnu na Pomorjanskem, je imela poškodbe na zadnji strani lobanje, ob truplu pa je ležala cula s kosi jantarja in bronastim bodalom.⁸⁰

Rane oz. poškodbe najdemo tudi na skeletih iz grobov in pri žrtvah, ki so bile vržene v obrambne jarke ali jame na

⁶⁶Horvat 1990, 58, op. 6; zasebna hramba.

⁶⁷Zasebna hramba.

⁶⁸NMS; zasebna hramba.

⁶⁹Zasebna hramba.

⁷⁰Arhiv AO NMS, št. 13.

⁷¹Arhiv AO NMS, št. 13.

⁷²Vuga 1981, 305.

⁷³Zasebna hramba.

⁷⁴Bradley, Gordon 1988; Bradley 1990, 107–109.

⁷⁵Dumont 2002, 143–144.

⁷⁶Denison 2000.

⁷⁷Harding 2000; Osgood et al. 2000.

⁷⁸Berg et al. 1981.

⁷⁹Chamberlain, Parker Pearson 2001, 50–82.

⁸⁰Dieck 1965, Nr. 269.

napadenih naselbinah ali pokopane v provizoričnih grobovih na mestih, kjer so padle. O tem govore npr. številni skeleti in dislocirane kosti iz jarkov in vkopov na gradišču Skalka pri Velimu na Češkem, ki jih izkopavalci povezujejo z nasilnim uničenjem naselbine ob koncu srednje bronaste dobe. Velik del človeških ostankov je bil odkrit skupaj s prestižnimi predmeti (npr. zlato žico, bronastimi zapetnicami in iglami), kar nakazuje, da so skeleti najverjetneje povezani z obrednim žrtvovanjem ljudi. Poškodbe na delu kosti izpričujejo tudi možnost kanibalizma.⁸¹ V Stillfriedu so pod nasipom iz mlajšega dela KŽG odkrili truplo mlajše ženske s hudimi poškodbami lobanje, ki so bile verjetno zadane ob napadu ali v okviru žrtvovanja.⁸²

Med poškodbami na skeletnih ostankih prevladujejo rane projektilov, saj se le ti največkrat ohranijo v arheološkem zapisu, medtem ko rane, povzročene s sekanjem ali vbadanjem ter orožjem iz organskih materialov, na kosteh ne pustijo nujno sledi. Iz predkovinskih obdobij in bakrene dobe Evrope poznamo celo vrsto človeških okostij z zadržimi kamnitimi konicami puščic,⁸³ ki potrjujejo, da sta v času pred bronasto dobo lok in puščica predstavljala glavno napadalno orožje. Čeprav je puščica pogosto dokumentiran vzrok nasilne smrti tudi v mlajših obdobjih prazgodovine, jo od konca zgodnje bronaste dobe naprej začne izpodrivati sulica. Iz našega prostora omenimo bronasto trirobo puščično ost, zadržto v zgornji del stegenice skeleta, ki je bil odkrit v halštatskem grobu na Vačah. Na podlagi balistične analize je Bartel sklepal, da je puščico izstrelil konjenik, žrtev pa naj bi bila zadeta od zadaj. Smrt je nastopila šele naknadno, zaradi vnetja.⁸⁴ Skelet iz srednjebronastodobne gomile na Windbergsattel pri Klingsu v južni Turingiji je imel v ledvenem vretencu zadržto dvo-krilno bronasto ost. Puščica, izstreljena v hrbet, je povzročila takojšnjo paralizo, medtem ko je smrt domnevno nastopila šele po naknadno zadanih udarcih oz. zadetkih.⁸⁵ Iz časa kulture grobnih gomil izvira tudi grobna najdba skeleta iz Stettna pri Karlstadu, pri katerem je puščična ost štrlela iz humerusa. Glavni deli skeleta so manjkali, zato natančnega vzroka smrti ni bilo moč ugotoviti.⁸⁶

Sledovi poškodb, ki so jih povzročile sulice oz. kopja, so precej redki. V že omenjenem grobu 122 na nekropoli Hernádkak na Madžarskem, ki sodi na konec zgodnje bronaste dobe, so odkrili moški skelet, pri katerem je bila v

medenični predel zasajena bronasta ost z rombičnim listom.⁸⁷ Podobno najdbo poznamo iz groba v Over Vindinge (Svaerdborg) na Danskem, kjer je bil v medenico zadet moški. Poškodbo je preživel, saj se je kost zarasla okoli kopja.⁸⁸

Sulične osti so predstavljale morilsko orožje tudi v primeru petih skeletov iz Tormartona v Gloucestershiru, kjer so bile žrtve vržene v jarek, interpretiran kot del linearne strukture v poznobronastodobni krajini, in nato zasute z apnenčastimi ploščami. Na medenici ene od oseb so našli vdrtno osti z rombičnim presekom, medtem ko je med vretenci drugega skeleta, ki je imel tudi hude poškodbe glave, še tičala sulična ost, v medenici pa so odkrili le še konico druge.⁸⁹ Podobno uporabo sulice izkazuje tudi skelet iz kraja Dorchester-on-Thames, Oxfordshire, radiokarbonsko datiran v čas 1260-990 pr. n. š., pri katerem je bila v medenici prav tako odkrita le še konica bronaste osti. Ta se je odlomila ob potegu orožja iz telesa, kar nakazuje, da je bila tudi v tem primeru verjetneje uporabljena za suvanje, ne pa kot kopje.⁹⁰ Da v naštetih primerih ne gre nujno za rane, pridobljene v boju, pričata dva železnodobna grobova iz Garton Slacka, v katerih je bilo poleg skeletov odkritih 14 oz. 11 osti sulic. Glede na njihovo lego v obeh grobovih domnevajo, da so pri pogrebnem obredu polovico osti zadržli v trupli, ostale pa razmetali po jami.⁹¹

Sklep

Najdiščne okoliščine bronaste sulične osti iz zbirke grofa Lichtenberga osvetljuje rokopis kustosa Ložarja, ki navaja, da je sulična ost tičala v prsnem košu skeleta, odkritega julija 1938 v strugi Ljubljanice nedaleč od izliva Bistre. Iz skopega, a verodostojnega poročila je moč razbrati, da gre za skelet človeka, ki je živel nekje v času med srednjo in pozno bronasto dobo.

Najdbe ni moč obravnavati izolirano, saj so iz neposredne okolice znane razmeroma številne kovinske najdbe, ki vključujejo predvsem orožje ter le malo orodja in predmetov iz t. i. ženskega repertoarja. Predstavljene okoliščine dopuščajo sklepanje, da je območje izliva Bistre bilo naravno svetišče, v katerem so se med 16. in 11. stoletjem pr. n. š. bolj ali manj kontinuirano odvijale skupinske ali zasebne daritve bojevnikov, trgovcev ali popotnikov. Sakralni značaj lokacije nakazujejo tudi nenavadno dobra ohranjenost in nepoškodovanost večine predmetov, v prid

⁸¹Hrala et al. 1992, 300-305, Fig. 8-11.

⁸²Breitinger 1976.

⁸³Glej pri Cordier 1990; Osgood et al. 2000, 19-20, 46-48.

⁸⁴Bartels 1895.

⁸⁵Feustel 1958, 8, Taf. 32: 4-6.

⁸⁶Osgood et al. 2000, 73.

⁸⁷Bóna 1975, 150, Taf. 155: 4; Osgood et al. 2000, 73, Fig. 4.2.

⁸⁸Osgood et al. 2000, 73.

⁸⁹Ib., 22-23, Fig. 2.7, 2.8.

⁹⁰Ib., 22.

⁹¹Ib., 23.

tej domnevi pa govori tudi najdba vrbovolistne sulične osti, ki so značilne skoraj izključno za religiozne kontekste in za razliko od plamenastih primerkov najverjetneje niso sodile v standardno oborožitev bojevnikov.⁹²

Te najdbe obenem predstavljajo tudi podlago za domnevo, po kateri nasilne smrti človeka – verjetno moškega – ni moč pojasniti z njegovo udeležbo v vojaškem spopadu, temveč prej z ubojem oz. eksekucijo v okviru posebnega obreda, najverjetneje povezanega z vodo. V kolikor gre za žrtvovanje ljudi, primerljivo s praksami železnodobnih prebivalcev severne Evrope, bi bilo lahko samo dejanje povezano npr. z javno daritvijo ob pomembnem vojaškem dogodku ali z usmrtitvijo zaradi storjenih zločinov, bolezni ali drugih odstopanj. Po drugi domnevi je bila ost zasajena v telo šele po smrti, kot ritualni uboj, ki naj bi nadomestil smrt v boju.

Kontinuiteta odlaganja na območju izliva Bistre, ki se v topografskem, morda pa tudi ambientalnem smislu vse do danes ni bistveno spremenilo, poraja tudi vprašanja o vzrokih za izbiro tega kraja za darovanje. Sotočje je ležalo na neposeljenem in neobdelanem barjanskem območju. V tem je podobno nekaterim območjem prazgodovinske Evrope, kjer sodijo močvirja med najbolj priljubljene kraje izvajanja kulturnih praks. Poleg sugestivne okolice samega izliva so lahko o prvotni izbiri kraja morda odločali tudi naravni pojavi, kot je npr. udar strele ali posebni dogodki (velike bitke, nesreče...), ki so se za dlje časa vtišili v kolektivni spomin.

LITERATURA

ALMAGRO-GORBEA, M. 1996, Sacred Places and Cults of Late Bronze Age Tradition in Celtic Hispania. – V: SCHAUER 1996, str. 43-79.

AVILA, R. A. 1983, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. – Prähistorische Bronzefunde V/1, München.

BARTELS, M. 1895, Ueber einen angeschossenen Menschenknochen aus dem Gräberfelde von Watsch in Krain. – *Mitt. Anthr. Ges.* 25, str. 177-180.

BERG, S., ROLLE, R., SEEMANN, H. 1981, *Der Archäologe und der Tod. Archäologie und Gerichtsmedizin*. – C. J. Bucher, München und Luzern.

BÓNA, I. 1975, *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. – *Archaeologia Hungarica* 49, Akadémiai Kiadó, Budapest.

BOURKE, L. 2001, *Crossing the Rubicon: Bronze Age Metalwork from Irish Rivers*. – *Bronze Age Studies* 5, Galway.

BRADLEY, R. 1990, *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. – Oxbow, Cambridge.

BRADLEY, R., GORDON, K. 1988, Human skulls from the River Thames, their dating and significance. – *Antiquity* 62, str. 503-509.

BREITINGER, E. 1976, Das Kalvarium unter dem späturnfelderzeitlichen Wall von Stillfried an der March. – *Forschungen in Stillfried* 2, str. 86-100.

CHAMBERLAIN, A. T., PARKER PEARSON, M. P. 2001, *Earthly remains: the history and science of preserved human bodies*. – British museum Press, London.

CORDIER, G. 1990, Blessures préhistoriques animales et humaines avec armes ou projectiles conservés. – *Bulletin de la Société préhistorique Française* 87, str. 462-481.

ČERČE, P., TURK, P. 1996, Depoji pozne bronaste dobe – najdiščne okoliščine in struktura najdb. – V: B. TERŽAN (ur.), *Deposke in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*. – Kat. in monogr. 30, Ljubljana, str. 7-30.

DENISON, S. 2000, News. Burial in water "normal rite" for 1000 years: skeletons, animal skulls and other Iron Age offerings found in Thames. – *British Archaeology* 53, June 2000.

DIECK, A. 1965, *Die europäische Moorleichenfunde*. – Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 5, Neumünster.

DULAR, J. 1978, *Podzemelj*. – Kat. in monogr. 16, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.

DUMONT, A. 2002, *Les passages à gué de la Grande Saône, Approche archéologique et historique d'un espace fluvial*. – *Revue archéologique de l'Est*, Suppl. 17, Dijon.

EHRENBERG, M. 1980, The occurrence of Bronze Age Metalwork in the Thames: An Investigation. – *Trans. London Middlesex Archaeol. Soc.* 31, 1980, str. 1-15.

FEUSTEL, R. 1958, *Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarza (Südthüringen)*. – Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens 1, Weimar.

GASPARI, A. 2003, *Latenske in zgodnjerske najdbe iz Ljubljane*. – Ljubljana.

⁹²Turk 1996, 77.

- GEDL, M. 1995, *Die Sichel in Polen*. – Prähistorische Bronzefunde XVIII/4, Stuttgart.
- HÄNSEL, B. 1968, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. – Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 8. – Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- HANSEN, S. 1991, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 5, Bonn.
- HANSEN, S. 1994, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn.
- HANSEN, S. 1997, *Sacrificia ad flumina – Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa*. – V: A. in B. HÄNSEL (ur.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas* (Bestandskataloge 4), Berlin, str. 29-34.
- HARDING, A. F. 1995, *Die Schwerter in ehemaligen Jugoslawien*. – Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart.
- HARDING, A. F. 2000, *European Societies in the Bronze Age*. – Cambridge World Archaeology, University Press, Cambridge.
- HORVAT, J. 1990, *Nauportus*. – Dela 1. razr. SAZU 33, Ljubljana.
- HRALA, J., SEDLÁČEK, Z., VÁVRA, M. 1992, Velim: a hill-top site of the Middle Bronze Age in Bohemia. – *Památky archeologické* 83/2, str. 288-308.
- JAKOB-FRIESEN, G. 1967, *Bronzezeitlichen Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. – Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 17, Hildesheim.
- KOROŠEC, J. 1963, *Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici*. – Dela 1. razr. SAZU 14, Ljubljana.
- KOS, M. 1999, *Keramika iz Bevk*. – Argo 42/1, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, str. 67-71.
- KYTLICOVA, O. 1991, *Die Bronzegefäße in Böhmen*. – Prähistorische Bronzefunde II/12, Stuttgart.
- LAVRSEN, J. 1982, *Weapons in Water. A European Sacrificial Rite in Italy*. – *Analecta Romana Instituti Danici* 10, str. 7-25.
- LOGAR, N. 1986, Ljubljana. Izliv Zrnice. – *Var. spom.* 28, str. 294.
- LOŽAR, R. 1938, *Rimska najdba iz Polhovega gradca*. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 19, str. 85-108.
- LOŽAR, R. 1939, *Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji*. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 20, str. 180-225.
- LOŽAR, R. 1943, *Šila in bodala iz stavb na kolih*. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 23, str. 62-76.
- MOZSOLICZ, A. 1985, *Bronzefunde aus Ungarn*. Depofunde von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest.
- MÜLLER-WILLE, M. 1968-1969, *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. – *Offa* 25-26, str. 7-203.
- MÜLLER, F. 1993, *Argumente zu einer Deutung von "Pfahlbaubronzen"*. – *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 76, str. 71-92.
- MÜLLNER, A. 1879, *Emona. Archäologische Studien aus Krain*. – Laibach.
- MÜLLNER, A. 1892, *Einbäumler im Moraste*. – *Argo* 1, str. 18.
- OSGOOD, R., MONKS, S., TOMS, J. 2000, *Bronze Age Warfare*. – Sutton publishing, Phoenix Mill.
- PAVLIN, P. 2001, *Bronastodobni srpi na področju Slovenije, Panonije in na zahodnem Balkanu*. – Magistrska naloga, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- POTOČNIK, M. 1986, Ljubljana. – *Arh. preg.* 1986, str. 170-172.
- POTOČNIK, M. 1988-1989, *Bakreno- in bronastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljublanice na Ljubljanskem barju*. – *Arh. vest.* 39-40, str. 387-400.
- PRYOR, F., FRENCH, C. A. I., SCAIFE, R., ROBINSON, M., NEVE, J., TAYLOR, M. HALSTEAD, P., CAMERON, E., ANDERSON, K. J., BARRETT, J. C., COOMBS, D. 1992, *Special section: Current research at Flag Fen, Peterborough*. – *Antiquity* 66, str. 493-531.
- RAGETH, J. 2002, *Die bronzezeitliche Quellwasserfassung von St. Moritz (Graubünden)*. – V: L. ZEMMER-PLANK (ur.), *Kult der Vorzeit in den Alpen. Opfergaben-Opferplätze-Opferbrauchtum*. – Verlagsanstalt Athesia-Bozen, str. 493-501.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1996, *Die Lanzen-, Speer und Pfeilspitzen in Mähren*. – Prähistorische Bronzefunde VI/2, Stuttgart.
- ROLLE, R. 1984, s.v. Dnjepr, *RGA* V, str. 515-544.
- SCHAUER, P. 1996, *Naturheilige Plätze, Opferstätten, Deponierungsfunde in Süd- und Ostpolen*. – V: SCHAUER 1996, str. 381-416.

- SCHAUER, P. 1996 (ur.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas*. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg 4.-7. Oktober 1993. – Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 2, Bonn.
- SCHWANZER, S. 1997, "Wanderer kommst Du nach Spa?". Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende. – V: A. in B. HÄNSEL (ur.), *Gaben an die Götter*. Schätze der Bronzezeit Europas (Bestandskataloge 4), Berlin 1997, str. 61-66.
- STARE, F. 1953, Pomemben zaklad z Vrhnike (Naupertus). – *Arh. vest.* 4, str. 94-104.
- ŠINKOVEC, I. 1995, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe. – V: B. TERŽAN (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I*. – Kat. in monogr. 29, Ljubljana, str. 29-127.
- ŠINKOVEC, I. 1996, Posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe. – V: B. TERŽAN (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*. – Kat. in monogr. 30, Ljubljana, str. 125-163.
- TAROT, J. 2000, *Die bronzezeitlichen Lanzenspitzen der Schweiz*. – Universität Forschungen zur prähistorischen Archäologie 66, Bonn, Habelt.
- TERŽAN, B. 1987, Verovanje in obredi. – V: *Bronasta doba na Slovenskem: 18. – 8. st. pr. n. š.* – Narodni muzej Ljubljana, Ljubljana, str. 65-78.
- TORBRÜGGE, W. 1970-1971, Vor- und Frühgeschichtliche Flußfunde. Zur Ordnung und bestimmung einer Denkmälergruppe. – *Ber. Röm. Germ. Komm.* 51-52, str. 3-146.
- TURK, P. 1994, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu*. – Magistrska naloga, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- TURK, P. 1996, Poznobronastodobne vrbovolistne sulične osti. – *Ptujski zbornik VI/1*, Zgodovinsko društvo Ptuj, Ptuj, str. 73-84.
- UHLIŘ, H. 1956, *Historiat osuševalnih del na Ljubljanskem barju*. Knjiga I. – Uprava za vodno gospodarstvo ljudske republike Slovenije, Publikacija 1, Ljubljana.
- VUGA, D. 1980, Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega Barja. – *Situla* 20/21, str. 199-209.
- VUGA, D. 1981, Prevalje pod Krimom. – *Var. spom.* 23, str. 305.
- WEGNER, G. 1976, *Die vorgeschichtlichen Flußfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz*. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A 30, Kallmunz-Opf.
- WIRTH, S. 2000, Die Funde aus der Donauschleife bei Schäfstall in Bayern. – L. BONNAMOUR (ur.), *Archéologie des Fleuves et des Rivières*. – Éditions Errance, Paris, str. 84-92.

Oblike moči: poselitev emonskega prostora

©Bernarda Županek
Mestni muzej Ljubljana

Izvleček Krajina je rezultat družbenega oblikovanja prostora, ki vključuje različne prakse, pomene, odnose in vrednosti. V tem prispevku se osredotočam na odnose moči kot pomembno komponento krajine; kot primer mi služi prostor rimske kolonije Emona. Zanima me, kako so odnosi moči oblikovali emonsko krajino in kako je ta hkrati sodelovala pri oblikovanju teh odnosov.

Ključne besede krajina, moč, rimski čas, Emona

Krajina je področje študija, ki je fasciniralo arheologe od zgodnjih dni discipline do danes. V zadnjih dveh desetletjih je arheološki študij krajine še posebej živahno raziskovalno polje (prim. Bender 1992; Tilley 1994; Ashmore, Knapp 1999a). Posebej pomenljiva je razširitev perspektive od proučevanja prostora kot abstraktnega in objektivnega fenomena do razumevanja prostora kot izkustvenega polja v smislu perspektive biti-v-svetu (Thomas 1996, Ingold 1993). Danes so arheološke krajine opazovane z različnih pozicij na liniji med tema pristopoma.

V prispevku me zanima emonska krajina kot moč, kot prostor, v katerega se razmerja moči ne samo vpisujejo, ampak se nanj opirajo, se skozenj prenašajo in utemeljujejo. Mnogo elementov za tako pisanje še manjka in nekaterim vprašanjem je brez dodatnih raziskav težko slediti zaradi narave podatkov, ki jih imamo na razpolago. Moj namen je v tem prispevku predvsem pogledati na znani predmet z neobičajnega kota.

Mnogi obrazi arheološke krajine in krajina kot moč

Študij krajine je v arheologiji danes zelo široko področje, ki sega od okoljskih rekonstrukcij (prim. Barker, Walsh, Leveau, Trement 2000) do raziskovanja simbolnih in idejnih krajin (Ashmore, Knapp 1999a) ter od arheologije od človeka nespremenjenih krajin (Bradley 2000) do fenomenoloških študij, ki uveljavljajo perspektivo biti-v-svetu (Ingold 1993, Tilley 1994). Medtem ko je pred dvajsetimi leti izraz "arheološka krajina" imel neki osrednji, splošni pomen, danes isti izraz pokriva raznovrstnost razumevanj, ki je tako široka, kot je široka raznovrstnost arheologije same. Neke enotne definicije tega izraza torej ni; trenutno je aktualna vrsta pogledov, ki si deloma tudi nasprotujejo.

Kljub veliki raznolikosti pristopov pa skupni imenovalac obstaja: arheološko raziskovanje krajin postaja vse manj funkcionalistično in vse bolj interpretativno. Krajine niso več videne zgolj kot fizični, "realni" prostor, ampak so opazovane iz izhodišča posameznika, ki zaznava, ustvarja in spreminja svet okoli sebe. Vedno pogosteje so razu-

Abstract Landscape is a result of social construction of space, embracing different practices, meanings, relations and values. In this paper, I focus on power relations as its important component. The example of the landscape of the Roman town Emona serves as a basis for the study of how the landscape is shaped by power relations, and how the landscape, at the same time, plays an active role in shaping them.

Keywords landscape, power, Roman period, Emona

mljene kot konstrukt posameznika in zatorej kot relativne in spreminjajoče se, mnogovrstne in nasprotujoče si (Bender 1992, 741). Arheološke krajine so opazovane z vrste zornih kotov, ki se med seboj dopolnjujejo in prepletajo: kot spomin (prim. Ashmore, Knapp 1999b, 13-14), identiteta (prim. Ashmore, Knapp 1999b, 14-16), družbeni red (prim. Ashmore, Knapp 1999b, 16-18) in drugih.

V tem prispevku me zanima krajina kot moč. Moč je v osnovi družbenih odnosov: "...Moč je prisotna v najbolj prefinjenih mehanizmih družbene izmenjave: ne samo v državi, v razredih, skupinah, ampak celo v modi, javnem mnenju, razvedrilu, športu, poročilih, informacijah, v družinskih in zasebnih razmerjih, in celo v osvobajajočih impulzih, ki ji skušajo nasprotovati" (Barthes 1982, 460). Za Michela Foucaulta, francoskega socialnega teoretika, je v osrčju družbene moči prav nadzor nad prostorom: prostor je ključen pri vsaki uporabi moči (Foucault 1984). Foucaultova ideja moči ima vsaj tri značilnosti, ki so pomembne za raziskovanje moči v krajini. Najprej, moč ni skoncentrirana v posameznih točkah; moč je povsod, ker prihaja od povsod (Foucault 2000, 97). Ni privilegij vladajočega razreda, pač pa investira tudi tiste, "ki je nimajo", poteka prek njih in skozi njih ter se nanje opira (Foucault 1984, 31). Poleg tega moč ni zgolj represivna, ampak je produktivna, služi življenju, je tudi spodbuda k diskurzu in produkciji znanja; moč ni zgolj moč proti, je tudi moč za (prim. Tilley 1990b, 285). In nazadnje, tam, kjer je oblast, kjer je moč, je tudi odpor, ki nikdar ne stoji nekje zunaj glede na oblast; v odnosih oblasti so ti odpori drugi konec, v njih se vpisujejo kot nepopustljiva nasprotna stran (Foucault 2000, 99-100).

V arheologiji je ideja krajine kot moči izražena v različnih pristopih in konceptih. Eden teh je Chapmanov (1992; Chapman, Shiel, Batović 1996) koncept aren družbene moči, ki govori o prostorih, ki dobijo poseben pomen skozi določene aktivnosti in akterje, povezane z njimi. Sčasoma se razvijajo v posebne prostore, ustvarijo se arene družbene moči. Barbara Bender (1992) ob primeru Stonehenga govori o nastajanju krajev, ki imajo ritualno

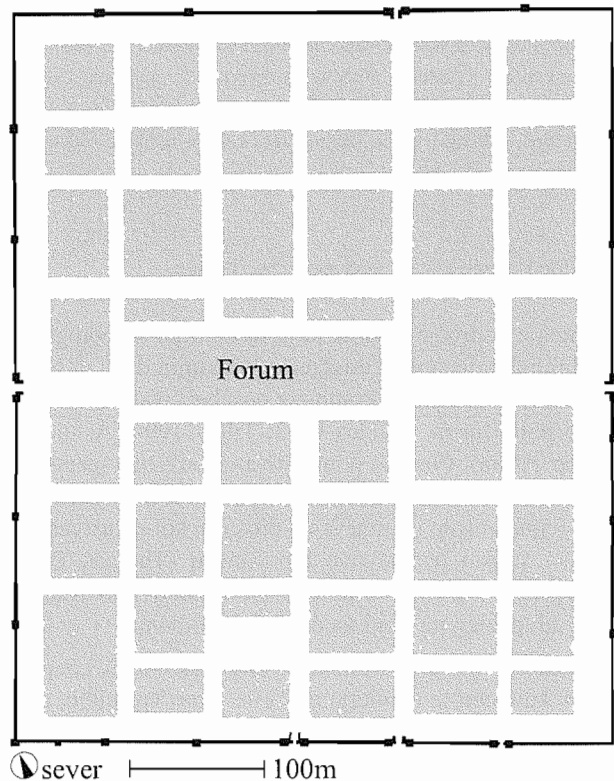
vlogo in jih označuje posebna arhitektura; s prevzemom nadzora nad ritualno sfero posamezniki in skupine dosejajo večjo družbeno moč, ki jo povečujejo z novimi vlaganji v tak kraj, in izločajo druge posameznike in skupine; predvsem poudarja krajino kot prostor sporov, tekmovanj. V zadnjem času je raziskovanje moči v krajini vezano na vedno bolj aktualen koncept delovanja (ang. *agency*; Bourdieu 1977, Giddens 1984; Dobres in Robb 2000), ki se osredotoča na moč znotraj aktivne vloge posameznikov v konstruiranju in interpretiranju sveta okoli sebe in v kontinuiranem preoblikovanju kulture in družbe. V rimski arheologiji je koncept krajine kot moči uporabljan v nekaterih pogledih na romanizacijo in rimski imperializem (prim. Purcell 1990, Mattingly 1997a, Mattingly 1997b, Witcher 1998).

Emonski prostor

V pričujočem prispevku me zanima moč v emonski krajini. Vrsto podatkov črпам iz študije poselitve emonskega prostora (Županek 2001), zato tu uporabljам enak prostorski in časovni okvir: prostorski okvir predstavlja območje z radijem trideset kilometrov od Emone, časovni pa čas od prvega do začetka šestega stoletja, kar v grobem ustreza času življenja Emone. Znotraj tega obdobja omogočata opazovanje sprememb dva časovna preseka: zgodnjericinski od avgustejskega časa do konca tretjega stoletja in poznorimski od začetka četrtega do začetka šestega stoletja.

Trajektorija življenja v tako zamejenem prostoru in času je dokaj dobro poznana. Po sedanjem vedenju Rimljani zgradijo kolonijo Emono na območju današnjega Gradišča v Ljubljani v avgustejskem času. Naselje, odkrito na nasprotni strani reke Ljubljanice, na območju današnjega Gornjega in Starega trga, je postavljeno v čas prvega stoletja pred našim štetjem in prvih desetletij našega štetja; po krajšem presledku znova zaživi v drugi polovici prvega stoletja in še v drugem stoletju kot predmestje Emone (Vičič 1994). Čeprav so bili številni avtorji mnenja, da je bil pred ustanovitvijo kolonije na tem mestu legijski tabor (prim. Šašel Kos 1995, 227, op. 3), je zaenkrat videti, da to mnenje nima opore ne v epigrafskih (Šašel Kos 1995) ne v arheoloških virih (Plesničar-Gec 1998). Mesto je uspevalo od prvega do začetka petega stoletja. V petem stoletju se začne počasen propad, vendar je znake življenja v Emoni opaziti še v drugi polovici šestega stoletja (Plesničar Gec 1997).

Medtem ko je mesto predvsem zaradi velikih gradenj po drugi svetovni vojni obširno raziskano, je pripadajoče podeželje slabše poznano. Razumevanje zgodnjericinske poselitvene slike tega prostora se je vzpostavilo skozi vr-

Slika 1: Tloris Emone.

sto nesistematičnih raziskav ob različnih posegih v prostor in le redkih sistematičnih raziskavah. Mnogo lažje je govoriti o poznorimski poselitveni sliki, ki je razumljena skozi model poselitve višinskih naselbin, točk v gričevju in hribovju, ki so konec petega in v šestem stoletju stalno naseljene (Ciglencčki 1987). Model poselitve višinskih naselbin je tesno povezan z idejo poznorimskega obdobja kot zgodovine turbulentnih dogodkov, ki jih raziskovalci pogosto ilustrirajo z znanim pasusom iz pisma sv. Hieronima o podiranju rimskega sveta (Petru 1964/65, 65, 96). Prebivalstvo na spremenjene razmere reagira s ponavljajočim se in na neki točki dokončnim umikom v drugačno okolje, na težko dostopne lokacije, daleč od pomembnejših cest (Ciglencčki 1987, 172). Mesta, dotedanji centri naselitve, propadejo; sakralna središča na višinskih utrdbah so sedeži verske oblasti za območja nekdanjih rimskih mest (Ciglencčki 1987, 176).

Emonska krajina kot moč?

Krajina je rezultat družbenega oblikovanja prostora, ki vsebuje različne prakse, pomene, odnose in vrednosti. Del teh prekrivajočih se in med seboj povezanih pomenov pro-

stora skozi čas so tudi odnosi moči, ki so za Barthesa (1982, 460) temelj družbenih odnosov. Družbena moč ima mnogo obrazov (prim. Mann 1986), ki jih tukaj skušam gledati skupaj, prepletene, zapisane v krajino. Zanima me, kako se v emonski krajini odlikujejo in nalagajo prevlade, omejitve, prisile, pogajanja, upori, skratka različni odnosi moči na liniji številnih pomenov in podpomenov med dvema skrajnostima: dominirati in se upreti.

Krajina pa ni zgolj ozadje, na katero se zapisujejo družbeni odnosi, ampak istočasno sodeluje pri njihovem ustvarjanju. To je pogled, ki ga je uveljavil Giddens (1984): prostor je plod družbenega delovanja, hkrati pa ga ustvarja – krajina ni pasivna, ni zgolj posoda za nalaganje različnih odnosov in pomenov, ampak vedno sodeluje pri njihovem nastajanju in uveljavljanju. Temu pristopu, ki vidi prostor kot aktivno prisoten, kot medij, ne pa kot ozadje, kot posodo, poskušam slediti v nadaljevanju.

Za prostor, ki ga opazujem, je obdobje prehoda prvega stoletja pred našim štetjem v prvo stoletje našega štetja, čas vključitve v rimski imperij. Spremenjenim razmerjem moči v nastajajoči emonski krajini najlažje sledimo skozi dve spremembi: vzpostavitev cestne mreže in ustanovitev kolonije. Kako?

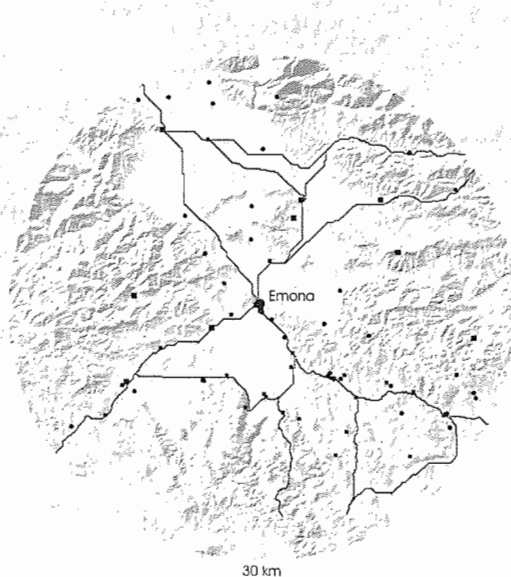
Ker je bilo rimsko mesto ključno za organizacijo imperija, se pogosto poudarja njegova administrativna vloga, zato se zdi, da je mreža provincialnih mest služila predvsem kot administrativni in fiskalni instrument. Po Whittakerjevem (1997, 144) mnenju to v avgustejskem času ne drži več: pod Avgustom dobi urbanizacija provinc močno podporo, tako pravno kot v državnem denarju, primarni namen urbanizacije pa ni organizacija imperija, pač pa kulturna regeneracija. Whittaker (1997) vidi rimsko mesto v tem obdobju in kasneje predvsem kot sistematičen in namenski element rimskega imperializma (prim. tudi Hanson 1997). Zakaj? V mestu je bila rimska ideologija vcepljena v vsakodnevno življenje: vsi integralni deli mesta (forum, gledališče, amfiteater, portiki) so bili polni političnih prispodob, za katere Whittaker (1997, 145) pravi, da so bile "kot oglaševanje, povsod navzoče, neizbežne in sublimno absorbirane". Mesto je bilo skozi svoje osnovne poteze (tloris, arhitektura, festivali in druge javne prireditve) temelj urbanih obredov in sodelovanje v njih je simboliziralo soglasje z družbenim redom (Liebeschuetz 1992, 2). Skratka, rimsko mesto je bilo tudi eden od instrumentov za realizacijo imperialne ideologije.

Kako lahko taki vlogi rimskega mesta sledimo v Emoni? Kolonija Emona se ne nasloni na obstoječe poselitveno jedro pod grajskim gričem, ampak je postavljena na novo, na

drugi strani reke. Pravilen tloris mesta (slika 1) s pravokotno križajočimi se cestami med parcelnimi bloki ter obzidjem in kanalizacijskim sistemom, ki sta bila očitno zgrajena v začetku urbanizacije (Plesničar Gec 1999), jasno priča, da je bila Emona v določenem trenutku načrtovana pod vodstvom oziroma nadzorom enotne oblasti. Tloris glavnega trga (*forum*), centra javnega življenja, je dokaj obsežen, saj obsega parcele šestih insul. Načrtovan je bil tako, da zavzema skoraj ves predel zahodno od glavne mestne ulice (*cardo maximus*; Plesničar Gec 1992, 60). Emonske forum s portiki in drugimi javnimi prostori je – kot v drugih mestih po imperiju (prim. Whittaker 1997) – skozi častne kipe, monumentalno arhitekturo in uradne napise pomenil oder za razkazovanje moči in promoviranje imperialne ideologije (prim. Hanson 1997, 77). Na emonskem forumskem prostoru odkrita monumentalna arhitektura med drugim obsega baziliko, portike, tempelj kapitolinske triade (Plesničar Gec 1999, 66, 76) ter ob ključku forumskega prostora steber, ki je podpiral slavolok (Plesničar Gec 1992, 60). Promocijo imperialne ideologije je podpiral in pospeševal imperialni kult (Hanson 1997, 7; Whittaker 1997, 147-148), ki je v Emoni izpričan že v prvi polovici prvega stoletja (Plesničar Gec 1999, 66). Dva metra široko in šest do osem metrov visoko obzidje s šestindvajsetimi stolpi (Plesničar Gec 1992, 42), zgrajeno ob gradnji mesta (Plesničar Gec 1999, 43), v obdobju miru, je tudi simbol *securitas* imperija (prim. Whittaker 1997, 144). Skratka, skozi arhitekturo, kipe in napise, novce, festivale in rituale lahko Emona, podobno kot druga rimska mesta, poleg njenih drugih vlog vidimo tudi kot instrument udejanjanja in pospeševanja imperialne ideologije.

Kaj se v tem času dogaja v širšem emonskem prostoru? To je čas nove organizacije Emoni pripadajočega podeželja, tako skozi razvoj ruralne infrastrukture (ceste, ville, vasi, sekundarni centri, opekarne itd.) kot skozi rimski fiskalni sistem, vzdrževanje reda itd. Poselitev je zgoščena na ravninah bližnje okolice Emone in na Savski ravnini. Frekvenca poselitve je zelo nizka do okoli šestega kilometra iz mesta; to lahko razumemo kot tisto mejo, do katere je bilo mesto dovolj blizu za vsakodnevno odhajanje na polje oziroma vsakodnevno vračanje. Po tej razdalji frekvenca poselitve narašča in med dvanajstim in petnajstim kilometrom doseže vrh (Županek 2001, 40). Glede na vrsto analogij (Finley 1987, 124; Hodder 1980, 74s; Bintliff 1990; Suić 1976, 209) lahko območje do okoli petnajstega kilometra od Emone razumemo kot vplivno območje mesta – centralnega naselja svoje regije (Županek 2001, 71-73). Po tej razdalji je opazen upad frekvence poseli-

tve, ki spet poraste po štiriindvajsetem kilometru oddaljenosti od Emone (Županek 2001, 40). Kako lahko to razložimo? Po okoli petnajstem kilometru od Emone vpliv mesta popušča, oblikujejo se sekundarni centri, ki so verjetno delovali predvsem kot lokalni trgi (Županek 2001, 71-73). Sekundarne centre lahko glede na podatke postavimo v večje naselbine v tem prostoru (Karnij, Nauportus, Mengeš, Ig), vsaka s svojo razvojno dinamiko v opazovanem časovnem okviru. Skratka, Emona kot upravni, politični, ekonomski in kulturni center očitno ključno oblikuje poselitev pripadajočega podeželja (Županek 2001).

Slika 2: Zgodnjericimski poselitveni vzorec z rekonstruirano cestno mrežo.

Poleg mesta je ključna sprememba v tem času gradnja cestnega omrežja. Nove, rimske ceste pomenijo del politične reorganizacije krajine ter zvezo med imperijem in z njim prej nepovezanimi kraji. Z vključitvijo Emone v mrežo cest (slika 2) ta prostor postane del rimskih geografskih konceptov, v katerih Emona zdaj predstavlja pomemben vozni v nekaterih ključnih prometnih povezavah (Akvileja – Siscija, Akvileja – Poetovio in naprej na limes, vodna pot po Ljubljani in naprej po Savi).

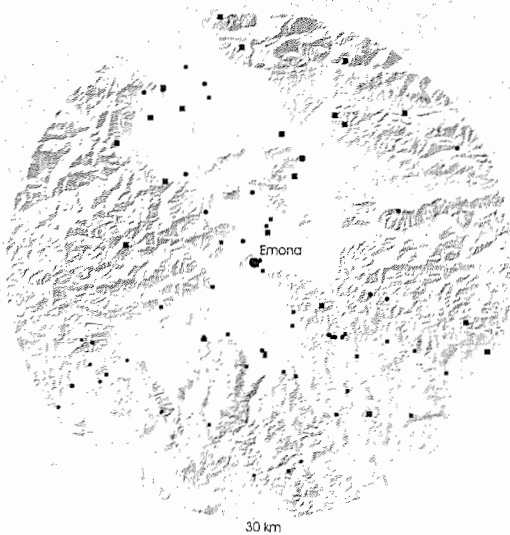
Rimske ceste so zdaj del topografije emonske krajine. Nekateri odseki cest so povsem ravni, na primer odsek čez Babno gorico proti Igu ali nadaljevanje mestnega karda v smeri proti Savi. Ravnost je lastnost mnogih rimskih cest; vzrok za to "geometrično bahanje" (Purcell 1990, 13) je navadno iskan v učinkovitosti in ekonomičnosti tako spe-

lanih cest. Pogosto spregledan razlog za tako impresivno gradnjo je izkazovanje moči: Rim ima moč, da poseže v neko krajino in jo spremeni (Purcell 1990). Rimska cestna mreža pa ne spremeni emonskega prostora samo vizualno, nova razmerja moči niso zgolj zapisana v krajino, ampak vzpostavitev rimskega cestnega omrežja pomeni tudi drugačno doživljanje krajine kot prej: nove ceste usmerjajo in predpisujejo gibanje ljudi po krajini, z njihovo vzpostavitvijo so ustvarjene nove, "pravilne" poti, nova hierarhija krajev, drugačna, točno določena interpretacija krajine (prim. Witcher 1998). Skratka, gradnja cestnega omrežja lahko razumemo kot enega ključnih elementov razkazovanja rimske moči nad – tudi emonsko – krajino (prim. Purcell 1990, Witcher 1998). Centuriacija mestnega teritorija v emonskem prostoru še ni zanesljivo dokazana, ampak domnevana glede na vrsto analogij (prim. Plesničar Gec 1999, 21-23). Zato samo omenimo, da je centuriacija nedvomno tesno zvezana z ustvarjanjem in uveljavljanjem moči v krajini, saj predstavlja verjetno najbolj radikalen odnos do krajine in njene uporabe v rimskem času, tesno povezavo centuriacije z močjo pa odraža njen prostor v religioznem okviru države (Purcell 1990, 15).

Kako torej nastajajo in se uveljavljajo odnosi moči v emonski krajini? Nova razmerja se odražajo skozi arhitekturo mesta in organizacijo teritorija (cestna mreža, sekundarni centri, centuriacija itd.), vendar bi jih bilo zgrešeno gledati preprosto kot odsev rimske prevlade. Moč Rima ni preprosto vtisnjena v emonsko krajino, ampak se tudi nanjo opira in skozi njo utemeljuje: spremenjena, po rimskem modelu organizirana krajina rimsko moč neprestano podpira in prenaša, predvsem skozi mesto z njegovimi številnimi vlogami, od katerih je tu najpomembnejša ideološka, in skozi cestno mrežo, ki je z določanjem "pravih" poti in drugačne hierarhije krajev bistveno spremenila doživljanje krajine. Rimska zasedba tega prostora ni zgolj fizična, ampak tudi simbolična: organizacija emonske krajine v tem času ima pomembne ideološke dimenzije. To ponazarja tako samo mesto kot celotna ureditev krajine; oboje je primer preurejanja sveta, ki je spremljalo vključitev v imperij.

Emonska krajina torej pomaga vzpostavljati rimsko moč, jo ponavlja in širi. Ta jasno vpisana rimska moč je tudi spodbuda k diskurzu: na novo vzpostavljena emonska krajina gotovo ni statična, ampak stalno razvijajoča se v procesih omejitev, pogajanj, prilagoditev in odporov, ki pa jim je zaenkrat težko slediti. Podobno kot drugod po imperiju (prim. Hingley 1997) ne poznamo stališč staroselskega prebivalstva; v klasičnih tekstih ni staroselskih

mnenj, prav tako manjkajo staroselski teksti. Poleg tega so se arheološke raziskave pri nas doslej osredotočale na rimskost, življenje po rimskih normah in nasprotno stran zelo slabo poznamo. Zato emonski prostor v tem času lahko – vsaj v grobih potezah – opazujemo kot moč, ne pa tudi komplementarno kot prostor reakcije na to moč, odgovora, odpora. Odpor, ta “druga stran istega novca” (Mattingly 1997a) zahteva nove raziskave. Zaradi naštetega je orisana emonska krajina videti statična. Večje spremembe lahko opazujemo šele v širokem okvirju četrtega do šestega stoletja; nekje v tem obdobju se poselitveni vzorec spremeni, poselitev se zgošča v prostorih, ki so glede na Emono obrobni (Županek 2001, 51-58; prim. slika 3). Za razliko od zgodnjorimskih frekvenca poznorimskih naselbin doseže vrh šele po osemnajstem kilometru od Emone in po okoli štiriindvajsetem nekoliko upade (Županek 2001, 75).

Slika 3: Poznorimski poselitveni vzorec.

Kaj se v tem času dogaja v mestu? Zadnja desetletja četrtega stoletja, predvsem pa peto in šesto stoletje, zaznamujejo nekatere spremembe v fizični strukturi Emone. Konec četrtega stoletja so zazidani nekateri stranski vhodi v severnem in južnem delu obzidja (Plesničar Gec 1997, 364). V drugi polovici istega stoletja se začne opuščanje skrbi za vzdrževanje kloak (Plesničar Gec 1999, 36), v pozni antiki so opuščeni nekateri mestni predeli (Plesničar Gec 1999, 60). Konec četrtega in v prvi polovici petega stoletja delujejo terme oz. rekreacijski kompleks na

območju insul XIII in XVII (Plesničar Gec 1999, 236-237), kar je morda zadnja posvetna stavba javnega značaja v Emoni. V poznorimskem času sta zgrajeni dve starokrščanski stavbi: konec četrtega in v začetku petega stoletja je na mestu prejšnjega zasebnega objekta dograjena krstilnica s portikom, ki je bil skupaj z domnevno episkopalno cerkvijo v javni rabi (Plesničar Gec 1997, 364). V času druge polovice petega stoletja je na najvišjem, dominantnem delu mesta ob forumu zgrajena rotunda, najverjetneje prav tako sakralna stavba (Plesničar Gec 1997, 364-367). V istem času je posvetna gradnja zidana le še v temeljih, nad temi je lesena (Plesničar Gec 1997, 368).

Kako lahko to razumemo? Čas prehoda v četrto ter peto in šesto stoletje v emonskem prostoru zaznamuje razmah krščanstva. Emona v tem času postane sedež škofije; emonski škof je prvič omenjen leta 381, zadnjič v letih 571-577 (Šašel 1968, 568, 576). V času petega in šestega stoletja je v podobi Emone predvsem pomenljivo, da skrb za posvetne javne zgradbe upada, takorekoč edine večje in kvalitetno zgrajene stavbe so cerkvene. Čeprav so našete spremembe v fizični strukturi mesta tradicionalno razlagane kot pešanje Emonine življenjske moči, jih morda lahko bolje razumemo kot rezultat naraščajoče moči nove krščanske elite in kot spremembo v identiteti samega mesta, v spreminjajočih se preferencah prebivalstva (prim. Harries 1992). V Emoni, ki je bila vsaj od konca četrtega stoletja škofijski sedež, so njeni škofje gotovo najprej uveljavili svojo ekonomsko moč in osebno avtoriteto, da bi vzpostavili krščansko identiteto mesta. V poznorimskem času je vloga škofa ključna: škofje niso več zgolj cerkvene avtoritete, ampak sčasoma v njihove roke poleg religioznih preide tudi funkcija varovanja posvetnih interesov prebivalcev mesta in njegovega teritorija, tako da sčasoma škofje opravljajo tudi upravne naloge (Harries 1992, 93).

Kaj se istočasno dogaja v širšem emonskem prostoru? Bistveno spremembo v poselitveni sliki prinese naraščajoča in v petem in šestem stoletju stalna poselitev višinskih naselbin (Ciglenečki 1987, 164), v emonskem prostoru predvsem na obrobju Savske ravnin in Barja. Središče enotne urbanistične zasnove teh naselbin na dominantnih, pogosto dodatno utrjenih točkah, so cerkve, ki imajo očitno centralno vlogo (Petru 1982, 296) in so načeloma postavljene na prominentnem, dobro vidnem delu naselbine. Petru (1982) organizacijo izgradnje višinskih naselbin pripisuje Cerkvi. Njihova poselitev je običajno razumljena kot umik v odročne kraje, na težko dostopne lokacije, daleč od pomembnejših cest (Ciglenečki 1987, 172).

Kakšna je lahko alternativna razlaga? Slika kumulativne

vidnosti z višinskih naselbin (Županek 2001, 53-58) kaže, da so bile višinske naselbine postavljene na točkah, ki so ne samo omogočale zelo dobro vidnost, zelo dober vizualni nadzor emonskega prostora, ampak so bile prav tako zelo dobro vidne z večine tega prostora. Zato lahko višinske naselbine razumemo kot posebne prostore v krajini, ki so vzpostavljali vizualno kontrolo nad njo, hkrati pa so to kontrolo tudi izpričevali, skrbeli za stalno prisoten občutek nadzora. Njihova posebna lega v krajini je ustvarila zavestno in nenehno stanje vidnosti, opazovanja. To je osnova Foucaultovega (prim. 1984) dela o razvoju disciplinarnih institucij: v prostorih, ki vzpostavljajo neprestano možnost vizualnega nadzora, je moč vidna in nepreverljiva, saj opazovani točko opazovanja vidi, pri tem pa nikdar ne ve, ali ga morda prav zdaj gledajo. To zagotavlja samodejno delovanje moči, kontrole, oblasti. Skratka, kot se je v krščanskih terminih redefiniralo mesto, tako se redefiniira tudi širši prostor. Ena ključnih sprememb v emonski krajini, ki jo lahko razumemo v luči takega redefiniranja, je naraščajoča in v petem in šestem stoletju stalna poselitev višinskih naselbin, ki jih razumem kot posebne prostore v krajini, v katerih je skozi mehanizme opazovanja in kontrole skoncentrirana družbena moč. Na posebno vlogo Cerkve opozarjajo praviloma na najbolj razgledno točko v naselbini postavljeni starokrščanski objekti. Nekdaj po rimskem modelu oblikovano emonsko krajino zdaj prekriva mreža naselbin, postavljenih na razglednih gričih in hribih. Vidnost in dostopnost sta poudarjeni dimenziji emonske krajine v poznorimskem času. Pomembna je sprememba v poteku cestne mreže (prim. Ciglencečki 1985): spet nove poti peljejo ljudi po krajini na drugačen način, predpisujejo drugačno doživljanje krajine.

Sklep

Stalno nastajajoča in razvijajoča se emonska krajina je zapis prekrivajočih se in med seboj povezanih pomenov in izkušenj, izmed katerih me je tu zanimala moč. Spraševala sem se, kako so odnosi moči oblikovali emonsko krajino in kako je krajina hkrati sodelovala pri oblikovanju teh odnosov.

V zgodnjem rimskem času je emonski prostor vključen v rimski imperij, ki tako z mestom kot s cestno in centuriacijsko mrežo ključno preoblikuje ta prostor. Spremenjena, po rimskem modelu organizirana krajina rimsko moč neprestano podpira in prenaša, čemur / kar lahko zaenkrat sledimo / opazujemo predvsem skozi mesto z njegovimi številnimi vlogami, od katerih je tu najpomembnejša ideološka, in skozi cestno mrežo, ki je bistveno spremenila doživljanje krajine, saj je določila nove "prave" poti in

drugačno hierarhijo krajev.

V poznorimskem času poselitev tega prostora odraža spremembo, vezano na rastočo moč starokrščanske Cerkve. V Emoni skrb za posvetne javne zgradbe upada, edine večje in kvalitetno zgrajene stavbe so cerkvene. V tem času se kot krščanska redefinira celotna emonska krajina: v povezavi s tem lahko razumemo poselitev višinskih naselbin, katerih pomembna komponenta je cerkev ali več cerkvâ. Lega teh točk, njihova vidnost in otežena dostopnost, jih je vzpostavila kot mrežo posebnih prostorov v krajini, kjer je skoncentrirana družbena moč, ki se skozi to posebno lego tudi demonstrira in obnavlja. Emonska krajina v poznorimskem času je preoblikovana, hkrati pa preoblikuje skozi novo manipuliranje z vidnostjo, dostopnostjo in potmi po krajini, katerih mreža je v tem času delno spremenjena.

LITERATURA

- ASHMORE, W., KNAPP, A. B. (ur.) 1999a, *Archaeologies of landscape. Contemporary perspectives*. – Blackwell, Massachusetts.
- ASHMORE, W., KNAPP, A. B. 1999b, *Archaeological landscapes: constructed, conceptualized, ideational*. – V: ASHMORE, W., KNAPP, A. B. (ur.), *Archaeologies of landscape. Contemporary perspectives*. – Blackwell, Massachusetts, str. 1-30.
- BARKER, G., WALSH, K., LEVEAU, P., TREMENT, F. (ur.) 2000, *Environmental reconstruction in Mediterranean landscape archaeology*. – Oxbow Books, London.
- BARTHES, R. 1982, Inaugural lecture, College de France. – V: SONTAG, S. (ur.), *A Barthes Reader*. – Hill&Wang, New York, str. 457-478.
- BENDER, B. 1992, Theorizing landscape and the prehistoric landscapes of Stonehenge. – *Man* 27/4, str. 735-755.
- BINTLIFF, J. 1990, Territorial behaviour and the natural history of the Greek polis. – V: OLSHAUSEN, E., SONNABEND, H. (ur.), *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums* 4. – Hakkert Verlag, Amsterdam, str. 207-249.
- BOURDIEU, P. 1977, *Outline of a theory of practice*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- BRADLEY, R. 2000, *An archaeology of natural places*. – Routledge, London, New York.

- CHAPMAN, J. 1992, Arenas of social power: the case of Serbian prehistory. – V: D. Garašanin *Festschrift*, Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd) 14, str. 305-317.
- CHAPMAN, J., SHIEL, R., BATOVIĆ, Š. 1996, *The changing face of Dalmatia*. – Leicester University Press, London.
- CIGLENEČKI, S. 1985, Potek alternativne ceste Siscija – Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. – *Arheološki vestnik* 36, str. 255-284.
- CIGLENEČKI, S. 1987, *Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. – *Dela SAZU* 31, Ljubljana.
- DOBRES, M. A., ROBB, J. 2000, Agency in archaeology: paradigm or platitude? – V: DOBRES, M.A., ROBB, J. (ur.), *Agency in archaeology*. – Routledge, London, New York, str. 3-17.
- FINLEY, M. I., 1987, *Antična ekonomija*. – Studia humanitatis, 2. letnik, Založba ŠKUC, Ljubljana.
- FOUCAULT, M. 1984, *Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zapora*. – Delavska enotnost, Ljubljana.
- FOUCAULT, M. 2000, *Zgodovina seksualnosti 1. Volja do znanja*. – Zbirka Lambda 15, Založba ŠKUC, Ljubljana.
- GIDDENS, A. 1984, *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. – Polity Press, Cambridge.
- HANSON, W. S. 1997, Forces of change and methods of control. – V: MATTINGLY, D. J. (ur.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire*. – *JRA Supplementary Series* 23, str. 67-80.
- HARRIES, J. 1992, Christianity and the city in Late Roman Gaul. – V: RICH, J. (ur.), *The city in Late Antiquity*. – Routledge, London, New York, str. 77-98.
- HINGLEY, R. 1997, Resistance and domination: social change in Roman Britain. – V: MATTINGLY, D. J. (ur.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire*. – *JRA Supplementary Series* 23, str. 81-100.
- HODDER, I. 1980, Romano-British villas and towns: a systematic analysis. – *World Archaeology* 12/1, str. 69-75.
- INGOLD, T. 1993, The temporality of the landscape. – *World Archaeology* 25, str. 152-174.
- LIEBESCHUETZ, W. 1992, The end of ancient city. – V: RICH, J. (ur.), *The city in Late Antiquity*. – Routledge, London, New York, str. 1-49.
- MANN, M. 1986, *The sources of social power 1. A history of power from prehistory to A.D. 1760*. – Cambridge University Press, Cambridge.
- MATTINGLY, D. J. 1997a, Introduction. Dialogues of power and experience in the Roman Empire. – V: MATTINGLY, D. J. (ur.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire*. – *JRA Supplementary Series* 23, str. 7-24.
- MATTINGLY, D. J. 1997b, Africa: a landscape of opportunity? – V: MATTINGLY, D. J. (ur.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire*. – *JRA Supplementary Series* 23, str. 117-139.
- PETRU, P. 1964/65, Nekateri problemi provincialno rimske arheologije v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 15/16, str. 65-107.
- PETRU, P. 1982, Arheološki oris poznoantične poselitve Slovenije. – *Zgodovinski časopis* 36/4, str. 295-310.
- PLESNIČAR GEC, L. 1992, Antično obdobje. – V: *Rešena arheološka dediščina Ljubljane*, katalog razstave, Mestni muzej Ljubljana, Ljubljana, str. 41-68.
- PLESNIČAR GEC, L. 1997, Emona v pozni antiki v luči arhitekture. – *Arheološki vestnik* 48, str. 359-370.
- PLESNIČAR GEC, L. 1998, Emona, vojaški tabor? – *Zgodovinski časopis* 52/3, str. 331-336.
- PLESNIČAR GEC, L. 1999, *Urbanizem Emone*. – Mestni muzej Ljubljana, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- PURCELL, N., 1990, The Creation of Provincial Landscape: the Roman Impact on Cisalpine Gaul. – V: BLAGG, T., MILLETT, M. (ur.), *The Early Roman Empire in the West*. – Oxbow Books, Oxford, str. 7-29.
- SUIĆ, M. 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*. – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- ŠAŠEL, J. 1968, Emona. – V: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 11. – Alfred Drückermüller Verlag, Stuttgart, str. 540-578.
- ŠAŠEL KOS, M. 1995, The 15th Legion at Emona-Some Thoughts. – V: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109, str. 227-244.
- THOMAS, J. 1996, *Time, culture and identity. An interpretive archaeology*. – Routledge, London, New York.
- TILLEY, C. 1990, Michel Foucault: Towards an archaeology of archaeology. – V: TILLEY, C. (ur.), *Reading Material Culture. Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*. – Basil Blackwell, str. 281-347.

TILLEY, C. 1994, *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. – Berg, Oxford.

VIČIČ, B. 1994, Zgodnjerimsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani. Gornji trg 30, Stari trg 17 in 32. – *Arheološki vestnik* 45, str. 25-80.

WHITTAKER, C. R. 1997, Imperialism and culture: the Roman initiative. – V: MATTINGLY, D. J. (ur.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire*. – JRA Supplementary Series 23, str. 143-163.

WITCHER, R. 1998, Roman roads: phenomenological perspectives on roads in the landscape. – V: FORCEY, C., HAWTHORNE, J., WITCHER, R. (ur.), *TRAC 97. Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. – Oxbow Books, Oxford, str. 60-70.

ŽUPANEK, B. 2001, *Ljubljanski prostor v rimskem času*. Magistrsko delo. – Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Od deklice do starke. Od dóma do moža.

Identitetne spremembe, kot jih kažejo zgodnjerednjeveško grobišče Altenerding in makedonska narodna noša

© Andrej Pleterski

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo

Izveček Arheološke strukture zgodnjerednjeveškega grobišča Altenerding kažejo več družbenih identitet, katerim je v svojem življenju lahko pripadala posamezna ženska: neporočeno dekle, poročena žena, rodnica, starka izven rodne dobe, gospodarica. Podobno delitev podaja tudi makedonska narodna noša iz 19. in 20. st., ki kaže, da je morala žena prilagajati svoj identitetni videz moževi skupnosti. Pri tem je bila od nakita simbolno pomembnejša obleka.

Ključne besede ženske družbene identitete, zgodnji srednji vek, Bajuvarija, makedonska narodna noša

V vsaki družbi imajo posamezniki več družbenih identitet. Vse so povezane v skupek, ki predstavlja posameznika kot družbeno bitje. V določenih kontekstih, kot so npr. pokopi, so nekatere identitete poudarjene do te mere, da postanejo stvarno izražene. Ker pa druge lahko ostanejo prikriti, nam pogrebni običaji morejo dati le delen pogled na posameznika kot družbeno bitje. Preiskovanje vidikov, ki posameznika poudarjajo ali zakrivajo, lahko zgradi širšo sliko (za definicijo prim. Petts 1998, 112). V nadaljevanju gradim na predpostavki, da je grobišče struktura, ki lahko daje informacije tudi o življenju v skupnosti, ki ji je pripadala (več o tem Pleterski 2001). Ali je bil nek posameznik v življenju res tisto, kar morda kaže njegov pokop, je vprašanje, ki ga je seveda treba upoštevati. Tu se bomo zadovoljili s predpostavko, da četudi je lahko bila podoba posameznega pokojnika ustvarjena posebej za pokop, se je vendarle zgledovala po realno obstoječih strukturah, da je torej bila verodostojna. To pomeni, da so nas pogrebci sicer morda prevarali pri presojanju posameznika, vendar je zelo velika verjetnost, da so skupne značilnosti, ki jih kaže večja skupina pokopov, resnično obstajale, čeprav morda ločeno od nekaterih pokopanih.

Strukture zgodnjerednjeveškega grobišča Altenerding (Sage 1984), ki leži severovzhodno od Münchna, kažejo proces identitetnih sprememb, skozi katere je lahko šla v svojem življenju ženska. Ne kažejo pa se ves čas trajanja grobišča enako. Opaziti jih je mogoče v njegovem starejšem delu iz druge polovice 5. st. in iz 6. st., grobovi iz 7. st. pa zaradi modnih sprememb in spreminjanja pogrebnih navad o njih nič ne povedo. To seveda ne pomeni, da se je ženskam v 7. st. življenje spremenilo, spremenile so se samo možnosti razbiranja le-tega v grobiščnih strukturah. Tako pridobljena opažanja bomo primerjali s pisnim pričevanjem tedanjega časa in prostora, s tematsko urejenim pregledom del Gregorja iz Toursa (Weidemann 1982a; 1982b), ki piše o frankovskem prostoru 6. stoletja.

Abstract Archaeological structures from the Early Medieval cemetery in Altenerding demonstrate numerous social identities that might have appertained to an individual woman during her life: an unmarried young woman, a married woman, a woman of childbearing age, an older woman no longer of childbearing age, a mistress. Macedonian traditional costume from the 19th and 20th centuries also presents a similar division; women were obliged to accommodate their outward identity, or appearance, according to their husband's community. Attire presented, symbolically, a more important factor than jewellery.

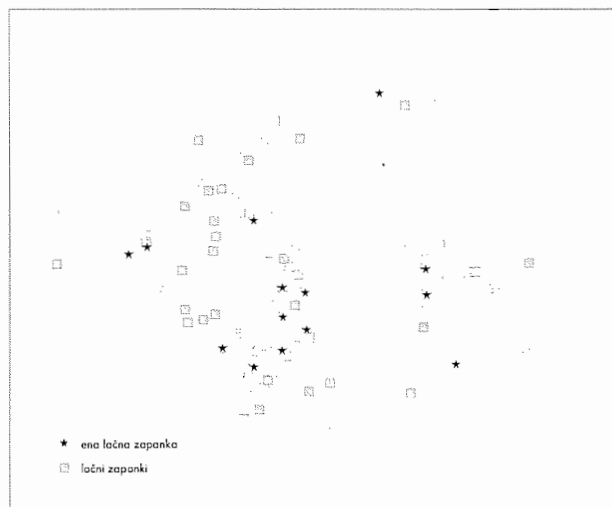
Keywords Female social identities, Early Middle Ages, Bavaria, Macedonian traditional costume

Dobljenemu modelu bomo poiskali nekatere etnografske primerjave in ga na koncu osvetlili še s primerom makedonske narodne noše.

Altenerding

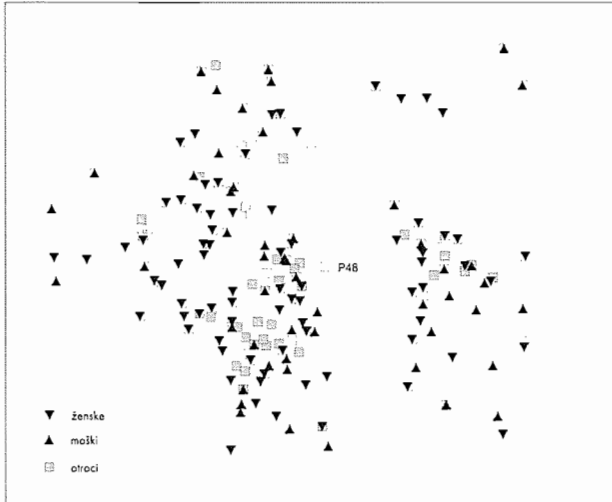
Dekle – žena

Ločne zaponke (sl. 1) so razporejene po ločenih skupinah pokojnic, ki imajo take zaponke po eno ali v paru. Po dve imajo šele od starosti iuvenis dalje (Martin 1987, 279), zato ni presenetljivo, da je dovršen del grobov z eno ločno zaponko na otroškem predelu grobišča (sl. 2). Ker jih mlajše deklice nimajo, je verjetno, da so jih nosile poročene žene.

Slika 1: Altenerding. Grobovi iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

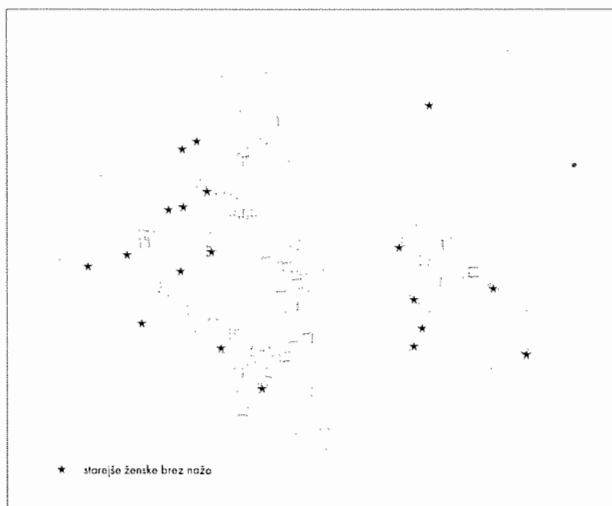
Pisni viri. S pomočjo primerov tiste dobe je mogoče postaviti model, po katerem je dragoceni nakit darilo nevestinih staršev in njen kapital v zakonu. Gregor iz Toursa poroča

Slika 2: Altenerding. Grobovi iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

starost	infans		iuvenis		adultus		maturus		senilis		skupaj	
	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%
vse z noži			3	7,8	21	55,2	6	15,7	8	21,0	38	100
z noži in zaponkami			1	3,4	18	62,0	3	10,3	7	24,1	29	100
vse brez nožev	15	29,4	4	7,8	13	25,4	8	15,6	11	21,5	51	100
z zaponkami brez nožev	7	25,0	3	10,7	6	21,4	4	14,2	8	28,5	28	100

Slika 3: Altenerding. Grobovi oseb ženskega spola iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

Slika 4: Altenerding. Grobovi iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

o številnih dajatvah v zvezi s poroko. Tu je za nas zanimivo tisto, kar je dobila nevesta. Ta je prejela doto tako od moža kot tudi od staršev (prim. Weidemann 1982a, 313 s). Pri ženskah ni bilo starostnega praga za doseg pol-

noletnosti. Dosmrtno jih je ščitila družina, bodisi očetova bodisi moževa (Weidemann 1982a, 317).

Diskusija. Podobno je bil že pred časom István Bóna prepričan, da so ločne zaponke v grobovih panonskih Langobardinj darilo njihovih mož, ki so ga dobile za jutrnjo (*morgingab*) po poročni noči (Bóna 1976, 82). Tudi njegov model potrjuje poroko kot tisto prelomnico v življenju ženske, ki so jo tudi simbolično označili. Pomembna razlika pa je v tem, da naj bi ji po njegovem modelu dal nakit mož. Antropološka analiza Altenerdinga (Helmuth 1996, 36) govori proti tej možnosti. Razmeroma enotna moška populacija pričča o enotnem geografskem izvoru in tako bi možje po pričakovanju podarjali razmeroma podobne zaponke. Vendar so te zelo raznolike (Bierbrauer 1985, Losert 2000). Če je torej nevesta dobila par ločnih zaponk ob poroki, so ju zato verjetneje kupili v kraju njenih staršev ali v bližini. Ker gre za dragocene predmete, jih niso imele vse ženske. Zato lahko domnevamo, da so razliko med neporočenimi dekletimi in poročenimi ženami izražali tudi z drugimi simboli.

Dekle – gospodarica?

V istem življenjskem obdobju kot ločne zaponke kažejo ločnico v življenju ženske tudi noži. Deklice v grobovih nimajo nožev, pojavljajo se šele od starosti *iuvenis* dalje. Vendar noža niso dobile v grob vse odrasle ženske. Tokrat razloga zaradi sorazmerne cenenosti nožev ne moremo, tako kot pri ločnih zaponkah, iskati v premoženjskih razmerah. Odgovor tiči v preglednici ženskih grobov z noži (sl. 3) v stolpcu starosti *adultus*. Dobra polovica vseh žensk z noži je umrla v tej starosti, in le četrtina tistih brez nožev. Starost *adultus* je glavna rodna doba in hkrati največja nevarnost za smrt ob porodu (prim. Helmuth 1996, 13). Ženske z noži so ji bile mnogo bolj izpostavljene kot ženske brez nožev, zato gre najverjetneje za razliko med poročenimi in neporočenimi. Vse navedene razlike so v skupini žensk z zaponkami še bolj izrazite. Tiste med njimi, ki imajo nož, imajo v povprečju 2,4 zaponke v grobu, tiste brez noža pa le 1,7 zaponke. 75,7 % tistih z noži ima eno ali dve ločni zaponki in le 46,6 % tistih brez nožev. Da je imel nož v ženskih grobovih simboli pomen, potrjuje tudi slika, ki kaže starejše ženske brez nožev (sl. 4). Zaradi večje jasnosti sem izpuštil ženske *adultus* starosti, upoštevane pa so ženske od pozne *adultus* dobe dalje. Grobovi starejših žensk so v dveh prostorsko ločenih skupinah, kar kaže, da so obstajali statusni predeli grobišča, kjer je bil pokopan vsakdo v skladu s svojo družbeno identiteto.

Diskusija. Ker obstajajo grobovi s parom ločnih zaponk,

vendar brez noža, in grobovi z eno ločno zaponko, toda z nožem, se odpirajo najdaljnja vprašanja. Če so pri vseh pokopih uporabili isti jezik simbolov, kar ni samoumevno, potem simbolni pomen nožev in ločnih zaponk ni isti. Zgolj kot domnevo lahko ponudimo razlago, da nož pomeni gospodarico, gospodarjevo ženo. Potem bi bila ženska z ločnima zaponkama in brez noža lahko vdova, ki je izgubila vodilni položaj v družini v korist žene novega gospodarja, ženska z nožem in eno ločno zaponko morda pomembna priležnica, stranska žena. Žal je bil številčni vzorec, ki mi je bil na voljo, premajhen, da bi lahko potrdil ali zanikal te domneve. Zato jih navajam samo kot delovno izhodišče za nadaljnje raziskave.

Deklica – rodnica – starka

V 6. st. se dodobra razširi navada, da polagajo v grobove ogrlice iz raznobarnih jagod. V obdobju od okoli 550 do okoli 610 je tako mogoče opaziti zanimivo razmerje med starostjo pokojnic in barvo steklenih jagod v njihovih grobovih. V tridesetih grobovih z modrimi jagodami ni nobene ženske starosti matusus ali senilis! Pomanjkanje starostne skupine matusus je lahko tudi naključno, ker je ta skupina ženskih grobov v tem obdobju nenavadno majhna: le 5 od 158, kar je komaj 3,1 %. In samo tri od teh petih imajo jagode. Ogrlice so v 105 grobovih. Ima jih 17 deklic starosti infans (16,1 %) in 12 žensk starosti senilis (11,4 %). Med tridesetimi grobovi z modrimi jagodami bi zato pričakovali najmanj tri ženske starosti senilis. A jih ni. V starosti matusus je torej obstajala v življenju žensk pomembna ločnica.

Diskusija. Najbolj verjetno gre za prehod v neplodno življenjsko obdobje po izgubi menstruacije. Prav mogoče je, da je bil ta prelom viden tudi v obleki, njeni barvi. Žal nam ohranjeni koščki tkanine ne morejo dati tovrstnih sporočil. Prav tako v grobovih stark ni jagod medene barve, ki so sicer v 12 grobovih, in ne jagod, okrašenih s cvetovi, očesci ali vzorcem ribje kosti (millefiori in reticella jagode), ki so sicer prisotne v 14 grobovih. Barve pa so ločile tudi odrasle ženske od nedoraslih deklic. Slednje niso imele jagod iz biserne matice (9 grobov), poliedričnih oblik (12 grobov), oranžne barve (8 grobov).

Etnologija. Sodobno etnološko gradivo kaže, da ženske po izgubi menstruacije dobijo nove obredne funkcije. Starke ob rojstvu otrok prevzamejo posredništvo med tostranstvom in onostranstvom, skrbijo za čim bolj ugoden izid obiska rojenic, njihova vloga je obojespolna (Petreska 1999). Tudi pri opravkih z mrtveci so pomembne. Tako npr. mladi ljudje mrtvega ne kopajo, ker potem ne bi mogli več rojevati otrok (Mencej 1997, 84). Stik z mrtvimi je ne-

varen, zato so zanj potrebne posebne moči. Najmočnejši je tisti, ki združuje moči moškega in ženske. To pa so ženske po izgubi sposobnosti rojevanja, ki tako postanejo podobne moškimi, a so hkrati vendarle tudi še ženske (prim. Wolf-Knuts 1988, 144 s).

Zanimivo je, da je eden od simboličnih pomenov modre barve mokrota kot nasprotje suhega (prim. Banaszkiwicz 1994, 233 in Tableau 1). Odsotnost modre barve se tudi tako kaže kot odsotnost rodovitnosti. – Raziskava več nemških zgodnjerednjeveških grobišč je pokazala, da pri nekaterih obstajajo podobne povezave med barvo jagod in starostjo pokojnic. Tako so npr. v Endingenu imele modre jagode predvsem ženske, ki so umrle v juvenilni ali adultni starosti (Callmer et al. 2000).

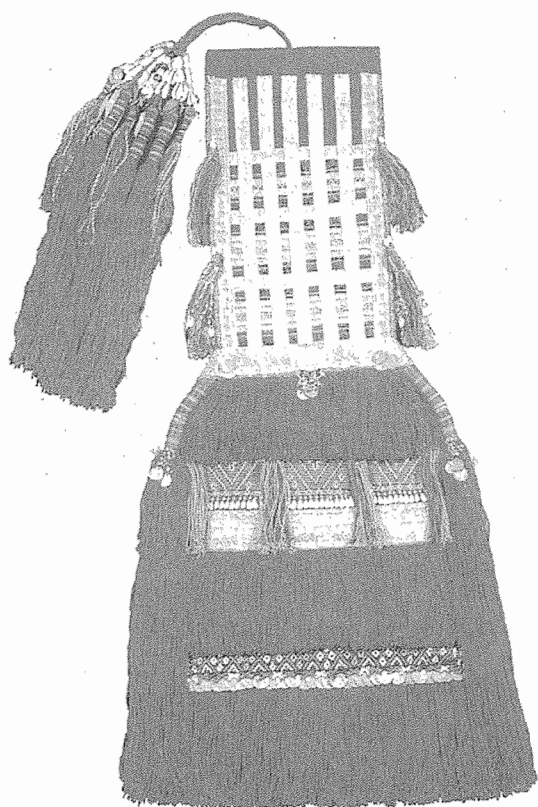

Slika 5: Ljubanci, Skopska Crna Gora. Naglavni del nevestine noše, ki zakriva oči (Kličkova, Petruševa 1963, Tabla VII in str. 6).

Makedonska narodna noša

Grobišče Altenerding v zgodnjerednjeveški Bajuvariji je pokazalo, da je ženska, če je doživela starost, lahko večkrat spremenila svojo družbeno identiteto. Postavljena je bila domneva, da jo je izražala tudi z obleko in ne samo z nakitom ter drugimi predmeti. Obisk v etnološki zbirki Muzeja Makedonije v Skopju mi je ponudil vznemirljivo možnost primerjave z etnološkim modelom, ki ga predsta-

vljajo makedonske narodne noše. Te ne vzbujajo pozornosti samo zaradi bogastva svojih barv in prikazanih vzorcev, ampak so zelo pomembne zato, ker imajo dobro ohranjen kontekst, ki pojasnjuje njihovo simboliko.

Slika 6: Mala Reka, 19. stoletje. Etnološki oddelek pri Muzeju Makedonije, inv. št. 4532 (Dodovska, Roganović 1999, sl. 30 in str. 70 s).

Makedonska narodna noša naj bi nastala s spojem slovanske in staroselske balkanske noše ter pod močnim vplivom noše imenitnikov bizantinske države. Turška noša pa nanjo ni imela posebnega vpliva. Vsaka regija je imela svojo nošo, enako tudi posamezne etnične skupine (Kličkova, Petruševa 1963, III ss; Dodovska, Roganović 1999, 9). Po noši je bilo mogoče razbrati, iz katerega kraja je kdo, celo kateri družini pripada. Slednje so namreč imele svoje znake, ki so jih vtkali ali uvezli v svojo opravo. Od tod tudi prepričanje, da je noša pomemben znak nekega rodu, in čuvali so jo kot nekaj svetega. Poroke so potekale samo znotraj področja uporabe enake noše, nevestam z drugačno obleko so se izogibali. Če je vendarle prišlo do

tega, je morala mlada žena zamenjati obleko in se prilagoditi novemu okolju (Kličkova, Petruševa 1963, VI).

Slika 7: Staravina, okolica Bitole. Nevesta (Kličkova, Petruševa 1963, Tabla XL).

Ker je narodna noša izjemno zahtevno ročno delo, so začeli učiti vezenja že sedemletne deklince, da so si do poroke pripravile potrebno obleko. Posamezna ženska je imela poleg delovne obleke več posebnih noš: kot dekle, zaročenka, nevesta, mlada žena, vdova, stara žena. Noše se razlikujejo po barvah, vzorcih. Črna barva na okrasu rute je običajna, rdeča je poročna, bela žalna. Tudi ureditev las

poudarja razlike, ima simbolno vrednost. Pomen ženskih las je tolikšen, da se ženske ne sme videti pri česanju. Izredno bogato naglavno okrasje varuje nevesto pred zlim pogledom tako, da pozornost pritegne nase (sl. 5). Kot zle veljajo modre oči (Suzana Markovska, Muzej Makedonije, ustne informacije).

Slika 8: Staravina, okolica Bitole. Vzorca na nevestini obleki. Levo: "vlaško šarče", desno: "v'čkata dira" (Kličkova, Petruševa 1963, Tabla XLI: 1, 4).

Pokrivalo in srajca neveste imata vzorce, ki so apotropejsko-obrednega značaja. Njihov namen je mnogostranski: ne samo okras, tudi klicanje plodnosti, odbijanje zlih sil in poudarjanje svečanosti dejanja poroke (Dodovska, Roganović 1999, 10). Pomemben dodatek praznični in nevestini noši je tudi nakit. Njegov pomen ni samo krasilen, ampak izraža tudi splošni status lastnice in lastnika, premožnost, versko pripadnost. Poleg tega so mu pripisovali moč, da ščiti in brani pred vsemi nevidnimi silami, ki bi lahko škodile. Izdelan je bil iz različnih snovi, predvsem pa iz rastlin, živali, steklenih jagod in kovin (Dodovska, Roganović 1999, 13).

Starinska posebnost je drugi predpasnik na hrbtni strani (Dodovska, Roganović 1999, 10). Pomen hrbtne strani poudarja tudi naglavno pokrivalo, ki visi nevesti preko hrbta. Vzorec, ki ga prekriva, je sicer geometrijski, vendar še vedno spominja na človeški obraz (sl. 6). V tem bi lahko videli mimikrijo, posnemanje prednje strani, kar naj bi zavedlo zle sile, da bi se lotile neveste na napačni strani in bile zato neuspešne. Podobno se metulj z očesoma na zgornji

strani kril varuje pred žuškojedimi ptiči. Drugi pomen hrbtnih oči pa bi lahko bil v moči njihovega pogleda, podobno kot naj bi oči na skalah v Skandinaviji varovale pred zlohotnimi tujci (prim. Arrhenius 1987).

Od vseh je gotovo najtežja mariovska nevestina noša iz okolice Bitole (sl. 7), saj tehta preko 70 kg. Samo umešne lasje iz črnega prediva, ki jih nosi nevesta ovite na roko, tehtajo okrog 19 kg (Kličkova, Petruševa 1963, 34). Zaščitna moč las je tu očitno poudarjena do skrajnosti. Lasulja se imenuje "kocel", kar se vsebinsko povsem ujema s slovenskim izrazom za šop las – "kocelj" (Bezljaj 1982, 51). Naj omenim še dve podrobnosti te noše. Okras pletenih volnenih narokavcev (sl. 8: 1) se imenuje "vlaški vzorček" – "vlaško šarče" (Kličkova, Petruševa 1963, 35), ki ima ime očitno po značilnem okrasu makedonskih Vlahov, ki so ga prevzeli slovanski Makedonci. Druga podrobnost pa je vzorec na hrbtni strani zgornje srajce (sl. 8: 2), ki se imenuje "volčja sled" – "v'čkata dira" (Kličkova, Petruševa 1963, 35). Smisel tega vzorca lahko najdemo v prastarem mitu o volčjem pastirju, ki so ga poznali tudi stari Slovani, pri katerih si gospostvo nad volkovi izmenjujeta Perun in Veles. Volkovi sodelujejo tudi na svatbi, ki posnema sveto poroko. Ženin je simbolno izenačen z volkom (prim. Mencej 2001, 243 ss). Prvotni pomen vzorca bi tako lahko bil, da se vidi, da je na nevesti sled gospodarja volkov, da mu pripada, da je pod njegovo zaščito.

Zaključne misli

Makedonska narodna noša prav tako kot strukture Alternderinga kaže, da so v življenju ženske obstajala različna identitetna obdobja in da so ženske svojo pripadnost izražale navzven s simboliko svoje noše. Nakit je imel pri tem v primerjavi z oblačili nekoliko manjši pomen. Ker smo arheologi odvisni od ohranjenih najdb, večina organskih snovi pa hitro propade, nam je na voljo samo majhen del prvotnih informacij. Makedonska noša potrjuje, da je identiteto določal mož, da je bila žena tista, ki se je morala prilagajati, in da to prilagodljivost odraža predvsem obleka. Kovinski nakit kot tehnološko visokospecializirani proizvod, kjer so izdelki posamezne delavnice lahko pokrivali širši trg, ni bil primeren za izražanje ozke lokalne identitete. Tudi v tej luči je etnično interpretiranje ženskega nakita samo še neuresničljiva želja.

LITERATURA

ARRHENIUS, B. 1987, The evil eye: a sociobiological approach to the interpretation of rock carvings. – V: BU-

- RENHULT G. et al. (ur.), *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society*. – BAR International Series 366(i), Oxford, str. 257-266.
- BANASZKIEWICZ, J. 1994, Les hastes colorées des Wisigoths d'Euric (Idace c. 243). – *Revue Belge de Philologie et d'Histoire – Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 72, str. 225-240.
- BEZLAJ, F. 1982, *Etimološki slovar slovenskega jezika. Druga knjiga, K – O*. – Mladinska knjiga, Ljubljana.
- BIERBRAUER, V. 1985, Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern und die bajuvarische Ethnogenese – eine Problemskizze. – *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 13, str. 7-25.
- BÓNA, I. 1976, *The Dawn of the Dark Ages*. – Corvina Press, Budapest.
- CALLMER, J., THEUNE-VOGT, Cl., MATTHES, Chr., HOFFMANN, P., HECK, M. 2000, *Herstellungstechniken und Herstellungswerkstätten von frühmittelalterlichen Glasperlen aufgrund der farbgebenden Komponenten und Mineralien*. – <http://www.geschichte.hu-berlin.de/bereiche/ufg/perlen.doc>
- DODOVSKA, J., ROGANOVIĆ, T. 1999, *Od tradiciite na minatoto. Makedonija – etnokultura i bit*. – Muzej na Makedonija, Skopje.
- HELMUTH, H. 1996, Anthropologische Untersuchungen zu den Skeletten von Altenerding. – V: *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern II. Anthropologie, Damasierung und Textilfunde*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Band XVIII. – Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, str. 1-143.
- KLIČKOVA, V., PETRUŠEVA, A. 1963, *Makedon ski narodni nosii*. – Etnološki muzej, Skopje.
- LOSERT, H. 2000, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Altenerding, Ldkr. Erding, und die Ethnogenese der Bajuwaren*. – Habilitation an der Fakultät Geschichts- und Geowissenschaften der Otto-Friedrich-Universität Bamberg.
- MARTIN, M. 1987, Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52, str. 269-280.
- MENCEJ, M. 1997, *Voda v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. – Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 27. – Slovensko etnološko društvo, Ljubljana.
- MENCEJ, M. 2001, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji*. – Županičeva knjižnica 6. – Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- PETRESKA, V. 1999, Demons of Fate in Macedonian Folks' Beliefs. – V: *Demons, Spirits, Witches, Christian Demonology and Popular Mythology*, Budapest, 7.-9. X. 1999, referat na mednarodnem simpoziju.
- PETTS, D. 1998, Burial and Gender in Late- and Sub-Roman Britain. – V: FORCEY C., HAWTHORNE, J., WITCHER, R. (ur.), *TRAC 97, Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference which formed part of The Second International Roman Archaeology Conference, University of Nottingham, April 1997*. – Oxbow Books, Oxford, str. 112-124.
- PLETERSKI, A. 2001, O nekaterih možnostih interpretiranja zgodnjesevrednjeveških grobišč. – *Arheo* 21, str. 69-71.
- SAGE, W. 1984, *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern I*. – Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Band XIV. – Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- WEIDEMANN, M. 1982a, *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours*. – Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 3/1. – Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
- WEIDEMANN, M. 1982b, *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours*. – Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 3/2. – Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
- WOLF-KNUTS, U. 1988, Die Totenwaschung als ein Weg zum Gleichgewicht. – *Ethnologia Scandinavica*, str. 142-145.

Prisluhnimo krajinam: modeliranje preteklih zvočnih krajin*

©Dimitrij Mlekuž

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Izvleček V prispevku želim predstaviti alternativen/komplementaren pristop k raziskovanju kompleksnih odnosov med ljudmi in preteklimi krajinami. Glavni cilj prispevka je predstaviti možnosti, ki jih ponujajo geografski informacijski sistemi (GIS) pri modeliranju preteklih zvočnih krajin. Predstavljam novo orodje, digitalni model pretekle zvočne krajine, ki omogoča raziskovanje vloge zvoka pri oblikovanju preteklih socialnih krajin.

Ključne besede percepcija, zvok, zvočna krajina, GIS, arheologija

Motivacija

Krajine ustvarjamo ljudje – skozi percepcijo in soočenje s svetom okoli nas. Izkušnja krajine se oblikuje preko čutov okusa, tipa, vonja, vida in sluha. Pri soočanju s kompleksnostmi odnosov med ljudmi in preteklimi krajinami skozi arheološko delovanje pa pogosto privilegiramo en sam čut – vid. Pretekle krajine so tako tihe, neotipljive, brez vonja in okusa.

Situacija

Zadnje desetletje je zaznamovano s pahljačo različnih in inovativnih pristopov, ki se ukvarjajo s kompleksnostjo odnosov med ljudmi in krajinami. Skozi dela Barbare Bender (1993), Chrisa Tilleya (1994) in Juliana Thomasa (1993) – če omenim le svoj najožji izbor – je krajina postala množica izkustvenih, družbeno konstruiranih krajin, ki so tako medij kot rezultat družbenih odnosov, ki temeljijo na moči.

Impresiven je tudi teoretski razvoj znotraj arheoloških GIS študij, kjer z vključevanjem družbene teorije in konceptov moderne arheologije nastajajo pristopi, pogosto označeni kot humanistični, refleksivni ali GIS-i čutov (ang. *humanistic, reflexive, sensuous GIS*; prim. Gillings in Goodrick 1996), imena, ki opozarjajo na humanistično-interpretativno epistemologijo teh študij, njihovo ekspliciranje teoretskih vprašanj in osrednjo vlogo percepcije pri študiju odnosov med ljudmi in pokrajinami. Ti pristopi poskušajo slediti teoretskim dosežkom moderne arheologije krajine z vključevanjem vizualne percepcije in razvojem študij vidnosti (ang. *viewshed*; prim. Wheatley 1995, Llobera 1996, Wheatley in Gillings 2000).

Osnovna težava vseh teh pristopov je v enačenju percepcije z vidnostjo. Problem izhaja iz privilegirane položaja vida v zahodni kulturi in tehnične udobnosti dela z generičnimi orodji, ki so del komercialnih GIS paketov.

Pri pisanju prispevka me je vodilo prepričanje, da morajo raziskave oblikovati svoja orodja in ne obratno. Poglavitni

Abstract *The paper advocates an alternative/complementary approach to the complexities of human vs. landscape relations. Its main objective is to present the possibilities offered by geographic information systems (GIS) in re-creation of past soundscapes. A new tool is presented, a digital model of past soundscape, which enables us to focus on the role of sound in the construction of past social landscapes.*

Keywords perception, sound, soundscape, GIS, archaeology

izziv moderni arheologiji je oblikovanje novih konceptov, pristopov in orodij, ki omogočajo razumeti in oživeti preteklost.

Slušno zaznavanje

Ko omenjam zaznavanje, mislim na neposredno zaznavanje (ang. *direct perception*) ameriškega okoljskega psihologa Jamesa J. Gibsona (Gibson 1979, glej tudi Ingold 1993). Neposredno zato, ker ni rezultat računskih aktivnosti uma v telesu (kot uči računski šola percepcije, kjer je percepcija razumljena kot serija računskih transformacij slike na mrežnici v njeno predstavitev v možganih; prim. Marr 1982), temveč sestavni del raziskovanja organizma v njegovem okolju. Zaznavanje se začne s položajem mobilnega organizma v središču *ambientalnega polja* (ang. *ambiental array*), ki vsebuje invariantne informacije višjega reda. Te organizmu omogočajo *ponujenosti* (ang. *affordances*), ki omogočajo delovanje; Tim Ingold (1993, 64) jih opisuje kot "lastnosti realnega okolja, ki jih organizem direktno zaznava v kontekstu praktičnega dejanja".

Zvok lahko opišemo kot atmosfersko motnjo, ki jo bitja lahko zaznajo, slišijo. Tovrstne motnje povzročajo predmeti, ki se gibljejo dovolj hitro. Akt poslušanja, kot ga razumem v tem prispevku, je način udeležbe v okolju, kjer organizem zaznava ali – kot pravi Gibson – izbira (ang. *picks*) zvoke iz atmosferskih motenj.

Zaznavanje zvoka se razlikuje od drugih načinov percepcije. Da bi nek predmet videli, mu ni treba storiti ničesar. Vidno zaznavanje temelji na odbojih svetlobe od zunanjih površin predmetov in tako implicira neprosojnost in negibnost predmeta in zunanost opazovalca glede na predmet (Ingold 2000, 210). Informacije o predmetu se pasivno – preko odbojev svetlobe na njegovi površini – zakodirajo v ambientalno optično polje.

Da pa bi nekaj slišali, mora le-to aktivno oddajati zvok. Vir zvoka aktivno oblikuje ambientalno akustično polje (prim. Gibson 1979). Zvok ne obstaja sam po sebi, nastane šele skozi izvajanje. Vse, kar slišimo, je potemtakem rezultat aktivnosti, delovanja. Zvok se ponuja poslušanju le dokler traja njegovo izvajanje. Zvok hitro blede; širi se

*Članek je dopolnjena verzija referata, ki ga je avtor predstavil na srečanju Theoretical Archaeology Group (TAG) decembra 2002 v Manchesteru.

iz izvora po prostoru in izgublja energijo (Ingold 1993, 161-162). Tako zvok oblikuje čas (ko je izvajan) in prostor (kjer bleedi).

Zvočna krajina

Da bi razumel odnos med zvoki, ljudmi in krajino, sem si izposodil koncept *zvočne krajine* (ang. *soundscape*, nem. *klanglandschaft*) kanadskega muzikologa in komunikologa R. Murraya Schaferja. Murray Schafer (1977; glej tudi Truax 1999 ali Wrightson 2000) definira zvočno krajino kot nasprotje *zvočnemu prostoru*. Zvočni prostor je definiran kot profil nivoja zvoka v prostoru, območje, kjer ga je mogoče slišati, preden pade pod ambientalni nivo. Ta rob slišnosti se imenuje *zvočni horizont* (ang. *acoustic horizon*).

Zvočna krajina pa je zvočno okolje, kot ga zaznava in razume poslušalec. Osnovna Murray Schaferjeva predpostavka je, da niso vsi zvoki v zvočnem prostoru enako pomembni. Zvoke lahko, glede na njihovo informativnost in diferenciranost, klasificiramo v tri različne skupine (Murray Schafer 1977, 9-10):

Prvo predstavljajo *vodilni zvoki* (ang. *keynotes*), po analogiji z glasbo, kjer vodilni toni definirajo osnovno tonalitetu skladbe, okoli katere glasba modulira. To so zvoki v "ozadju", zvoki, ki so tako običajni, da nanje nismo pozorni. Primer je šumenje vode za ljudi, ki živijo ob vodi, ali poletna pesem škržatov.

Pomembnejši so *zvočni signali* (ang. *sound signals*), diferencirani zvoki v "ospredju", namenjeni temu, da pritegnejo pozornost in nosijo informacije. Dober primer je hupanje avtomobila za nami, ko se vozimo po cesti.

Zvočni signali, ki so posebej pomembni za neko skupnost, so *razpoznavni zvoki* (ang. *soundmarks*). V nadaljevanju si bomo ogledali primer zvonjenja kot razpoznavnega zvoka poznosrednjeveške krajine.

Murray Schafer definira te kategorije kot analitska orodja za estetsko analizo sodobnih zvočnih krajin. Zvočne krajine rangira vzdolž kontinuuma "zvočne zvestobe" (ang. *low-high fidelity*), ki ga določa delež informativnih (zvočni signali) in prijetnih (razpoznavni zvoki) zvokov v zvočni krajini.

Vendar, če se vrnem h Gibsonu, "informativnost" zvoka ne obstaja sama po sebi, temveč temelji na odnosu med organizmom in okoljem. Človek, ki se spravlja spat, in kolesar na prometni cesti bosta izkušnja istega zvoka opisala drugače. Prvi bo morda govoril o "prometnem hrupu", torej o nediferenciranem in neprijetnem vodilnem zvoku,

medtem ko ga bo drugi opisal kot "zvok avtomobila", misleč na informativen in diferenciran zvočni signal (Redström 1999, 3).

V nadaljevanju bom Murray Schaferjev koncept preoblikoval in ga poskušal vstaviti v kontekst Gibsonove direktne percepcije. Zvočni prostor, kot ga razumem v tem tekstu, predstavlja nivo zvoka v abstraktnem, kartezičnem prostoru. Lahko ga merimo, modeliramo, kartiramo in analiziramo; njegova topologija ustreza krogli¹. V Gibsonovem jeziku je zvočni prostor ambientalno akustično polje.

Nasprotno je zvočna krajina odvisna od poslušalca ali poslušalke, obdaja ga oz. jo kot sfera (glej Ingold 2000, 209-211) in se premika z njo ali z njim, ko se premikata. Zvočna krajina je poslušalčeva ali poslušalkina izkušnja; neprestano nastaja in se spreminja, ko se premikata skozi pokrajino. V Gibsonovih terminih je tako zvočna krajina množica ponujenosti, ki obdajajo poslušalca oz. poslušalko.

Družbeno življenje zvokov

Zvoki spremljajo večino našega družbenega življenja. So stranski produkti dejanj, medij izmenjave informacij, njihovo oblikovanje pa je celo umetnostna zvrst. Zelo težko si predstavljamo družbeno življenje v popolni tišini.

Odnos med zvoki, krajino, poslušalcem oz. poslušalko in družbo bom predstavil skozi koncept *krajine opravil* (ang. *taskscape*) Tima Ingolda (1993).

Krajina opravil je omrežje med seboj odvisnih in povezanih aktivnosti, skozi katere se odvija proces družbenega življenja. Krajina opravil ima svojo časovnost (ang. *temporality*), ki se oblikuje skozi ritme opravil. Ti ritmi pa se manifestirajo skozi zvoke, ki jih te aktivnosti ustvarjajo. Časovnost krajine je družbena, saj ljudje med opravljanjem opravil spremljajo (ang. *attend*) drug drugega. Opazovanje drugih ljudi pri aktivnosti in poslušanje zvokov opravil oblikuje reference med posamezniki in opravili, ki omogočajo pravilne in strukturirane oblike vedenja (prim. Gosden 1994).

Če je krajina tisto, kar vidimo okoli sebe, potem je krajina opravil tisto, kar slišimo (Ingold 1993, 162). Večina zvokov začne svoje družbeno življenje kot rezultat aktivnosti v krajini. So reference za druge agente v krajini

¹Tim Ingold (2000) uporablja metafori krogle in sfere, ko razlikuje dva pogleda na okolje. Svet življenja (ang. *lifeworld*), viden iz izkustvenega centra, ima obliko sfere, medtem ko ima svet, ki je ločen od življenjske izkušnje, a sam zase popoln, obliko krogle.

opravi; v Murray Schaferjevi terminologiji so zvočni signali. Skozi čas se jih večina izgubi v šumu vsakodnevnega družbenega življenja in postane del vodilnih zvokov.

Vendar skozi čas nekateri zvoki postanejo bolj pomembni kot ostali. Oblikujejo strukturo in distribucijo kulturnih značilnosti in koreografirajo aktivnosti okoli njih. Vzorci aktivnosti oblikujejo vzorce zvokov, ki pomagajo oblikovati prihodnje aktivnosti (prim. Gosden 1994).

Ti zvoki imajo svojo zgodovino v smislu, da so v stalnem procesu oblikovanja skozi procese družbenega življenja. Lahko jih enačimo z Murray Schaferjevimi razpoznavnimi zvoki. Razpoznavni zvoki tako trajajo dlje kot sami zvoki, ki jih sestavljajo. Iz aktivnosti postanejo predmeti in značilnosti. V procesu sodelovanja v družbenem življenju tako ne slišimo več kovanja železa, temveč kovačnico. Razpoznavni zvoki so tako posledica kot mediji rutine družbenega življenja.

Študij preteklih zvočnih krajin je potemtakem študij preteklih sprememb nepretrganega procesa oblikovanja in re-interpretacije elementov zvočnih krajin, predvsem razpoznavnih zvokov.

Modeliranje percepcije v GIS

Arheološki geografski sistemi seveda niso ateoretska orodja (Wheatley 1993). Vanje je vgrajenih cel kup predpostavk, principov, standardnih praks in omejitev, ki jih je potrebno eksplicirati in o njih debatirati. Orodja, ki so dostopna uporabniku, ga preko vgrajenih, implicitnih vzorcev zmožnosti in omejitev subtilno vodijo in pogosto sugerirajo funkcionalistične in deterministične pristope (Gillings in Goodrick 1996, 1.2).

Kljub temu menim, da arheološki GIS lahko uporabimo pri sodobnih pristopih k arheologiji krajine; vendar le, če ekspliciramo določene vgrajene pozicije in jih nadgradimo s kreativnimi, teoretsko zavednimi soočenji s tehnologijo. Geografskih informacijskih sistemov ne smemo videti zgolj kot statična orodja, temveč kot dinamične platforme, ki jih lahko kreativno nadgradimo in razširimo z arheološkimi orodji, idejami, koncepti in načini predstavitve znanja.

Ključne točke, ki jih je potrebno razčistiti, preden se lotimo modeliranja percepcije znotraj arheoloških GIS-ov, so:

(i) *Prostor in topologija*. Zvok ustvarja prostor skozi pojemanje, ko se širi od svojega vira. Iz perspektive poslušalca je topologija tega prostora enaka sferi, ki ga obdaja (Ingold 2001, 211). Vendar prostor v trenutnih GIS paketih temelji

na konceptu abstraktnega, kartezičnega prostora, brez pomenov in delovanja. Njegova topologija ustreza abstraktnemu izotropičnemu prostoru in je sestavljena iz abstraktnih entitet, kot so točke, črte in površine ali rastrske celice, ki nimajo ničesar skupnega z našo izkušnjo sveta. Lahko ga razumemo kot "kroglo", ki jo opazujemo od zunaj (kot zemljevid) in nima povezave z našimi izkušnjami. Takšna topologija prostora ne spodbuja rabe perspektive, ideje lociranja referenčne točke v telo mobilnega posameznika. Tako se moramo v raziskavah, ki si želijo bolj humanističnega pristopa k preteklim krajinam, izogibati rabi kart distribucije, saj te ne nudijo možnosti perspektivnega pogleda, in razvijati pristope, ki spodbujajo rabo prvoo-sebnih, perspektivnih modelov in rutin. Po drugi strani pa bi bilo potrebno predstaviti topologije, ki so bližje topologijam percepcije.

(ii) *Čas in časnost*. Zvoki minejo in nam tako omogočajo izkušnjo časa in ustvarjajo časovnost. Čas, v humanističnem smislu, je izkustveni čas, kvaliteta človeškega soočenja s svetom (Gosden 1994, 1-12). Abstraktnega, univerzalnega časa, ločenega od naše izkušnje, ni. Čas je posledica toka življenja, ustvarja se skozi ritme telesnih udeležb v svetu. V tej perspektivi čas in prostor nista ločeni entiteti, temveč se združita v posameznikovi življenjski zgodbi. Tako kot prostor, sta tudi čas in časnost v GIS zaznamovana s kartezično perspektivo. Večina GIS sistemov je statičnih; čas je predstavljen kot serija diskretnih časovnih presekov. Tak čas je abstrakten, ločen od sprememb, ki jih skušamo modelirati in ločen od predstavitve prostora. Predstavitev humanističnega časa znotraj GIS je še vedno odprto vprašanje brez zadovoljivih odgovorov. Če želimo najti odgovor nanj, se moramo najprej lotiti modeliranja nečesa (ali bolje nekoga), sposobnega izkušnje in delovanja (glej točko iv).

(iii) *Merilo*, ki se tu nanaša na nivo prostorske in časovne predstavitve detajlov, ki v digitalnem zapisu v GIS-u odsevajo realni svet. Običajno GIS paketi ne silijo k uporabi določenega merila. Merilo je lahko vse od lokalnega (ang. *intrasite*) do globalnega. Vendar je udeležba v okolju telesna aktivnost. Prostor in čas ne izhajata iz naših glav, torej razuma, temveč iz naših teles. Če želimo modelirati percepcijo v GIS-ih, se moramo osredotočiti na izkušnje v človeškem merilu, merilu, ki ga določajo lastnosti in velikost človeškega telesa. Ločljivost, kvaliteta vhodnih podatkov in merilo analize same se morajo prilagoditi temu merilu.

(iv) *Predstavitev agentov*. Če vid zahteva zgolj agenta, ki gleda, potem morata biti krajina opravi in zvočna kra-

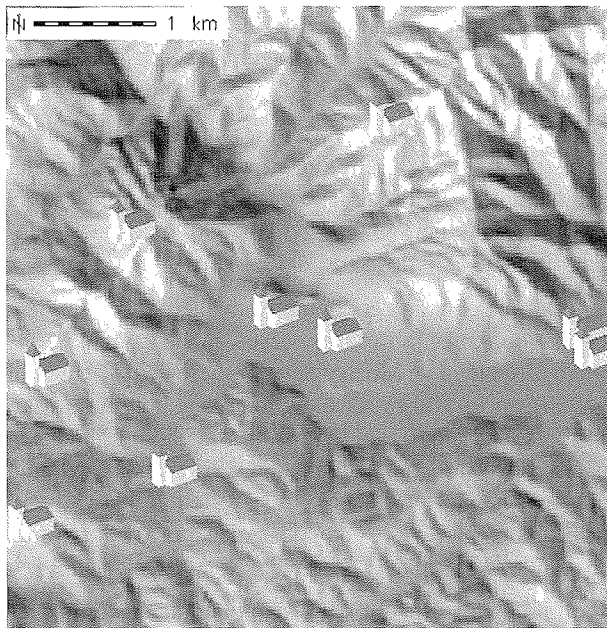
jina naseljeni z agenti, ki gledajo, poslušajo ter delujejo in ustvarjajo zvoke. Toda GIS je prazen, ni poseljen z bitji, ki so zmožna delovanja. Tehnologija omogoča soočenje s tem problemom skozi pristope, imenovane "modeliranje z agenti" (ang. *agent based modelling*; prim. Epstein in Axtell 1996 ali Kohler in Carr 1979 za uporabo pristopa v arheologiji). Taki pristopi, neke vrste "virtualna etnoarheologija", nam omogočajo vpogled v oblikovanje preteklih krajin skozi procese družbenega življenja, vendar so tudi polni pasti. Kaj kmalu se lahko sprevržejo v kibernetске pušče (ang. *cybernetic wastelands*), naseljene z "votlimi ljudmi" (ang. *hollow men*; prim. Thomas 1991)².

Modeliranje pretekle zvočne krajine

V nadaljevanju predstavljam model pretekle zvočne krajine na primeru poznosrednjeveške zvočne krajine Polhograjskega hribovja (slika 1). Skozi proces nastajanja modela se nameravam dotakniti nekaterih točk, omenjenih v prvem delu prispevka in osvetliti nekaj pragmatičnih in proceduralnih dilem, ki se pojavljajo ob modeliranju. Študij primera ni namenjen natančni arheološki interpretaciji poznosrednjeveške zvočne krajine (ponujam le nekaj nastavkov, ki jih bo potrebno razviti v posebnem prispevku), pa tudi ne natančnemu opisu modela (prim. Mlekuž 2002).

Prvi korak gradnje modela zvočne krajine je modeliranje širjenja zvoka v prostoru. Okolje vpliva na razširjenje zvoka na zelo kompleksen način, kjer je vpleten skoraj vsak dejavnik okolja. Na razširjanje zvoka v zraku preko pokrajine vplivajo skoraj vsi atmosferski dejavniki (temperaturni gradienti, vetrovi, delež vodne pare v ozračju...) in odboji, absorpcije in ukloni na vsaki površini, s katero je zvok v stiku (pomembne so torej lastnosti površin, kot so topografija, tekstura, vegetacija...). Modeliranje širjenja zvoka v pokrajini je tako računsko izredno zahteven postopek, odvisen od mnogih spremenljivk, katerih vrednosti v najboljšem primeru poznamo zelo slabo (Smith *et al.* 1996, 63-67; Truax 1999, *sound propagation*). To še toliko bolj velja za preteklost; zelo težko si predstavljamo paleookoljske zapise, v katerih bi bila zelo natančno zapisana pretekla stanja atmosfere. Rekonstrukcija zvočnega prostora v preteklosti – zamrznjenih profilov nivojev zvoka v nekem trenutku – je torej nemogoča.

Vendar, če nas zanimajo spremembe preteklih zvočnih

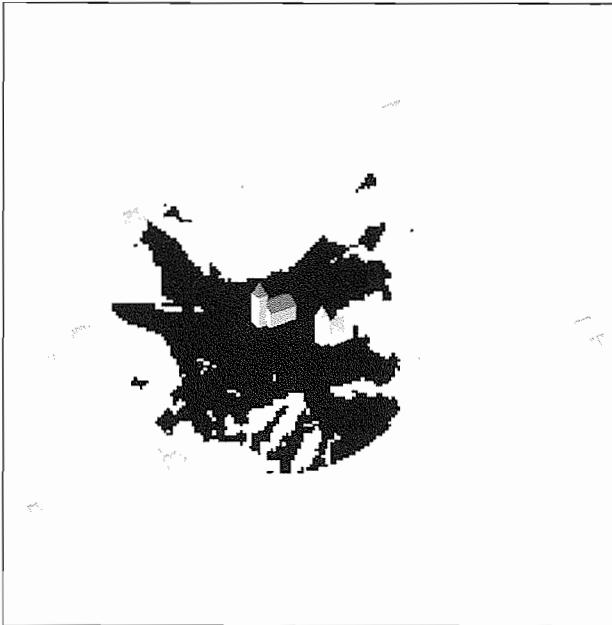
Slika 1: Študijsko območje.

krajin v dolgoročni perspektivi bivanja agentov v krajini skozi njihova interpretiranja in reinterpretiranja značilnosti zvočne krajine, poznavanje zamrznjenih zvočnih trenutkov ni potrebno. Če se osredotočimo na dolgoročne elemente zvočne krajine (po definiciji so to zvočni signali), potem njihove zvočne horizonte oblikujejo predvsem stabilne značilnosti okolja, najbolj topografija in manj trenutne, nestabilne značilnosti, kot je stanje atmosfere.

Prvi korak k modelu zvočne krajine je konstruiranje binarnih zvočnih horizontov razpoznavnih zvokov, v tem primeru zvonov. Pokrajino razdelimo na območje slišnosti (označeno z 1) in neslišnosti (označeno z 0) posameznega zvona (slika 2). Vendar je, kot smo videli zgoraj, oblika akustičnega horizonta odvisna od mnogih spremenljivk. Zato je binarni model zvočnega horizonta naiven, neustrezen in zavajajoč.

Ker nejasnosti in negotovosti, posledice nepoznavanja vseh spremenljivk, ki oblikujejo zvočni horizont, ne moremo odpraviti, jih raje vključimo v model. To dosežemo z modeliranjem zvočnega horizonta kot mehke množice (slika 3). To lahko utemeljim z mislijo L. A. Zadeha (1980), pionirja mehke logike, ki pravi, da "v splošnem velja, da sta kompleksnost in natančnost v obratnem sorazmerju; ko se kompleksnost problema povečuje, upada možnost, da ga analiziramo v preciznih terminih". Pristopi z mehкими množicami so primerni za kompleksne

²Kibernetška pušča, naseljena z votlimi ljudmi, je ostra kritika Juliana Thomasa, naperjena proti poskusu Stevena Mithena (1991), da bi presegel razlike med interpretativno (poprocesno) in kognitivno procesno arheologijo s tem, da bi v procesne modele (kjer nastopajo *homini oeconomici*) vključil tudi čustva.

Slika 2: Binarni akustični horizont.

situacije, kjer so nekatere spremenljivke slabo definirane (prim. Gillings 1998). Modeliranje slišnosti pa je prav tak problem. Pomembno je, da pristopi z mehкими množicami ne zamenjajo binarne opozicije (slišno : neslišno) z enako naivno in neustrezno tripartitno delitvijo (slišno : slabše slišno : neslišno). Razumeti ga moramo kot globlji izživ ideji o obstoju ostro definiranih kategorij, ki jih lahko prepoznamo in definiramo. Tak pristop priznava tudi dinamično, vedno spreminjajočo se naravo zvočnih horizontov.

Množica mehkih modelov zvočnih horizontov zvonov predstavlja zvočni prostor poznosrednjeveških cerkva Polhograjskega hribovja (slika 4). Model zvočne krajine dobimo tako, da v ta zvočni prostor postavimo agenta. Zvočna krajina je predstavljena kot množica izvorov zvočkov (zvonov), ki jih agent lahko sliši, skupaj z njihovo mehko slišnostjo (slika 5). Model lahko razumemo kot množico ponujenosti, ki obkrožajo agenta in mu omogočajo delovanje. Je blizu Gibsonovemu razumevanju neposredne percepcije, saj ni posledica računskih aktivnosti v agentovih možganih, temveč ga postavlja v akustično polje in mu omogoča, da deluje na podlagi ponujenosti.

Namen mojega prispevka je bil predstavitev modela pretekle zvočne krajine, njegovo ozadje, logiko, omejitve in potencialne. V zadnjem delu ponujam nekaj nastavkov kot ilustracijo arheoloških potencialov modela preteklih zvočnih krajin.

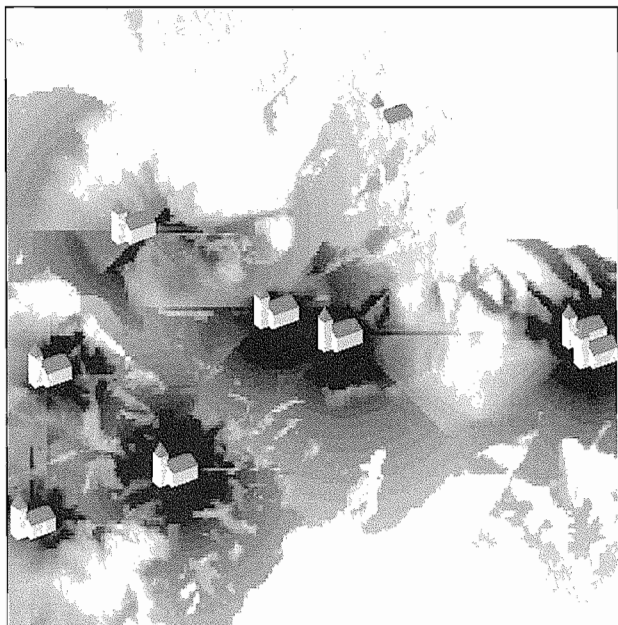
Slika 3: Mehki zvočni horizont.

Ob vizualni dominaciji cerkva v krajini je bilo zvonjenje eden pglavitnih znakov človeške in cerkvene prisotnosti v pokrajini. Bilo je medij prenosa informacij, saj je skupnosti obveščalo o vsakdanjih in posebnih dogodkih, kot so maše ali prazniki, smrti in nesreče. Ustvarjalo je ritme socialnega časa in oblikovalo časnost krajine Polhograjskega hribovja. Oglašanje zvonov različnih cerkva v soseščini je ljudi opominjalo na povezave med okoliškimi skupnostmi. Bilo je tudi nosilec identitete. Vsaka skupnost je poznala zvok svoje cerkve in tekmovala s sosednjimi v glasnosti in ubranosti zvonjenja. Zvonjenje je bilo medij moči, z njim je Cerkev ideološko obvladovala krajino, saj se ga je slišalo tudi tam in takrat, ko se cerkva ni videlo. O tem pričajo mnoge vrače o poganskih obredih in zgodbe o bajnih bitjih, ki imajo moč le izven zvočnih horizontov cerkva.

Zaključek

Predstavil sem orodje, ki nam – čeprav je še v plenicah – omogoča, da prisluhnemo kompleksnosti odnosov med ljudmi in pokrajinami. Omogoča nam, da si začnemo postavljati nova vprašanja, ki nas približajo razumevanju preteklih pokrajin in vloge ljudi pri njihovem oblikovanju.

Vendar model zvočne krajine ne sme postati le še eno orodje v arzenalu arheoloških GIS-ov, temveč korak k resnično multisenzoričnemu pristopu k preteklim pokrajinam. Saj, kot pravi Tim Ingold (2001, 261), "gledanje, po-

Slika 4: Model zvočnega prostora.

slušanje, tipanje in vohanje niso ločene dejavnosti, temveč le različni vidiki ene same: soočanja z okoljem."

LITERATURA

BENDER, B. 1993, Introduction: landscape – meaning and action. – V: B. BENDER (ur.), *Landscape. Politics and Perspective*. – Oxford, str. 1-17.

EPSTEIN, J. M. in AXTELL, R. L. 1996, *Growing Artificial Societies*. – Cambridge, Ma.

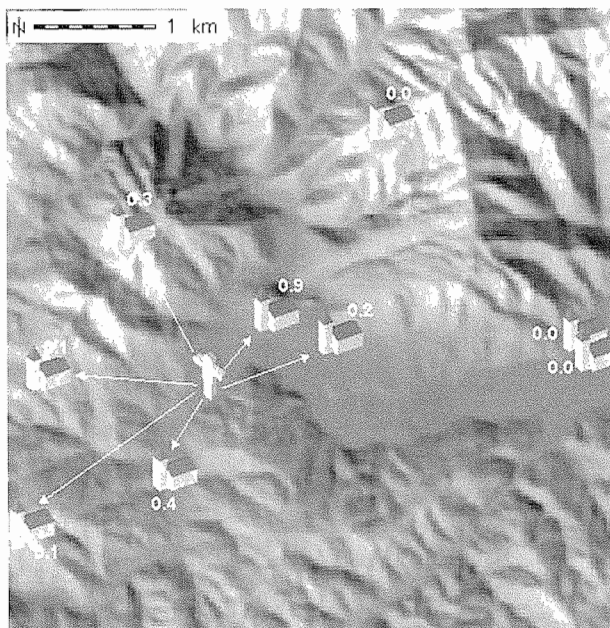
GIBSON, J. 1979, *The Ecological Approach to the Visual Perception*. – Hillsdale, NJ.

GILLINGS, M. in GOODRICK, G. T. 1996, Sensuous and reflexive GIS: exploring visualisation and GIS. – *Internet Archaeology* 1. (<http://intarch.ac.uk/journal/issue1/gillings/index.html> – 15 marec 2003)

GILLINGS, M. 1998, Embracing uncertainty and challenging dualism of a palaeo-flood plain. – *European Journal of Archaeology* 1(1), str. 117-144.

GOSDEN, C. 1994, *Social Being and Time*. – Oxford.

INGOLD, T. 1986, Territoriality and tenure: the appropriation of space in hunting and gathering societies. – V: T. INGOLD (ur.), *The Appropriation of Nature: Essays on*

Slika 5: Model zvočne krajine.

Human Ecology and Social Relations. – Manchester, str. 130-164

INGOLD, T. 1993, The temporality of the landscape. – *World Archaeology* 25(2), str. 152-174.

INGOLD, T. 2000, *The Perception of the Environment*. – London.

KOHLER, T. A. in CARR, E. 1997, Swarm-based Modelling of Prehistoric Settlement Systems in Southwestern North America I. – V: I. JOHNSON in M. NORTH (ur.), *Archaeological Applications of GIS: Proceedings of Colloquium II, UISPP XIIIth Congress, Forli, Italy*. – Sydney University Archaeological Methods Series 5. (CD-ROM)

LLOBERA, M. 1996, Exploring the topography of mind: GIS, social space and archaeology. – *Antiquity* 70, str. 612-622.

MARR, D. 1982, *Vision*. – New York, Freeman.

MITHEN, S. J. 1991, A Cybernetic Wasteland? Rationality, Emotion and Mesolithic Foraging. – *Proceedings of the Prehistoric Society* 57(2), str. 9-14.

MLEKUŽ, D. 2002, Modeliranje preteklih zvočnih krajin. – V: T. PODOBNIKAR, D. PERKO, M. KREVS, Z. STANČIČ in D. HLADNIK (ur.), *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji 2001-2002*. – ZRC SAZU, Ljubljana, str. 55-63.

MURRAY SCHAFER, R. 1977, *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*. – Rochester, Vermont.

REDSTRÖM, J. 1999, Is acoustic ecology about ecology? Reflections on the international conference on acoustic ecology "Stockholm, hey listen!" 1998. – *New Soundscape Newsletter* 8. (<http://www.viktoria.se/groups/play/publications/1998/ecology.pdf> – 10 marec 2003)

SMITH J., PETERS R. J. in OWEN, S. 1996, *Acoustics and Noise Control*. – Harlow.

THOMAS, J. 1993, The politics of vision and archaeologies of landscape. – V: B. BENDER (ur.), *Landscape. Politics and Perspective*. – Oxford, str. 19-48.

THOMAS, J. 1991, The hollow men? A reply to Steven Mithen. – *Proceedings of the Prehistoric Society* 57(2), str. 15-20.

TILLEY, C. 1994, *The Phenomenology of Landscape*. – Oxford.

TRUAX, B. (ur.) 1999, *Handbook for Acoustic Ecology*. 2. izd. – Cambridge. (<http://www.sfu.ca/sonic-studio/handbook/> – 15 marec 2003)

WHEATLEY, D. 1993, Going over old ground: GIS, archaeological theory and the act of perception. – V: J. ANDERSEN, T. MADSEN in I. SCOLLAR (ur.), *Computing the Past: Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology CAA 92*. – Aarhus, str. 133-137.

WHEATLEY, D. 1995, Cumulative viewshed analysis: a GIS-based method for investigating intervisibility, and its archaeological application. – V: G. LOCK in Z. STANČIĆ (ur.), *Archaeology and Geographical Information Systems*. – London, str. 171-186.

WHEATLEY, D. In GILLINGS, M. 2000, Perception and GIS: developing enriched approaches to the study of archaeological visibility. – V: G. LOCK (ur.), *Beyond the Map: Archaeological and Spatial Technologies*. NATO Science Series A: Life Sciences. Amsterdam, str. 1-27.

WRIGHTSON, K. 2000, An introduction to the acoustic ecology. – *Soundscape* 1(1), str. 10-13.

ZADEH, L. A. 1980, Foreword. – V: P. P. WANG, S. K. CHANG (ur.), *Fuzzy sets: theory and applications to policy analysis and information systems*. – New York.

Uporaba helijevega balona pri arheoloških vertikalnih posnetkih

©Rafko Urankar in Jure Krajšek

Izvleček V članku predstavlja razvoj lahko vodljivega helijevega balona in možnosti, ki nam jih ponuja pri vertikalnem snemanju. Širšemu krogu bralcev želiva predstaviti postopek gradnje podobnih balonov.

Ključne besede helijev balon, aerofotografija, obdelava digitalnih posnetkov, arheološka dokumentacija

Zakaj balon?

Ideja o balonu kot nosilcu kamere ni nova. Pri nas se veliko uporabljajo toplozračni baloni s posadko, vendar gre tu predvsem za dokumentarna snemanja in poševne posnetke. Tudi po svetu je bilo opravljenih že ničkoliko snemanj z manjšimi baloni napolnjenimi z vodikom, helijem ali toplim zrakom (npr. Schubert in Gunaver-von Hoerschmann 1978). Želja avtorjev pa je bila skonstruirati poceni, lahko vodljivo in vsakomur dostopno plovilo, ki bi ga arheologi uporabljali pri dokumentiranju izkopavanj, z dvigom na večje višine pa tudi pri rekognosciranju najdišč. Zato se je bilo potrebno pred samim konstruiranjem odločiti, s katerih višin fotografirati. V grobem bi lahko aerofotografijo razdelili glede na višino slikanja v tri kategorije: (i) nizko – do 20 m (lestev, stativ, žirafa, gradbeni stroji, žerjavi), (ii) srednje – 20 do 100 m (baloni, zmaj, modeli letal in helikopterjev) in (iii) visoko – nad 100 m (letala, helikopterji, sateliti).

Višino slikanja v zgornjih skupinah pogojujejo nosilci kamere. Na vsakih izkopavanjih se je poizkušalo izdelati fotografije iz zraka, ki bi zajele kar največjo površino, ker take fotografije pokažejo še kaj več kot samo obliko in velikost strukture. Največkrat smo z različnimi tehničnimi pomagali slikali z nizkih višin, ker smo to lahko storili v vsakem trenutku in ni preveč oviralo dela. Kadar pa se slika iz toplozračnega balona, se je vedno potrebno prilagajati vremenu in pilotom, zato fotografije skoraj nikoli niso posnete takrat, ko to želi arheolog. Slikanje iz večjih višin pa je, razen če nimamo med piloti kakega prijatelja, domena zelo majhnega števila ljudi.

Najina želja je bila izdelati plovilo, ki bi bilo enako uspešno v nizki in srednji kategoriji in bi bilo vsak trenutek na voljo in pri roki. Zato sva se med navedenimi nosilci odločila za balon, ker so konstruiranje, izdelava in upravljanje najlažji in najcenejši. Premišljevala sva tudi o uporabi zmaja, kjer bi bila izdelava še cenejša, vendar je za polet potreben stalen in močan veter. Modeli letal in helikopterjev pa so seveda daleč najdražji in najzahtevnejši za vodenje, poleg tega pa povzročajo vibracije, ki so pri fotografiranju zelo moteče.

Abstract The article describes the development of an easily dirigible helium balloon and its use for taking vertical photographs. The purpose of this article is to present a relatively simple building of similar airships to a wider circle of users.

Keywords helium balloon, aerophotography, digital image-editing, archaeological documentation

Zelo dobra plat balona je tudi relativno počasno padanje oz. strmoglavljenje ob morebitnih težavah, zato ima fotografska oprema nekaj več možnosti za preživetje kot pri ostalih letalnih sredstvih.

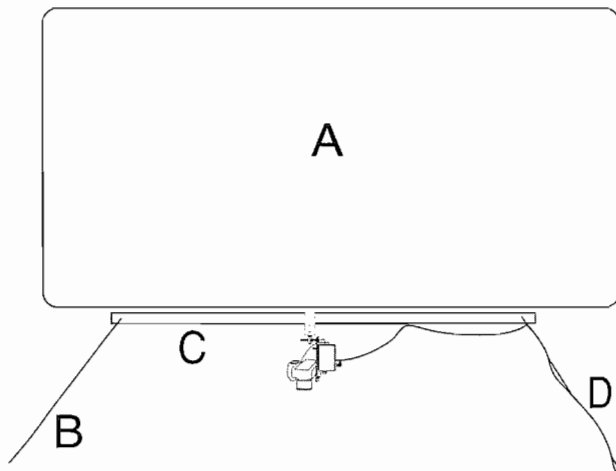
Zgodovina konstruiranja

Ko sva začela premišljevat o balonu, so nama najprej na misel prišli veliki reklamni baloni napolnjeni s helijem, ki jih vidimo po raznih sejnih. Začela sva zbirati informacije in cenike – predrago. Zato sva se odločila, da ga narediva kar sama. Zadalja sva si nekaj osnovnih ciljev: (i) narejen mora biti iz poceni in lahko dosegljivega materiala, (ii) dvigniti mora najmanj 5 kg opreme, (iii) biti mora lahko vodljiv.

Od tega, koliko koristnega tovora bo balon dvignil, je bila odvisna konstrukcija, predvsem pa volumen. Seveda sva se poigrala tudi z mislijo o toplozračnem balonu, ki pa bi moral imeti za enak učinek precej večji volumen (Bussemeyer 1987). Alternativa je bil tudi vodik, ki pa je preveč nevaren zaradi svoje lahke vnetljivosti in eksplozivnosti. Prvotna ideja o helijevem balonu je torej ostala. Pogled v kemijski priročnik (Radošević 1962, 495) nama je povedal, da ima kubični meter suhega zraka pri 0°C in tlaku 1 atm (= 1,01325 bar) maso 1,29 kg, enaka prostornina helija pa 0,17 kg. Zato sva malce zaokrožila in dobila formulo – 1 kubik = 1 kg vzgona. Ob upoštevanju lastne teže in predvidenega tovora sva prišla do zaključka, da bo imel balon s prostornino 10-12 kubičnih metrov optimalen vzgon.

Že na začetku sva se odločila, da bova balon vodila s tal tako, da bo z vrvico pripet na dveh mestih. V ta namen sva kot osnovo vzela lahko aluminijasto cev, ki sva jo še dodatno naluknjala zaradi vpetja balona, s tem pa sva tudi zmanjšala njeno težo. Na vsaki strani cevi je bila torej pritrjena vrvica, na sredini pa fotoaparati in video kamera (slika 1).

Odločiti sva se morala tudi za obliko zrakoplova. Najbolj idealna oblika je seveda krogla, ker ima najbolj ugodno razmerje med površino in prostornino, vendar taka oblika zahteva vpetje v eni točki, poleg tega pa je še zelo zahtevna za sestavljanje. Zato sva se odločila za obliko valja s premerom osnovne ploskve cca. 2 m in višino 4 m.

Slika 1: Skica balona. A - balon, B - vrvica za vodenje, C - nosilna cev, D - vrvica za vodenje s kablom za proženje in prenos video signala.

Odločitev o izbiri materiala ni bila lahka, ker je od slovenske tekstilne industrije težko dobiti podatke o propustnosti, teži in ostalih lastnostih svil. Vendar sva se na koncu le odločila za t. i. balonsko svilo – seveda na podlagi lastnih testiranj in tehtanj vzorcev. Pod spretnimi rokami profesionalne šivilje je nastal prvi balon v obliki valja.

Zavedala sva se, da so molekule helija tako zelo majhne, da jih zadrži le kovina, zato sva od vsega začetka računala na izgube plina. Svila je kljub tovarniški impregnaciji preveč propustna, zato sva jo še dodatno impregnirala z lateksovim premazom, ki naj bi bil tudi zadosti elastičen, kar je zlasti pomembno pri zlaganju in prenašanju balona. Dodatno sva zatesnila še šive, ki so bili pri celi konstrukciji najboljčutljivejša točka.

S tem balonom sva po prvih neuspehih zaradi težav z dobavo ustreznega plina nato naredila dva zelo uspešna poleta, o katerih več v nadaljevanju, nato pa bi morala balon že preveč popravljati, zato sva ga prenehala uporabljati. Probleme sva imela namreč z impregnacijo, ki je mestoma začela odstopati in izgube so bile prevelike, balon pa je bil v zraku le dve uri.

Začela sva testirati nove materiale, ki so bili lahko dosegljivi. Polietilenska vreča za smeti napolnjena s helijem in zavarjena z gospodinjskim strojčkom je tri dni lebdela pod stropom in s tem pokazala, da je polietilenska folija kar primeren in hkrati zelo poceni material. Pojavil se je problem sestavljanja, vendar se je za še vedno uporabnega pokazal stari likalnik in opravljenih je bilo nekaj uspešnih

preizkusov z različnimi folijami. Nabavila sva torej 4 kg gradbeniške folije, vklopila likalnik in zvarila naslednji model balona. Ker sva hotela imeti kar najmanj varov, je balon izgledal kot ogromna blazina, ki pa je vseeno opravila štiri uspešne polete, nato pa sva upokojila tudi njo, ker jo je bilo zaradi oblike malce težje voditi, pa tudi volumen je bil premajhen (cca. 8 m³). Ugotovila sva, da je polietilenska folija poceni in lahek material, pa tudi varjenje je zelo enostavno. (Mimogrede, iz enakega materiala sva tudi potapljaški ekipi zvarila balone za podvodno dvigovanje tovora. Cena v primerjavi s profesionalnimi je zanemarljiva, uporabni pa so enako.) Na koncu sva sestavila še tretji balon, ki ima zopet obliko valja in prostornino cca. 12 kubičnih metrov, kar zagotavlja zadosti vzgona, da lahko nanj obesimo do 6 kg opreme. Zaradi takšnega vzgona zelo dobro leti tudi v precej močnem vetru.

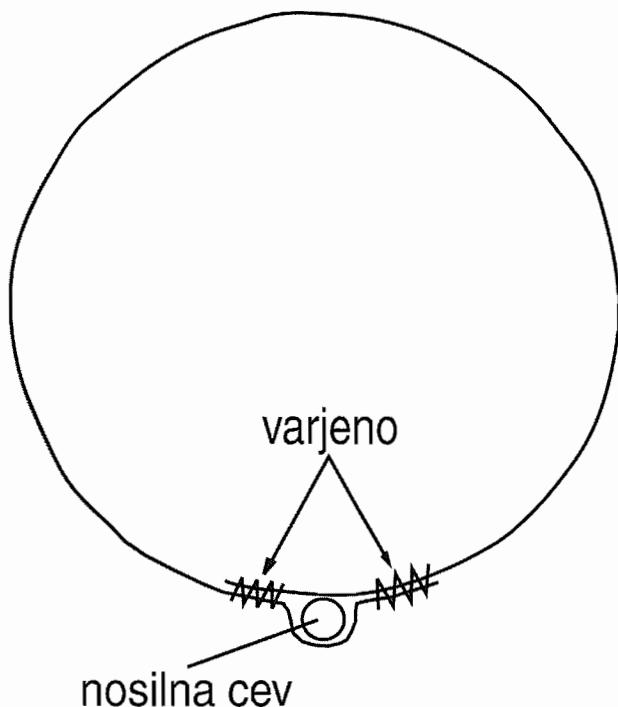
Vodenje in fotografiranje

Kot sva že omenila, je osnova za vodenje lahka aluminijasta cev, ki je preko dveh vrvic povezana s pilotoma, ki s popuščanjem in obračanjem vodita balon. Balon je na cev pritrjen preko cele dolžine zavarjenega žepa, skozi katerega je potisnjena cev (slika 2). Na cev je tudi preko posebnega zgloba pritrjen fotoaparater in videokamera, ki omogoča vertikalno pa tudi poševno fotografiranje (slika 3). Za upravljanje balona je načelno zadosti posadka dveh pilotov, vendar je polet veliko bolj varen in kontroliran, če je poleg še tretji, ki skrbi za navigacijo in pomaga pri vzletu in pristanku.

Za vodenje sva uporabila testirano vrvico premera 3 mm, ki jo dobite v vsaki prodajalni s plezalno opremo. Zaplete z vrvico sva preprečila s sprotnim navijanjem le-te. Na eni strani jo navijava kar na originalen, malce predelan kolut, na drugi strani pa je na vrvico pritrjen tudi lahek kabel. Da ne bi prihajalo do zmešnjave in lomljenja kabla, sva predelala kolut za navijanje električnih podaljškov, ki ga lahko kupite v vsaki tehnični trgovini. Z naramnicami si ga eden od pilotov pritrdi na prsni koš in tako lahko hkrati opazuje dogajanje v zraku in na kolutu.

Pomemben je tudi kabel. Uporabila sva štirižilni kabel z opletom, preko katerega proživa fotoaparater. Poleg fotoaparata je na balonu tudi videokamera, ki nama preko istega kabla pošilja na zemljo signal in tako preko prenosnega monitorja opazujeva dogajanje na tleh in vidiva, kaj bo fotoaparater posnel.

Vse te električne povezave potrebujejo nekaj spajkanja in malce poznavanja elektronike. Za proženje fotoaparata se je najbolje pozanimati pri proizvajalcu, na kakšen način

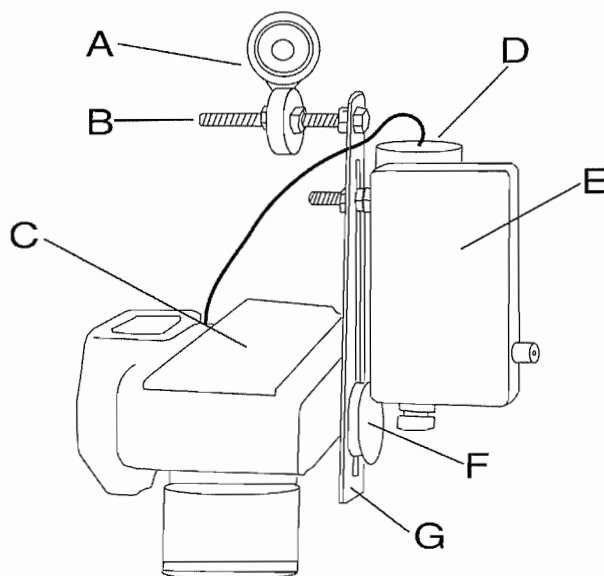
Slika 2: Prečni prerez balona z mesti varjenja in načinom pritrditve nosilne cevi.

imajo rešeno zadevo, ali pa preprosto razdreti električni žični sprožilec, kot sva to naredila midva, in preveriti njegovo delovanje.

Pri kameri je stvar malce težja. Najlažje videokamere zaradi teže niso bile po najinem okusu, kaj šele njihova cena. Zato sva se odločila in nabavila CMOS video modul, mu naredila napajalni del, ga zaprla v primerno ohišje, opremila s konektorji in tako dobila poceni barvno kamero, ki tehta skupaj z baterijo 120 g.

Na žalost pa nisva uspela najti kakšne poceni rešitve s prenosnim monitorjem na zemlji, zato sva bila primorana kupiti malo LCD prenosno televizijo, ki je seveda poleg fotoaparata tudi najdražji del opreme.

Ker je balon običajno visoko nad tlemi, nimamo popolne kontrole nad fotoaparatom. Najuporabnejša informacija, ki jo od kamere običajno dobimo preko zvoka, je ta, da je bil posnetek narejen. V ta namen sva najprej uporabila poceni bliskavico, ki pa je bila težka in okorna. Zato sva razdrla odslužen fotoaparatus za enkratno uporabo. Od njegovega drobovja sva vzela elektronsko vezje, na katerem je tudi bliskavica. Odstranila sva vse odvečne dele, na prava mesta prispajkala nekaj žic in konektor, vse skupaj pa pospravila v majhno polietilensko škatlico za zdravila. Tako

Slika 3: Pritrditev fotoaparata. A – sistem ležajev za vertikalno fotografiranje, B – vijak za nastavitev vertikalnosti v osi x, C – fotoaparatus, D – bliskavica, E – video kamera, F – vijak za nastavitev vertikalnosti v osi y, G – aluminijasta nosilna letvica.

sva dobila majhno in zelo lahko bliskavico, ki naju opozori, da je fotoaparatus opravil svoje delo. Današnji fotoaparatusi prožijo bliskavico preko polprevodniškega člana, zato moramo kontakte za proženje pravilno zvezati. Lahko pa se izognemo težavam tako, da z diodami naredimo usmerinik in si s tem prihranimo nekaj premišljevanja.¹

Največja višina leta, ki sva jo dosegla do sedaj, je 45 m, ne vidiva pa nobenih ovir, da balon ne bi mogel poleteti tja do 100 m, le vrvico in kabel bi bilo potrebno dodati.

Vertikalno fotografiranje

Precej sva se ukvarjala tudi s kotom fotografiranja. Za dokumentiranje in nadaljnjo obdelavo je namreč najprimernejša vertikalna fotografija, zato sva si izmislila zelo preprost zglob, ki je sestavljen iz dveh pod pravim kotom med seboj zvarjenih ležajev (slika 3: A). Potreben je le še daljši vijak za nastavitev, letvica na kateri bo pritrjen fotoaparatus, in sila fotoaparatusove teže. Pri ležajih sva morala biti pazljiva, ker sva uporabila precej majhne in lahke ležaje, ki so zaradi visokih temperatur pri varjenju zelo občutljivi, zato se je nekaj takšnih zglobov zatikalo in sva jih takoj izločila.

¹OPOZORILO: Pri razdiranju bliskavic moramo biti previdni, saj imamo opraviti z zelo visokimi napetostmi (do nekaj kV). Zato je lahko dotik "prave" žice zelo neprijeten, pri močnejših bliskavicah pa tudi usoden.

Slika 4: Balon pred vzletom nad Monkodonjo. Foto: Darko Komšo.

V vertikalno kamero postavimo s svinčnico ali libelo prilepljeno na hrbet fotoaparata.

Izbira fotoaparata

Pri izbiri fotoaparata sva imela na voljo več formatov: 6 x 6, leica, digitalna kamera. Sprva sva se navduševala nad večjimi formati (6 x 6) zaradi velike površine filma in s tem velike gostote informacij (točk). Vendar je pomankljivost teh kamer visoka cena in majhno število posnetkov na filmu.

Digitalna kamera je po drugi strani idealna zaradi velikega števila posnetkov in preverjanja uspešnosti fotografiranja na samem mestu. Poleg tega so digitalni fotoaparati zelo lahki in ne potrebujejo dodatne video kamere za nadzor fotografiranja. V trenutku, ko sva začela s projektom, je bila resolucija cenovno dostopnih digitalnih fotoaparatorov zelo majhna (okoli 2 milijona točk), kar pa je za resno delo odločno premalo. Danes so na trg prišle že mnogo boljše kamere, katerih resolucija presega pet milijonov točk, vendar je to še vedno premalo za razločevanje podrobnosti zaradi relativno velike višine snemanja.²

Tako nama je preostal še dobro preizkušeni leica format (24 x 36 mm). Na tržišču je velika izbira dobrih in poceni fotoaparatorov, ki podpirajo ta format, ki je danes tudi najbolj razširjen. Zaradi hitrega razvoja filmov je gostota točk izredno velika (cca. 25 milijonov), kar omogoča zajemanje velikih količin informacij, ki jih lahko poljubno obdelujemo (povečevanje, digitalizacija). Izbrala sva torej fotoaparat Canon EOS 500, ki je lahek in poceni (kar je

²Predpostavimo, da fotografiranje zajame površino približno 40 x 30 m. Za izračun vzemimo digitalno fotografijo s 5 milijoni točk (2500 x 2000). Če postavimo 2500 točk na daljšo stranico, pomeni, da 1 točka zajame 16 mm, s tem pa so detajli zabrisani. Več o digitalni fotografiji in problemih glej: www.normankoren.com.

pomembno tudi pri morebitnem strmoglavljenju plovila), na izbiro je široka paleta kvalitetnih objektivov. Omogoča pa tudi enostavno električno proženje na daljavo.

Izbira filma

Pri izbiri filma moramo upoštevati več zahtev. Najprej se moramo odločiti med dia- in negativ filmom. Za dia film sva se odločila iz več razlogov: (i) običajno izkopavalci zahtevajo dia film, (ii) rezultate fotografiranja lahko vidimo že takoj po razvijanju, (iii) lažja je selekcija posnetkov.

Pri digitalni obdelavi ga moramo skenirati podobno kot negativ film. Zrnavost filma (*grain*) ni bistveno slabša kot pri enako občutljivem negativ filmu. Nato se je potrebno odločiti za občutljivost filma. Bolj kot je film občutljiv, večji manevrski prostor pri izbiri zaslonke in časa imamo, po drugi strani pa pomeni večja občutljivost tudi večjo zrnavost in s tem slabši rezultat. Pri vseh letečih nosilcih kamere je zelo pomemben čas slikanja, ker zrakoplov ni fiksen, zaradi premikanja, vetra in drugih dejavnikov nastopajo zelo moteče vibracije. In če hočemo imeti ostro sliko, moramo zato uporabiti čim krajši čas. Z eksperimentiranjem sva ugotovila, da helijev balon zelo dobro amortizira sunke vetra, delno pa jih ublaži še zglob, namenjen vertikalnemu snemanju. Ob previdnem fotografiranju, ko umiriva balon, lahko dobiva ostre posnetke že ob uporabi 1/60 sekunde. Poleg tega zaradi višine fotografiranja ni večjih problemov z globinsko ostrino. Tako sva se odločila, da uporabiva film občutljivosti 100 ASA.³

Tehnični podatki

Material: polietilenska gradbeniška folija

Volumen: cca. 12 m³

Polnjenje: helij 4.6

Masa: 5,65 kg

Maksimalna masa koristnega tovora: 5 kg

Vodenje: z dvema 3 mm vrvicama

Proženje fotoaparata: preko električnega kabla

Nadzor proženja: bliskavica

Nadzor fotografiranja: CMOS kamera in LCD monitor

Višina leta: do 100 m

Rezultati

Prvi uspešni poleti so nama uspeli v januarju 2001, ko

³Več o problemih izbire filmov in skeniranja glej: www.clarkvision.com/imagetdetail/scandetail.html.

sva fotografirala najdišče Podrečje pri Domžalah. Teren je bil skorajda idealen, ker se nahaja sredi Ljubljanske kotline, kar nama je zagotavljalo precej konstantne pogoje za pilotiranje, hkrati pa je najdišče praktično ravno, brez večjih višinskih razlik med strukturami, kar je bilo zlasti pomembno pri kasnejši obdelavi fotografij. Fotografirala sva celotno površino z 20-30 % prekrivanjem zaradi težav z video nadzorom. Na tleh sva s točkami označila meje kvadrantov in z vrvico glavno os koordinatne mreže, tako da je bilo kasnejše sestavljanje in vpenjanje fotografij v načrt zelo enostavno. Zaradi spremenljivosti svetlobe in s tem barv, sva dodajala še trak s tremi osnovnimi barvami zaradi kalibracije in lažje izenačitve barvnih odtenkov.

Fotografiranje je bilo torej uspešno, balon je zdržal dolgotrajno letenje, vendar sva ga po teh poletih, kot sva že omenila, "upokojila".

Z naslednjim modelom sva v štirih poletih (glede na odkopano površino) posnela 25.000 m² najdišča Grofovsko pri Murski Soboti (slika 6). Tudi tukaj je bil teren raven, več problemov pa sva imela z vetrom, saj so vetrovne razmere v Panonski nižini precej težje predvidljive, zaradi pomanjkanja ovir pa so vetrovi močnejši in nenehno spreminjajo smer. Tukaj sva se močno oprla na eksperimentalni model napovedovanja vremena Aladin, ki je na voljo na spletnih straneh Agencije za okolje pri Ministrstvu za okolje in prostor (bivši Hidrometeorološki zavod) – <http://www.rzs-hm.si/napoved/aladin.html>. Ugotovila sva, da je model zelo zanesljiv tako pri napovedi padavin kot tudi vetra.

Še zlasti pa je bil Aladin koristen pri naslednjem projektu fotografiranja prazgodovinskega gradišča Monkodonja v hrvaški Istri. Zaradi neposredne bližine morja in s tem bistvene spremembe podnebja so vremenske razmere za človeka, vajenega kontinentalne klime, težko predvidljive. Zato sva se projekta lotila skrajno pazljivo z novim modelom balona, ki se je izkazal za odličnega tudi v težjih pogojih, saj se je veter preko dneva krepil, površina gradišča pa je precej velika. To je zahtevalo peturni polet na višini 45 m, fotografirali smo v pasovih s 60 % prekrivanjem, celotna oprema pa je bila v dotodanjih poletih dobra preizkušena, odpravljene pomanjkljivosti, tako da je polet potekal brez problemov, nadzor nad fotografiranjem pa je bil stoddosten. Z istim modelom balona sva dvakrat fotografirala tudi na arheološkem najdišču Školarice, ki se nahaja poleg ankaranskega križišča. Tudi na tej lokaciji sva se srečala s težjimi vremenskimi razmerami, predvsem z močnejšim vetrom, ki pa se je čez dan tudi še krepil. Najdišče samo leži na pobočju hriba, zato je bilo fotogra-

Slika 5: Fotografija dela obzidja z vrati prazgodovinske naselbine na Monkodonji.

firanje še poseben izziv (slika 12).

Obdelava fotografij

Golo fotografiranje je končano v nekaj urah. V tem relativno kratkem času lahko posnamemo tudi več sto fotografij, ki nam lahko služijo zgolj kot osnovna dokumentacija, kot vizualna predstavitev najdišča iz ptičje perspektive. Lahko pa iz teh fotografij potegnemo mnogo več. Kot sva omenila že v uvodu, sva želela narediti fotografijo, ki bi služila kot podlaga za kvalitetno in natančno florisno risbo. In tega sva se lotila s fotografijami z najdišča Podrečje.

Z direktno analogno obdelavo fotografij (razvijanje merske fotografije iz negativa ali pozitivna) ne moremo odstraniti popačenj, ki jih povzročajo objektivni, namenjeni običajni fotografiji, kjer popačenja mogoče sploh ne opazimo oziroma ga jemljemo kot del umetniške izpovedi. Še posebej je tako popačenje veliko pri optiki, ki sva jo zaradi

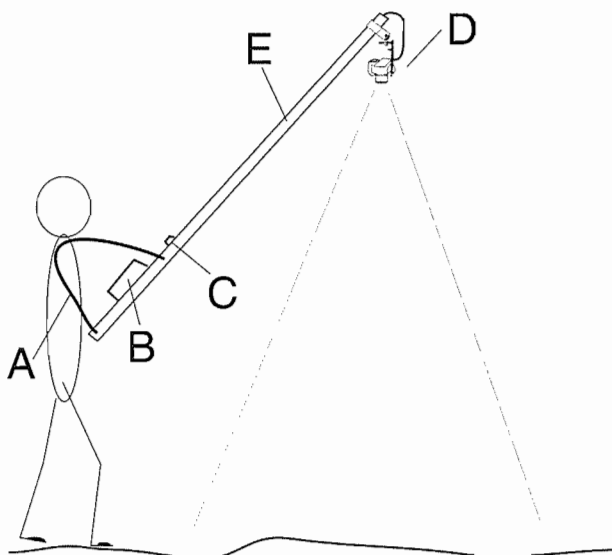

Slika 6: Fotografija z najdišča Grofovsko pri Murski Soboti.

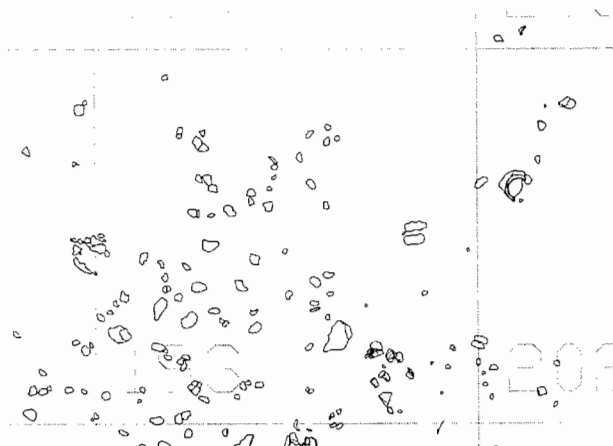
cenovne ugodnosti uporabljala. Zato sva ugotovila, da je s to opremo edina možnost digitalna obdelava fotografij. Naslednja faza je digitalizacija (skeniranje) diapozitivov. V tej fazi sva si zaželela, da bi že končno naredili digitalni fotoaparata s primerno ločljivostjo, da bi lahko to fazo preskočila.

Glavna vzroka popačenj fotografij sta perspektiva in ukrivljanje zaradi optike (*lens distortion*). Popačenje zaradi perspektive sva odpravila z vertikalnim snemanjem, ukrivljenost zaradi optike pa s preprostim podprogramom v okviru Adobovega Photoshopa, ki sva ga našla na Internetu (www.fh-furtwangen.de/~dersch/). Tako sva dobila osnovno fotografijo, ki sva jo v primerno merilo postavila s pomočjo znanih razdalj med točkami na tleh, ki so hkrati služile tudi za preverjanje morebitnih popačenj zaradi perspektive.

Na prvi pogled med digitalno obdelano in neobdelano fotografijo ni bilo velikih razlik. Le-te bi se pokazale pri se-

Slika 7: Skica "žirafe". A - trak ali vrvica za pritrditev na rame, B - monitor za nadzor slikanja, C - gumb za proženje fotoaparata, D - fotoaparata, E - nosilna aluminijasta cev.

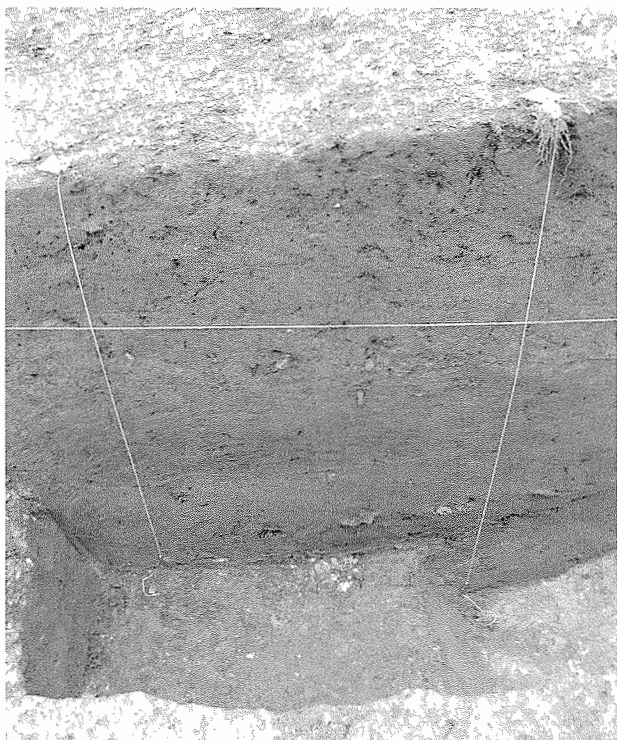

Slika 8: Tloris kvadranta 193 z najdišča Col pri Prilipah, ki je bil izdelan s pomočjo korigirane vertikalne digitalne fotografije.

stavljanju slike celotnega najdišča, kar je bil tudi cilj fotografiranja. Vedeti moramo, da popačenje ni linearno, da se največ anomalij pojavi na robovih fotografij. Vendar so se obdelane fotografije izredno lepo ujemale in končni rezultat je bil sestavljena fotografija celotnega najdišča v merilu 1:200.

Pri sestavljanju fotografij pa smo naleteli še na eno dobro stran fotografiranja s srednjih višin. S podrobnim pregledovanjem smo namreč iz zraka videli obrise jam stojk, ki jih s tal ni bilo moč videti, videti jih ni bilo tudi na fotografijah, narejenih s stativom. Kulturna plast je bila na-

mreč izredno neugodna mešanica prsti in proda, jame pa niso bile obložene z večjimi oblicami. S te višine pa smo bili ravno prav oddaljeni za opazovanje razlik v strukturi. Dodatno pa je pravilnost identifikacije novih arheoloških struktur potrdila še njihova pozicija. Objekt je tako dobil zadnje manjkajoče člene za popolno rekonstrukcijo.

Slika 9: Nekorigirana digitalna fotografija "Preseka 1" – Col pri Prilipah.

Prenos izkušenj na "žirafa"

Izkušnje, ki sva jih pridobila pri fotografiranju z balonom in obdelavo fotografij, sva preizkusila tudi pri fotografiranju s t. i. žirafa. Priprava je izdelana iz aluminijaste cevi dolžine 2,5 m in premera 35 mm. Na enem koncu je vpet zglob za vertikalno fotografiranje, ki sva ga razvila za balon, druga stran cevi pa je namenjena držanju. Ker je zaradi dolge ročice držanje lahko zelo naporno, v zgornjem delu ročaja izvrtamo luknjo, preko katere lahko privežemo žirafa preko ramen na fotografa. V notranjosti cevi teče kabel za proženje aparata in posredovanje slike na zaslon, ob ročaju je nameščeno stikalo za proženje (slika 7). Bliskavica za kontrolo proženja ni potrebna. Žirafa lahko uporabljamo za fotografiranje manjših površin (cca. 2 x 2 m). Ker je izredno lahka in priročna, je uporabna tudi tam, kjer je malo prostora.

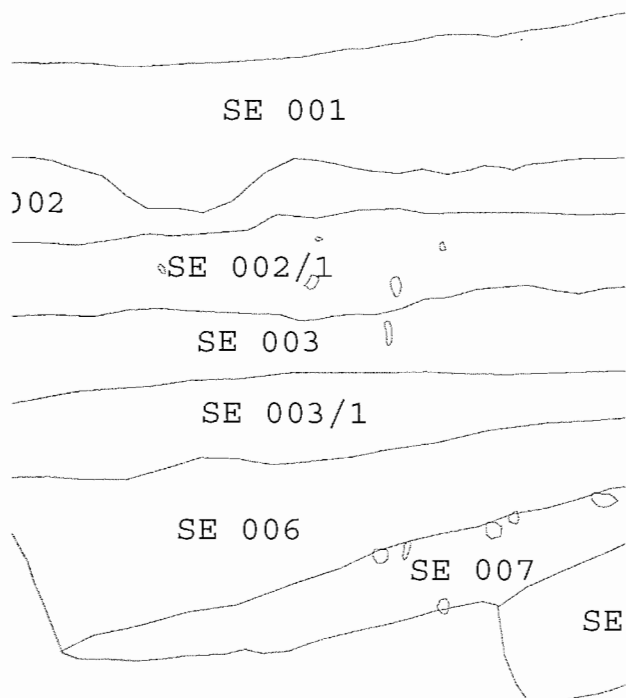
Slika 10: Fotografija "Preseka 1" po obdelavi – razkrivljanju in postavitvi v vertikalno.

Izredno dobra je kombinacija z digitalno kamero, s katero smo izdelovali natančne predloge za izdelavo merskih risb z uporabo računalnika. Fotografije smo najprej obdelali po zgoraj opisanem postopku v programu Photoshop (razkrivljanje in sestavljanje), nato pa smo jih uvozili v AutoCad in izdelali vektorsko risbo (slika 8).

Ta postopek je primeren za dokumentiranje tlorisov, medtem ko je za preseke bilo potrebno postopek malce prilagoditi. Pri fotografiranju preseka se poizkusimo postaviti kar se da pravokotno na presek. Vsaka fotografija mora vsebovati štiri med seboj enako oddaljene referenčne točke, ki tvorijo kvadrat. To je pomembno zato, ker moramo odpraviti popačenje zaradi perspektive in tako postaviti fotografijo na vertikalno ravnino. Seveda moramo pred tem fotografije tudi razkriviti, nato pa jih med seboj sestaviti s pomočjo referenčnih točk, s katerimi določimo tudi merilo. Risbo, izdelano iz tako sestavljenih fotografij, smo preverili na terenu s pomočjo natančnih meritev (slike 9-11). Odstopanja so bila minimalna.⁴

Prednost teh postopkov je v hitrosti izdelave dokumentacije, kar je zlasti pomembno pri zaščitnih izkopavanjih, in

⁴Napake pri 14 m dolgem preseku so bile manjše od centimetra.

Slika 11: Na podlagi korigirane fotografije izdelana risba "Preseka 1".

natančnosti, ki presega natančnost klasično izdelanih risb.

Zaključek

Kot sva povedala že na začetku, je bil najin cilj narediti poceni in lahko vodljiv sistem za fotografiranje s srednjih višin (do 100 m), ki bi ga lahko uporabili za opazovanje in dokumentiranje najdišča, hkrati pa je enostaven za izdelavo in s tem dosegljiv širšemu krogu uporabnikov. Uspelo nama je izdelati poceni plovilo, ki pa ima eno veliko pomanjkljivost – ceno helija. Vendar lahko z enkratnim polnjenjem in minimalnimi dopolnjenji balon leti več dni. Zato pa je kakovost fotografij glede na uporabljeno opremo več kot zadovoljiva. Zaradi konstrukcije, ki je sposobna blažiti nihanja in ne povzroča vibracij, lahko fotografiramo tudi v precej neugodnih svetlobnih pogojih. Seveda je plovilo občutljivo na močnejši veter, predvsem sunke. Zato moramo izbirati ugodno vreme, če pa je napoved slaba, pa še bolj zgodnje ure. Ta sestavek je predvsem tehnične narave. Z njim sva hotela predstaviti probleme, s katerimi sva se soočala pri konstruiranju in izdelavi sistema za fotografiranje s srednjih višin. Misliva, da so rešitve cenene in enostavne, zato upava, da bova k podobnemu projektu spodbudila še koga.

Slika 12: Fotografija dela najdišča Školarice poleg ankaranskega križišča.

Zahvale

Najprej bi se rada zahvalila Mileni Horvat, ki nama je omogočila prva uspešna poleta na Podrečju in digitalno obdelavo posnetkov. Hkrati nama je bila v oporo in naju je v težkih trenutkih vzpodbujala. Celo več; na neki način naju je ves čas priganjala, da sva bila primorana reševati probleme in razmišljati o novih izzivih – prvi digitalno obdelan prerez je bil izdelan na najdišču Col pri Prilipah na trasi avtoceste na Dolenjskem, kjer je vodila izkopavanja.

Veliko zaslug pri razvoju balona ima tudi Matjaž Novšak (Arhej d.o.o.), ki nama je omogočil polete v Murski Soboti (najdišče Grofovsko).

Fotografiranje gradišča Monkodonja pri Rovinju nama je omogočila prof. dr. Biba Teržan. Alfred A. Trenz naju je povabil na fotografiranje najdišča Školarice.

Zahvaljujeva se Darji Grosman za sodelovanje pri tretjem

poletu in za vse koristne nasvete.

Oddelku za arheologijo sva dolžna zahvalo za uporabo računalniške in programske opreme.

Silvi Cesar se zahvaljujeva za nedeljsko popoldne, ki ga je žrtvovala za šivanje prvega modela balona, in Tomažu Korenu za posojilo video-nadzorne kamere, ki sva jo uporabljala na začetku.

Brez Marka Simiča bi na internetu pri iskanju fotografskih podatkov zagotovo prebila dan ali dva.

Zvestemu navigatorju Otmarju Kovaču pa se zahvaljujeva za prenašanje najinih letalskih muh.

LITERATURA

BUSEMEYER K. L. 1987, Zur Konzeption eines ferngeleiteten gefesselter Heißluft-Kammerträgersystems. – V: *Luftaufnahmen aus geringer Flughöhe*, Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum, Nr. 41, Bochum, str. 49-56.

RADOŠEVIĆ N. 1962, *Priručnik za hemičare i tehnologe*. – Tehnička knjiga, Beograd.

SCHUBERT F., GUNAVAR-von HOERSCHMANN S. 1978, *Archäologie und Photographie*. – Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.

Podmorske raziskave liburnijskih šivanih ladij v pristanišču antične Aenone

© Andrej Gaspari, Miran Erič

Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Izvleček Prispevek predstavlja podmorske raziskave rimskega pristanišča v Zatonu pri Ninu, ki jih izvaja Arheološki muzej Zadar. Doslej so bili v sedimentih za valobranom odkriti ostanki treh šivanih ladij ter številne najdbe iz keramike, stekla in kovine, ki kažejo, da je bilo pristanišče v uporabi med 1. in 3. stoletjem n. š.

Ključne besede podvodna arheologija, pristanišča, šivane ladje, Liburni, Aenona, rimsko obdobje, Dalmacija

Uvod

Skupina za podvodno arheologijo je bila v letu 2002 objavljena k dvema raziskovalnima projektoma Oddelka za podvodno arheologijo zadarskega Arheološkega muzeja. V septembru so najprej potekala izkopavanja ostankov šivane ladje v pristanišču znanega rimskega mesta Aenone (današnji Nin), v drugi polovici meseca pa se je ekipa preselila na brodolom Grebeni pri Silbi, kjer raziskave potekajo že tretje leto.

Raziskava v Zatonu pri Ninu je potekala med 4. in 15. septembrom, na njej pa so poleg vodje Smiljana Gluščevića sodelovali še dva uslužbenca Uprave za zaščito arheološke dediščine Ministrstva za kulturo Republike Hrvatske, študent in dve študentki Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Zadru ter strokovnjakinja za arheobotaniko iz Zavoda za botaniko Naravoslovnomatemične fakultete Univerze v Zagrebu. Akcijo je financiralo hrvaško Ministrstvo za kulturo, nastanitev s prehrano in uporabo prostorov za opremo pa je zagotovila uprava Turističnega naselja Zaton. Delovno ploščad s črpalkami za pogon mamutk, kompresorjem in kadmi za najdbe je ponovno predstavljala trabakula Branimir, ki, mimogrede, naslednje leto praznuje 100-letnico. Pari potapljačev so zaradi majhne globine najdišča opravili po 4 delovne ure dnevno.

V prvih dneh smo na izbrano območje namestili aluminijasto mrežo, sestavljeno iz dveh vrst po tri kvadrante s stranico 2,5 m, in zasidrano s klini. Njen položaj je bil vnesen v geodetski posnetek najdišča z elektronskim teodolitom, ki ga je za to priložnost posodil Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Meritve smo opravljali z geodetskih točk na kopnem, v pomoč v do 3,5 m globoki vodi pa je služil podaljšan nosilec prizme. Kljub nemirnemu morju (meriti je bilo moč samo v jutranjem brezvetrju; najdišče je sicer izpostavljeno burji, jugu in zahodniku) smo položaj mreže uspeli določiti na okoli 10 cm natančno. Tudi tokrat smo z digitalnim fotoaparatom Olympus posneli stereopare površin vseh plasti v posameznih četrtinah kvadrantov, profile in večino pomemb-

Abstract The paper presents underwater research in the Roman port at Zaton near Nin (Dalmatia), conducted by the Archaeological Museum from Zadar. So far the remains of three sewn boats have been discovered in the sediments behind the pier. Numerous small finds of pottery, glass and metal indicate continuous use of the harbor between the 1st and the 3rd century AD.

Keywords underwater archaeology, harbors, sewn boats, Liburnians, Aenona, Roman period. Dalmatia

nejših najdb, posebej natančno pa ostanke ladje. Ortofoto digitalni model situacije je v izdelavi pri podjetju DFG Consulting v Ljubljani.

Po pripravljalnih delih, ki so vključevala še nameščanje mamutk in fotografsko dokumentiranje zgornje površine, smo začeli z odstranjevanjem sedimentov. Zaradi pomanjkljivih podatkov o trajanju pristanišča in dataciji ladij je bila posebna pozornost posvečena stratigrafiji, saj so bili po besedah vodje predhodni raziskovalni posegi, ki na najdišču bolj ali manj kontinuirano potekajo od šestdesetih let, večinoma omejeni na arbitrarna izkopavanja po kvadrantih in zbiranje najdb. Tokrat smo izkopali tri kvadrante s stranico 2,5 m, pri čemer je bilo delo v dveh zaključeno s čiščenjem in dokumentiranjem ladje, v enem pa je bila dosežena globina 60 cm pod današnjo površino morskega dna, ki jo predstavlja tanka plast sterilnega peska. Pod njo smo dokumentirali pet razmeroma dobro ločljivih plasti peska, mulja in kamenja, ki poleg bogatega arheološkega gradiva vsebujejo tudi ogromno lupin različnih školjk, kose lesa in vejevja, borove storže, koščice oliv, grozdja in breskev ter redkejši kosti rib in drugih živali. Prvotnega dna pristanišča oz. najzgodnejših sedimentov med letošnjimi raziskavami nismo dosegli.

Antično pristanišče

Od današnjega glavnega pomola v uvali Dražnik, kjer se širi plaža letoviškega kompleksa Zaton, je do antične luke le dobrih sto metrov. Na "čudne" zgradbe v morju pred rtom Kremenjača oz. Gradina, 2,5 km jugozahodno od Nina, so arheologe opozorili ribiči, saj je pristanišče s pomolom v funkciji valobrana zaradi pogrezanja vzhodne jadranske obale do 4 m pod morsko gladino. Vidni del okoli 150 m dolgega in 25-30 m širokega valobrana v obliki črke L sestavlja nasip iz lomljencev in nekaj večjih podolgovatih skupin velikih kamnov jajčaste oblike, po katerih je lokacija med domačini dobila ime Gradina. Gre za kamne pretežno vulkanskega izvora, ki se razlikujejo od ostalega materiala na nasipu in najverjetneje predstavljajo ostanke ladijskega balasta. Tega so ladje tvorile v spodnjem delu

trupa, ko sam tovor (npr. žitarice, les) ni zagotavljal zadostne stabilnosti ladje. V primeru vkrcavanja težjega tovara (npr. amfore ali gradbeni kamen) so balast pustili na obali, zato so podobni kupi pogosti v antičnih lukah, najdemo pa jih tudi na prizoriščih brodolomov (Brusić 1968, 204).

Zaradi delovanja morja je zgornji del valobrana porušen in raznesen, zato je njegovo zgradbo brez raziskav težko rekonstruirati. Operativna obala za pristajanje ladij s privezi je bila na vzhodni obali valobrana, kar jasno kaže že njegov položaj glede na uvalo, pa tudi ostanki treh plovil ter lege večjih kamnitih blokov. Ti so prvotno verjetno krepili nasip na notranji strani, z lomljenci pa je bila zapolnjena notranjost. Na zavetrni strani se je nabrala debela plast peščenih sedimentov z arheološko vsebino, medtem ko je zunanja stran zaradi valovanja oziroma naletov zahodnega vetra erodirana do kamna. Med kamenjem na nasipu, ki se dviga do 1 m nad okoliško dno, še danes ležijo številni odlomki amfor in tegul. Pristaniške naprave dopolnjuje še manjši nasip – pomol jezičaste oblike, ki leži okoli 50 m vzhodno od samega rta in skupaj z glavnim valobranom oklepa pristanišče oziroma omejuje vhod vanj. Gre za običajno ureditev pristanišč, ki niso bila naravno zavarovana pred vetrom in jih v boljše ohranjenih primerih poznamo tudi iz Simonovega zaliva pri Izoli in Savudrije (prim. Vrsalović 1979, 458-459).

Arheološki ostanki so vidni tudi na obali, kjer se proti morju in kopnem širijo zidovi rimske arhitekture. Pristanišče je služilo kot glavna luka razmeroma oddaljene rimske Aenone, ker sama lokacija antičnega mesta ni nudila primernih pomorskih pogojev za izgradnjo ustreznega pristanišča. Okoliška laguna je namreč plitka in ima peščeno dno, poleg tega pa je plovna pot do Nina izpostavljena močnim naletom zimskih vetrov. Pomemben dejavnik predstavlja tudi glavna prometnica med severnim in srednjim Jadranom, ki poteka po Zadrskega kanalu, proti kateremu je obrnjeno pristanišče v Zatonu (Brusić 1968, 204-205). Luka, ki je na tem mestu verjetno obstajala že v predrimskem času, je na podlagi preliminarnе analize arheološkega gradiva datirana v čas med prvo polovico 1. stoletja in koncem 3. stoletja n. š., najdbe iz mlajših obdobj pa so redke.

Prevladujejo keramične najdbe, med katerimi naj omenimo številne odlomke in nekaj skoraj celih amfor pretežno vzhodnomediterranske in afriške produkcije, pokrovičke za amfore, oljenke, grobe lonce, vzhodno sigillato in t.i. egejske lonce. Na trgovsko blago iz zahodnih centrov kažejo le skodelice tankih sten in posamezni kosi severnoitalske terre sigillate (Gluščević 1986a). Pomembne

so še bogate najdbe steklenega posodja (npr. čaše, skodelice, aryballos) iz sirskih, aleksandrijskih ter galskih in severnoitalskih delavnic (Gluščević 1986b), ki večinoma nastopa v fragmentih, vendar se pojavljajo tudi posamezne dobro ohranjene posode, kot npr. čaša na pecljati nogi in večji balzamarij iz letošnjih izkopavanj. Med starejšimi posegi je bilo najdeno tudi kovinsko gradivo, med drugim tudi del zlate ogrlice, bronaste aplikе, novci, svinčene uteži in ribiški pribor. Posebej omenimo tudi obdelane kose lesa in dobro ohranjene kose vrvi.

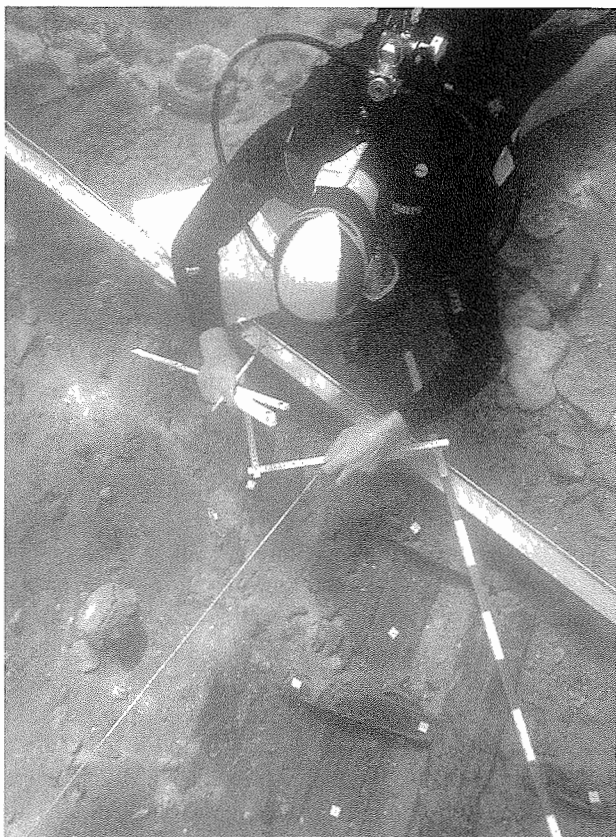
Šivane ladje

Najpomembnejše najdbe iz pristanišča v Zatonu nedvomno predstavljajo ostanki treh šivanih ladij. Zelo verjetno gre za serilie, kot so zaradi značilne izdelave v antiki imenovali ladje Histrov in Liburnov.

Tehnika šivanja, ki se je do danes ohranila pri plovilih na Indijskem oceanu in obalah jugovzhodne Azije ter v Polineziji, je v Sredozemlju dokumentirana od bronaste dobe naprej (3. tisočletje pr. n. š.), zelo verjetno pa so jo poznali že v starejših obdobjih. Arheološke najdbe ter ikonografski in epigrafski viri kažejo, da je bilo šivanje kot način spajanja elementov v uporabi predvsem od časa grške kolonizacije¹ do 4. stoletja pr. n. š. Ob koncu arhajskega obdobja ga v večjem delu Sredozemlja dokončno nadomesti tehnika spajanja na pero in utor, ki se samostojno ali v kombinaciji s šivanjem pojavlja že vsaj od 14. stoletja pr. n. š. naprej. Zaradi specifičnih geografskih okoliščin se je tehnika šivanja najdlje ohranila prav na Jadranskem morju in v njegovem severnem zaledju, kjer so jo ladjedelci uporabljali tako pri gradnji morskih ladij kot rečnih in lagunarnih plovil, pri čemer so slednja izdelovali vse do konca pozne antike oz. začetka srednjega veka (nazadnje pri Beltrame 2000; Marlier 2002). Do enega novejših odkritij na tem območju je prišlo leta 1999 v strugi reke Stelle pri Prečeniku, okoli 9 km pred izlivom v Maransko laguno, kjer so raziskali šivano ladjo z ravnim dnom in zanimivim tovorom iz začetka 1. stoletja n. š.²

¹ V ta čas sodijo tudi nedavno odkriti ostanki šivane ladje iz Cala Sant Vicenç na Mallorci (Nieto et al. 2002).

² Plovilu, ki je bilo verjetno dolgo med 8 in 10 m, široko od 2,5 do 3 m ter visoko okoli 1 m, manjkata krma in premec. Dno in boki so bili sestavljeni iz vzdolžno postavljenih platic, spojenih s križnim šivanjem. V bližini je bil najden tudi tram s sledjo stika na pero in utor, vendar ni nujno, da sodi k obravnavanemu plovilu. Pri gradnji je bil za ogrodje uporabljen predvsem les hrasta in bresta, za oplato pa jelka. Radiokarbonska dacija vzorcev lesa je pokazala starost 2124±28 cal BP. V ladji so odkrili nad 100 tegul, imbrekse, amfore (Lamb. 2, Dr. 2/4), severnoitalsko *terro sigillato* (krožnik, čaša), vrč, kuhinjsko keramiko, dve stekleni in eno bronasto posodo, večji železen vejniki ter sekiro. V bližini so odkrili tudi svinčen ingot z žigom C.VTIVS.F., datiran v 1. st. pr. n. š., ki

Slika 1: Smiljan Gluščević pri merjenju referenčnih točk (foto: Andrej Gaspari).

Prvo ladjo v zatonskem pristanišču je odkril Zdenko Brusić med pregledom leta 1966, do temeljitejše raziskave in dviga ohranjenih delov pa je prišlo šele leta 1979 (Brusić 1968; id. 1989; Brusić, Domjan 1985, Brusić 1995). Odkrit je bil 6,5 m dolg spodnji del plovila s kobilico, na obeh straneh pa je bilo ohranjenih po deset pasov desk oplata iz hrastovine, širokih med 13 in 17 cm. Platice so bile medsebojno povezane z vrvjo iz rastlinskih vlaken (brnistre ali žuke), ki so jo prevlekli čez poševno izvrtane luknje 1,5 cm od robov in v medsebojnem razmiku 2,5 cm. Na stike so namestili 3 cm debel svitek, ki je po zategnitvi vrvi zagotavljal vodotesnost, v luknjice pa so zatakli lesene mozničke. Vse skupaj so zalili s smolo in na ta način učvrstili tovrsten "šiv". Na enak način so spojili tudi poševno rezane stike med platicami v vzdolžnih pasovih ter notranji platici s kobilico. Na robovih na spodnji strani platic so bili izdelani majhni trapezasti utori, ki so zagotovili varno ležišče za šivalno vrv. V kolikor bi svitek segal iz dna, bi bilo ladjo, ki je že tako zahtevala stalno

vzdrževanje, treba še pogosteje popravljati. Ohranjenih je bilo tudi šest reber, na oplati pa so se poznali sledovi še nadaljnjih 10 reber. Zaradi višine tesnila na vzdolžnih stikih platic so v spodnje dele reber izrezali majhne trikotne utore, ki so omogočali tudi prost pretok kaluže. Rebra so bila pritrjena na platice s po enim lesenim mozničkom na sredino vsake deske.

Po končani akciji, med katero so ladjo očistili, fotografirali in narisali, je bila po delih dvignjena iz morja in prenesena v Center za podvodno arheologijo v Zadru, kjer je bila desalinizirana in konzervirana s PEG-om.

Veliko boljše so bili ohranjeni ostanki druge ladje, odkrite leta 1982 in raziskane pet let pozneje. Takrat so jo ponovno očistili in dokumentirali, nato pa dvignili in prenesli v Zadar. Ladijsko konstrukcijo, ki je bila dokumentirana na skupni površini 8 x 2 m, so sestavljala kobilica z oplato in 26 reber, na notranji strani pa so bili ohranjeni tudi deli premičnih hodnic. Posebno zanimiva sta dva pravokotna čevlja za jambor, nameščena na razdalji 25 cm eden od drugega v bližini premca. To kaže, da je imela ladja dvojni jambor, ki je nasedal v oba čevlja in je bil na vrhu spojen. Prednost dvojnega jambora je predvsem v hitrejšem postavljanju in večji trdnosti, ki so jo zahtevala težka usnjena jadra. Oplata in kobilica sta bili spojeni na enak način kot pri prvi ladji. V okolici oz. v sami ladji je ležalo še več lesenih delov opreme (trije škripci za dviganje jader, žabica in zatiči za konce vrvi) in kosi usnja z nizi luknjic na robovih, za katere se domneva, da predstavljajo ostanke jader.

Tretjo ladjo je odkril vodja letošnjih raziskav leta 2000 (Gluščević 2002). Pred izkopavanjem sta se na površini videli le dve slabo ohranjeni platici z luknjicami oz. najvišje ležeči del ladje, kmalu pa se je izkazalo, da gre za doslej najbolje ohranjeno plovilo iz luke v Zatonu. Ostanki, za katere domnevamo, da predstavljajo del enega od koncev plovila, so bili očiščeni v skupni dolžini okoli 2,5 m in podobni širini, večji del ladje pa se še skriva pod sedimenti. Dokumentirana konstrukcija obsega kobilico z večjim in manjšim utorom, šest reber, več nizov platic in dobro ohranjene hodne deske, t. i. pajole, ki so na antičnih brodolomih sicer redko ohranjeni. Nad njimi je prosto ležal še en večji tram z večjim utorom zapletene zasnove. Zaradi dejstva, da ta del ni ležal v osi plovila, ni jasno ali pripada tej ali pa kakšni drugi ladji, vsekakor pa ni na mestu, za katerega je bil predviden. Velikost utora in njegova struktura nakazuje, da je vanj morda nasedal oz. se vpenjal glavni jambor. Tudi ta ladja je bila sestavljena s šivanjem in lesenimi moznički, na kobilici oz. kontrakobilici pa so bili vi-

dni tudi železni žebli. Na eni od hodnic smo odkrili večji kos zarobljenega usnja, sicer pa je tik nad najvišjim delom ladje ležala množica keramičnih pokrovčkov za amfore.

Vse tri ladje so ležale tik za nasipom valobrana, pri čemer sta bili prvi dve odkriti na globini 1,8-2,0 m okoli 60 m od današnje obale, tretja pa še nekoliko dlje in globlje. Zanimivo je, da so bile vse orientirane skoraj v isti smeri, t. j. diagonalno na potek valobrana oz. v rahlem odklonu od smeri vzhod-zahod. Vse tri so ležale v zgornjem delu 70-90 cm debelega niza plasti, ki jih keramika in ostale najdbe datirajo med 1. stoletje in konec 3. stoletja. Na podlagi Nervinega sesterca nad prvo ladjo je Brusič sklepal, da je bila potopljena v sredini ali drugi polovici 1. stoletja. Radiokarbonska analiza treh vzorcev lesa druge ladje je pokazala, da so bila drevesa, namenjena gradnji, posekana v 2. stoletju pr. n. š., vendar moramo upoštevati možnost staranja lesa ali uporabo lesenih delov starejših ladij (Brusič 1995, 42-43). Na podlagi kronološko dobro oprijemljivih keramičnih najdb iz plasti v okolici tretje ladje (plast 3: RSW/oblika Hayes 9, vzhodna sigillata/Hayes 80, plast 4: vzhodna sigillata/Hayes 75) lahko domnevamo, da na dno ni dospela pred koncem 1. oz. prvo četrtino 2. stoletja n. š.

Tehniko šivanja so uporabili pri konstruiranju celotne školjke, kar predstavlja skupno tehnološko značilnost rimskodobnega pomorskega tesarstva na Jadranu. Na podlagi analize dimenzij kobilice in razmikov med rebri domnevamo, da gre za manjše ladje, katerih dolžina ni presegala 8-10 m, medtem ko je širina znašala 2,5 do 3 m, višina boka okoli 0,8 m, ugrez pa le 0,4 m. Elegantne jadrnice, namenjene predvsem priobalni plovbi, so bile opremljene s križnim jadrom, po potrebi pa so se verjetno lahko premikale tudi z vesli (verjetno 3 do 4 na vsaki strani).

Poleg ostankov šivanih ladij je bil v luki najden tudi manjši del oplate s spojem na pero in utor, izumom, ki ni samo zagotovil daljše življenjske dobe stikov, temveč tudi njihovo večjo trdnost, s čimer so bile odprte možnosti za razvoj novih oblik, dimenzij in transportnih zmogljivosti plovil. V t. i. klasični tehniki rimskega ladjedelnštva je bila izdelana tudi večina ostalih, sicer vse premalo znanih ladijskih razbitin iz morskega dna ob dalmatinski obali, datiranih med 3. stoletjem pr. n. š. in pozno antiko (prim. Parker 1992; Jurišić 2000). Med najdbami iz Zatona lahko k ostankom plovil prištejemo še več kosov lesa z žebli različnih tipov; med drugim so bili najdeni žeblički z bradavicami na notranji strani ploščate glavice, ki so jih uporabljali za pritrdjevanje svinčene ali bronaste oplate. Podobni bronasti žeblički so znani tudi iz pristanišč in gospodarskih objektov ob slovenski obali, npr. iz Fornáč pri Piranu in

Fizin pri Portorožu. Pločevina, ki je po popravilih pogosto dospela na dno v pristaniščih, ni služila samo utrjevanju trupa, temveč je preprečevala razraščanje morske flore in favne.

Sklep

Obseg raziskovalnega potenciala antične luke v Zatonu pri Zadru bodo pokazale prihodnje raziskave Arheološkega muzeja Zadar, vendar je že zdaj očitno, da gre za eno najzanimivejših podvodnih najdišč na Jadranu. Zaradi dobro ohranjenih plovil in ostankov pristaniške infrastrukture bi ga lahko do neke mere primerjali z nedavno raziskanim ladjedelnškim kompleksom s plovili iz grško-arhajskega obdobja na trgu Jules Verne v Marseillu ali najdiščem ladij iz časa med 3. in 5. stoletjem n. š. na lokaciji San Rossore na obrobju Pise.

Ladje iz Zatona po končani konservaciji ne bodo samo privlačen razstavni eksponat, temveč tudi pomembna referenca za raziskovalce, zato je njihova celovita objava nujna. Kot take so vključene v študijski projekt izdelave eksperimentalnih modelov antičnih šivanih ladij, ki poteka pod okriljem centra Camille Jullian iz Aix-en-Provence in C.N.R.S. Projekt, ki ga koordinira Sabrina Marlier, vodi pa priznani strokovnjak za antično ladjedelnštvo Patrice Pomey, predvideva tudi delno rekonstrukcijo ladje iz Lip na Ljubljanskem barju, za katero smo nedavno pridobili rezultate 14C analiz novih dveh vzorcev. Analiza talnega tramiča in platice, opravljena na Radiocarbon Accelerator Unit oxfordske univeze, je pokazala, da moramo računati z nekoliko večjim razponom starosti uporabljenega lesa, kot smo domnevali doslej. Medtem ko so vrednosti meritev prvih odvzetih vzorcev (GrN-20813, GrN-20812, GrN-23584) kazale na datacijo 210-150 cal BC oziroma 185-90 cal BC pri 83 % verjetnosti (Gaspari 1998), namreč zadnja vzorca z 68,2 % verjetnostjo sodita v čas med 160 in 10 cal BC (OxA-11497; 2064±39 BP) oziroma 100 BC-30 cal AD (OxA-11496; 2037±37 BP).

Zahvala

Smiljanu Gluščeviću, ki naju je povabil na izkopavanja in nama tako omogočil bolj poglobljeno seznanitev z najdiščem in njegovo problematiko, v prihodnosti želiva še več zanimivih odkritij in se veseliva nadaljnjega sodelovanja.

LITERATURA

- BELTRAME, C. 2000, Sutiles naves of Roman Age. New Evidence and Technological Comparisons with Preroman Sewn Boats. – V: J. LITWIN (ur.), *Down the River to the Sea. Proceedings of the Eighth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Gdansk 1997*. – Danzig, str. 91-96.
- BRUSIĆ, Z. 1968, Istraživanje antičke luke kod Nina. – *Diadora* 4, Zadar, str. 203-210.
- BRUSIĆ, Z. 1980, Rt Kremenjača, Zaton kod Nina – podmorska istraživanja ostataka antičke luke stare Enone. – *Arh. preg.* 21, Beograd, str. 112-114.
- BRUSIĆ, Z. 1989, Zaton kod Zadra. – *Arh. preg.* 1987, Ljubljana, str. 121-122.
- BRUSIĆ, Z. 1995, Serilia Liburnica. – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 37, Zadar, str. 39-59.
- BRUSIĆ, Z., DOMJAN, M. 1985, Liburnian boats: their construction and form. – V: S. MCGRAIL, E. KENTLEY (ur.), *Sewn Plank Boats. Archaeological and Ethnographic Papers based on Those Presented to a Conference at Greenwich in November, 1984*. – *BAR International Series* 276, str. 67-86.
- FOZZATI, L., VITRI, S. 2000, *Il relitto romano del fiume Stella*. – IX International Symposium of Boat and Ship Archaeology. – Venezia.
- GASPARI, A. 1998, "Pontonium" iz Lip na Ljubljanskem barju. – *Arh. vest.* 49, Ljubljana, str. 187-224.
- GLUŠČEVIĆ, S. 1986a, Zaton kod Zadra. Antička luka. – *Arh. preg.* 1985, Ljubljana, str. 131-132.
- GLUŠČEVIĆ, S. 1986b, Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra. – *Arh. vest.* 37, Ljubljana, str. 255-278.
- GLUŠČEVIĆ, S. 1987, Vadenje antičkog broda iz Zatonu. – *Obavijesti HAD* XIX/3, str. 43-44.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2002, Hidroarheološka istraživanja i nalaz trećeg liburnskog broda u aničkoj luci u Zatonu kod Zadra. – *Obavijesti HAD* XXXIV/3, str. 76-86.
- JURIŠIĆ, M. 2000, *Ancient Shipwrecks of the Adriatic. Maritime transport during the first and second centuries AD*. – *BAR International Series* 828, Oxford.
- MARLIER, S. 2002, La question de la survivance des bateaux cousus de l'Adriatique. – V: L. RIVET, M. SCILLANO (ur.), *Vivre, produire et échanger: Reflets Méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Lou*. – Éditions Monique Mergoïl, Montagnac, str. 21-32.
- NIETO, X., TERONGÍ, F., SANTOS, M. 2002, El Pecio de Cala Sant Vicenç. – *Revista de Arqueologia* 258, str. 18-25.
- PARKER, A. J. 1992, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*. – *BAR International Series* 580, Oxford.
- VRŠALOVIĆ, D. 1979, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana. Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i privrednih prilika na Jadranu u antici*. – Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb.

Refleksija o treh esejih

©Predrag Novaković

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Neposreden povod za tekst so trije kratki eseji, ki so zmagali na razpisu "What future for studying the past? Essay competition on archaeology in 21st century" in so bili objavljeni v zadnji številki nizozemske revije *Archaeological Dialogues*.¹ Pomemben pogoj sodelovanja na razpisu je bila starost; avtorji so morali biti mlajši od štirideset let, s čimer je uredništvo želelo pritegniti generacijo, ki bo v prvih desetletjih 21. stoletja vodila arheologijo, ki pa danes zaseda pretežno nižje ali srednje položaje v kadrovske hierarhiji arheoloških ustanov. Ob tem se spomnimo znane misli, da so dosežki ene generacije problem naslednje generacije.

Že v najavi razpisa, in tudi kasneje v komentarjih rezultatom, nas uredništvo *Archaeological Dialogues* spomni na podobno pobudo revije *Antiquity* izpred dobrih štirideset let, kjer sta prvo mesto osvojila eseja Glyna Isaacs in Evzena Neustupnjaja. Očitno so se *Archaeological Dialogues* v določeni meri zgledovali po tem znamenitem razpisu, ki je vzpodbudil niz teoretskih premislekov o spoznavnih možnostih arheologije, in tudi bralci *Archaeological Dialogues* smo pričakovali, da bodo zmagovalni eseji obravnavali številne še nerešene epistemološke probleme arheologije. Toda ravno v tem so naša pričakovanja mogoče najbolj zgrešila, kajti vsem trem izbranim esejem je skupno predvsem razmišljanje o arheologiji kot praksi in družbeni dejavnosti. To razumemo kot pomenljiv premik naprej v arheološkem diskurzu in nenazadnje tudi kot pokazatelj uspeha postmoderne diskurza v arheologiji, ki arheološko prakso in njen družbeni odmev označuje kot točko, na kateri arheologija lahko obstane ali pade v sodobni zahodni družbi.

Glede na zahtevo, da morajo biti eseji napisani v angleškem jeziku², smo prav tako pričakovali, da bodo zaradi tega pogoja in tudi zaradi daljše tradicije teoretskega

pisanja v angleškem jezikovnem krogu imeli prednost angleško pišoči avtorji. In tudi tu so naša pričakovanja udarila mimo, saj le eden od avtorjev prihaja iz angleško govoreče dežele (Nick Shepherd iz Južnoafriške republike), medtem ko sta Reuben Grima in Nicola Lanieri iz Malte oziroma iz Italije.

Že to, od kod prihajajo zmagovalni avtorji, pokaže še eno prav tako pomembno potezo, ki jo je razkril razpis *Archaeological Dialogues*. Nihče od avtorjev ne prihaja z inštitucije, kjer bi obstajala razvita in dolgotrajna teoretska produkcija. Za vse tri bi lahko rekli, da prihajajo z obramba arheološkega teoretskega zemljevida – Nick Shepherd iz Centra za afriške študije Univerze v Capetownu, Reuben Grima iz Nacionalnega muzeja za arheologijo iz La Valette, Nicola Lanieri pa z Inštituta za orientalne študije Univerze v Neaplju. Resda vsi trije intenzivno sodelujejo z angleškimi in britanskimi univerzitetnimi centri, vendar to v ničemer ne zmanjša dejstva, da gre za zelo izvirna dela, ki veliko dolgujejo prav temu, da prihajajo z 'obrobja' in prinašajo svežino, ki je marsikje v razvitih centrih teoretskega diskurza že močno usahnila. Teh nekaj začetnih komentarjev smo zapisali prav zato, ker dobro odražajo razsežnosti globalizacije in spremembe na zemljevidih svetovne arheologije. Pri tem lahko tudi vidimo, kako premišljena uredniška politika *Archaeological Dialogues* dejansko promovira "a truly international debate".

Trije zmagovalni eseji se resda vsak na svoj način spopadajo z izzivom arheologije v 21. stoletju, toda družijo jih kar nekaj potez. Predvsem dve sta najbolj očitni: razmišljanje o arheologiji kot o družbeni praksi in implicitna kritika moderne, in sicer ne s stališča arheološke teorije oziroma epistemologije, temveč prav s stališča prakse v novih pogojih sveta. Shepherdovo zahtevo po potrebi nove postkolonialne arheologije bi bilo zgrešeno razumeti samo v kontekstu poapartheidske Južnoafriške republike oz. Afrike nasploh. Kolonializem, na katerega avtor opominja, ni samo tisti najbolj očiten politični in ekonomski kolonializem, skozi katerega je šel ta del sveta, temveč kolonializem, ki se je zasedral tudi v arheoloških inštitucijah in praksah na robu zemljevidov arheološkega sveta. Prevladujoči diskurzi v mednarodni arheologiji, ki so bili neprestano vsiljevani obrobju, so takšno kolonialno strukturo in odvisnost od centrov še dodatno utrjevali.

Shepherd ne odpira samo vprašanja relevantnosti prevladujočega arheološkega diskurza za obrobne regije, kot je npr. Južna Afrika, temveč splošne relevantnosti za kulturo, ki poznajo in izkušajo drugačno soočanje s preteklostjo, kot je arheologija. Arheologija je proizvod moderne

¹Nick Shepherd: Heading south, looking north. Why we need a postcolonial archaeology? *Archaeological Dialogues* 9.2, 2002, 74-82. Reuben Grima: Archaeology as encounter. *Archaeological Dialogues* 9.2, 2002, 83-89. Nicola Lanieri: Crossing boundaries. Some thoughts about communication in archaeology. *Archaeological Dialogues* 9.2, 2002, 90-97.

²Čeprav v pravilih razpisa ni bilo nikjer eksplicitno navedeno, da morajo biti eseji napisani v angleškem jeziku, se je to implicitno predpostavljalo že zaradi angleščine, v kateri objavljajo *Archaeological Dialogues*. K problemu "lingvizma" in moči, ki jo omogoča tekoča uporaba angleščine v mednarodni arheološki znanosti, se je uredništvo revije vrnilo v uvodniku številke, v kateri so bili objavljeni izbrani eseji. Uredništvo sicer priznava vpliv "lingvizma" in se zaveda prednosti, ki jo ima nekdo, ki mu je angleščina materin jezik, zato je naročilo ocenjevalcem, da kot merilo "dobrega jezika" upoštevajo predvsem jasnost izražanja ne pa "tekočo angleščino" (Editorial, *Archaeological Dialogues* 9.2, 2002, 72).

oziroma sodobne zahodne civilizacije in njeni koncepti in prakse so globoko zasidrani v strukturi kapitalističnih in poznokapitalističnih družb. Avtorjeva kritika in opozorilo leti predvsem na arheologijo kot proizvodnjo znanja, ki nastaja v specifičnem družbeno-kulturnem kontekstu in se jo od tod prenaša v druge, marsikdaj popolnoma neustrezne kontekste. Način, kako se številne tradicionalne domorodne kulture v Afriki soočajo s preteklostjo oziroma jo vključujejo v sedanost, enostavno ni arheološki.

Politični kolonializem je sicer bil v glavnem odpravljen, toda struktura produkcije znanja, družbena moč, ki iz nje izvira, ter učinki, ki jih proizvaja, so še vedno ohranili številne elemente kolonialnih odnosov. Obstoj arheoloških metropol in satelitskih svetov oziroma periferije je pravzaprav možen samo pod pogojem, da se sprejme, da obstaja nekaj takega, kot je splošno sprejet znanstveni diskurz, kar pa v konkretni praksi reproducira stara (kolonialna in post-kolonialna) razmerja moči. Podoba "severnih" arheologov, ki v terenskih vetrovkah in z Land Roverji križarijo po eksotičnih krajih ter s "podarjanjem" prenosnih računalnikov in letalskih vozovnic za udeležbo na mednarodnih kongresih kupujejo domače arheologe, dostop do atraktivnih najdišč in poceni strokovno delovno silo, je po Shepherdu samo nova različica nekdanjih belih trgovcev s steklenimi biseri.

Za Shepherdja je edini izhod iz take situacije nova postkolonialna arheologija; taka, ki se bo ponovno vključila v družbo, znotraj katere se arheologija dogaja, ne pa da se iz nje umika v templje znanosti. Arheologija se mora vrniti nazaj k ljudem, vendar ne v populističnem smislu, temveč z inteligentno diskusijo o relevantnosti arheologije v specifičnih kulturnih kontekstih (Shepherd 2002, 80). Nova arheologija mora zato postati veliko bolj regionalna in večstranska, prevladujoča smer komunikacije pa ne sme biti center-periferija. Posebej je treba premisliti arheologijo kot produkcijo znanja: kdo proizvaja znanje, komu je namenjeno, kdo produkcijo financira in nenazadnje, kaj so žrtve takšne produkcije?

Reuben Grima v svojem esejju *Arheologija kot srečanje (Archaeology as encounter)* izpostavlja dve glavni značilnosti sprememb v arheologiji v zadnjih dveh desetletjih: vse večje zanimanje za subjektivne izkušnje in zaznavanje življenja v preteklosti ter povečano prizadevanje narediti arheologijo bolj dostopno in pomenljivo širši javnosti. Zlasti kar se tiče slednjega, je arheologija postala vse preveč ekskluzivna in zakopana na akademiji, v muzejih in drugih visokih inštitucijah, ki reproducirajo diskurz in moč elite, zaradi česar so se na nižjih oziroma robnih

družbenih ravneh pojavljale arheologije, ki so zanikale ali ignorirale dosežke etablirane znanosti. Te drugačne arheologije so največkrat oblikovali mediji po svojih potrebah in za svoje cilje ter za različne družbene in interesne skupine. Po Grimi je nastopil čas in možnost, da se povečano zanimanje za emske, izkustvene in perceptivne vidike preteklosti ter vse večje prizadevanje za relevantnost arheologije za različne javnosti integrirata, kajti strogo znanstvena arheologija ponuja enostavno preozko perspektivo v sodobnem življenju v pogojih globalizacije.

Ljudje potrebujejo tako preteklost, ki bo dajala smisel njihovemu življenju danes (Grima 2002, 86). Grima vidi izhod v novi praksi arheologije, ki ne izhaja iz ene same velike (meta)pripovedi o preteklosti, temveč gradi na različnih pripovedih in izkušnjah, ki lahko osmislijo različne vsebine različnim skupinam in identitetam. To nujno pomeni, da mora etablirana arheologija dopustiti, da se interesi različnih javnosti upoštevajo v načrtovanju raziskav in prezentacij. To zahtevo se lahko razume tudi kot grožnjo akademski svobodi, toda Grima opozarja, da akademski svobodi v sodobnem svetu bolj grozi, da se bo zmanjšala zaradi nerelevantnosti, kot pa zaradi kakršne koli ideološke opresije, če sama ne upošteva družbenega konteksta, ki akademsko svobodo omogoča. Arheologija si je resda neprestano prizadevala večati svojo akademsko in znanstveno svobodo, toda to je bila velikokrat svoboda predvsem za družbene elite, ki so vodile in organizirale arheologijo po svojih interesih in potrebah. Zato so številni ljudje po svetu videli v arheologiji velikokrat samo eno od mnogih gosposkih ali kolonialnih dejavnosti, kot "uglajeno" ropanje in odnašanje domače kulturne dediščine in kot vsiljevanje tujih norm pri razumevanju in izkušanju preteklosti. Nenazadnje so takšno podobo arheologije velikokrat utrjevali tudi množični mediji in še zlasti mediji v industriji zabave.

Arheologija je sicer veliko vlagala v svojo podobo servisa javnosti, vendar je hkrati tudi sama velikokrat določala javnost, ki ji je arheologija namenjena. Druge javnosti, ki jih družbene elite niso mogle ali niso želele pritegniti v arheologijo, so bile najmanj ignorirane, če že ne oškodovane za svojo preteklost in kulturno dediščino.³ Zato se mora, tako Grima, arheologija spopasti z novo nalogo in vlogo –

³Ob tem nam pride na misel zelo dober primer razstave "The Peopling of London", ki je bila postavljena v Londonskem mestnem muzeju leta 1993 (Merriman Nick, 1993, *The Peopling of London: fifteen thousand years of settlement from overseas*, Museum of London). Neposredni povod za razstavo je bilo spoznanje, da se etnična in kulturna pestrost prebivalcev Londona sploh ne odraža v strukturi obiskovalcev muzeja. Razlog za nezanimanje za razstavo muzeja pa je bil predvsem v podobi preteklosti, ki jo je muzej ponujal sedanjim obiskovalcem. To je bila pre-

postati mora medij čim bolj pristnega in originalnega stika s preteklostjo in tujim.

Na podoben način preišča vlogo arheologije tudi Nicola Laneri. Njegov esej je vzpodbudila dejavnost privatnega inštituta za biblijsko arheologijo, katerega program je predstaviti *resnico* Svetega pisma. Ta inštitut je sicer eden od mnogih podobnih "one-issue" organizacij ljubiteljskih arheologov in zgodovinarjev, ki so iz različnih razlogov nezadovoljni z rezultati dosedanjih arheoloških raziskav in si prizadevajo razkriti *pravo resnico* o preteklosti. V konkretnem primeru Bible Archaeological Search and Exploration Institute, ki ga vodi Bob Cornuke, upokojeni pripadnik specialnih enot policije (prav tako poblaščen iskalke in nadzornice resnice) je to "prava resnica" o gori Sinaj, ki naj bi se nahajala na Arabskem polotoku in ne v Egiptu. Cornuke nagovarja zelo jasno ciljno občinstvo – belo, močno patriotsko, židovsko-krščansko Ameriko srednjega razreda (Laneri 2002, 91) in ima pri tem precej uspeha.

Enako kot Grima tudi Laneri opozarja, da akademska arheologija tvega izločitev iz družbe, če se sama ne skuša vanjo aktivno vključiti in jo transformirati. Z Lanerijevimi besedami povedano, bodočnost arheologije je v njeni sposobnosti komunikacije, kajti samo na tem področju lahko tekmuje s številnimi razlagalci in prinašalci "resnic". Slednji, prav zato ker niso zavezani pravilom tradicionalne akademske komunikacije in diskurza ter tekstu kot glavnemu mediju komunikacije v sodobni znanosti, znajo biti veliko bolj prodorni in prepričljivi, saj velikokrat izrabljajo medije, ki veliko bolj učinkujejo od teksta. Po Laneriju akademski arheologiji ne grozi izločitev iz družbe samo zaradi vse manjše relevantnosti njenega diskurza, temveč tudi zaradi tega, ker ni znala oblikovati novih oblik komunikacije in novega 'umetniškega' jezika sporočanja. Nova komunikacija s preteklostjo mora postati dinamičen projekt, ki združuje znanstvene in fiktivske vsebine, ki deluje večdimenzionalno in združuje izkušnje in sporočila ustvarjalcev (arheologov, umetnikov...) in publike. Z drugimi besedami, pozni kapitalizem je ustvaril takšne družbene pogoje, ki zahtevajo arheologijo kot iskano blago oziroma potrošniško dobrino ali pa bo ta po-

teklost "angleškega" Londona in "angleške" kulture, s katero se niso mogli identificirati številni prebivalci mesta irskega, nemškega, židovskega, pakistanskega, indijskega, poljskega itn. porekla, ki so v mestu živeli več generacij in so svojo zgodovinsko identiteto črpali iz drugačnih izkušenj življenja v mestu. Razstava "The Peopling of London", ki je prikazala London skozi perspektivo svetovnega mesta od poznega pleistocena dalje, je zelo hitro uspela "popraviti" etnično in kulturno strukturo obiskovalcev.

stala nerelevantna in ekonomsko ter družbeno marginalizirana.

V še slabšem položaju pa je arheologija, ko gre za proizvodnjo njene javne in medijske podobe; tu je že zdavnaj izgubila možnost samostojnega oblikovanja svoje podobe. Veliko bolj vplivni so množični mediji in industrija zabave, kjer so nastali liki, kot sta Indiana Jones in Lara Croft, ki ponujajo veliko bolj privlačen nadomestek stare stereotipizirane podobe akademskega arheologa, priletnega in omikanega gospoda s sivo brado, ki s svojim briljantnim umom in izjemno enciklopedično načitanostjo komunicira z nemimi predmeti preteklosti in odklepa skrivnosti, neznane običajnim ljudem. Indiana Jones in Lara Croft sporočata drugačne vrednote v arheologiji – brežhibnost in seksualnost atletskega telesa, obvladovanje bojnih veščin, prednost akcije pred kontemplacijo in refleksijo, intuicije pred sistematičnim znanjem – in zelo neposredno sporočata filozofijo neoliberalnega kapitalizma z ameriškim obrazom; "*man (woman) makes himself*" v novi obliki. Lanerijevo sporočilo je zelo jasno: akademska arheologija ne sme več ignorirati drugačnih arheologij in mora z njimi tekmovati z vsemi možnimi sredstvi; v nasprotnem primeru se ji lahko zgodi, da postane ujeta v lastne okvirje, iz katerih ne more več razpoznavati realnega sveta. Zato arheološka komunikacija ne sme biti omejena samo na besedilo, temveč mora prevzemati vse več oblik performansa, teatra in številnih oblik multimedijske komunikacije.

Samo na prvi pogled se zdijo teme, o katerih razmišljajo nagradjeni esejisti, nekoliko tuje arheološki realnosti pri nas, toda zato nič manj relevantne. Slovenska arheologija pozna kolonialno izkušnjo roba, ki so jo izkoriščale elite iz metropole, prav tako pozna različne arheološke "resnice" in interese, ki nasprotujejo sprejetim arheološkim razlagam, in prav tako se vse bolj sooča z realnostjo neoliberalnega kapitalizma in globalizacije, ki posegata v konceptno, infrastrukturno in družbeno dejavnost vede. Pravzaprav je presenetljivo, da je ob osamosvojitvi Slovenije, uvedbi demokratične družbene ureditve in novih mednarodnih okvirov, v katere se politično in kulturno postavlja sodobna Slovenija, slovenska arheologija ostala praktično brez besed, za razliko od številnih drugih nacionalnih arheologij, katerih družbe so v novejšem času šle skozi velike transformacije⁴. Če že ob tako pomembnih družbenih dogodkih slovenska arheologija ni proizvedla relevantne

⁴Dober primer reakcije na podobne spremembe in premislek o arheologiji v novih okoliščinah lahko vidimo v Nemčiji (Härke H. (ed.), *Archaeology, Ideology and Society*. Peter Lang 2002).

diskusije, je še manj presentljivo, da ni bilo nobenih posebnih odzivov in premislekov o konceptualnih spremembah v mednarodni arheologiji v devetdesetih letih. Odgovor, zakaj takšna odsotnost refleksije v slovenski arheologiji, ne more biti enostaven in enoznačen in ga tudi ni mogoče obdelati v enem krajšem tekstu. Na tem mestu bomo predvsem pokazali na nekatere glavne pogoje, ki ovirajo večjo intenzivnost refleksije: modernistična drža slovenske arheologije in učinek majhnih števil.

Modernizem slovenske arheologije

Arheologija je proizvod *condition modérne* v najbolj pristnem smislu. Z razsvetljenstvom sta se oblikovala dva temeljna pogoja, ki sta omogočila osamosvojitve znanosti: zanikanje dominacije katerekoli metafizične misli oziroma resnice nad znanstveno mislijo, s čimer si je znanstvena misel izborila svojo avtonomijo in pravico do *Selbstbesetzlichkeit* (samozakonodajnosti) ter zanikanje katere koli oblike od Boga dane oblasti kot legitimne oblike družbene vlade. V tem kontekstu se je pričel tudi proces, ki je nekoliko kasneje arheologijo uvrstil med *Grosswissenschaften* oziroma jo uveljavil kot pooblaščenega specifično družbeno storitev, ki skrbi za pomemben del kulturne dediščine (slednja je tudi konstrukt moderne in nacionalizma).

Proces ustvarjanja samozakonodajnosti znanosti ni bil premočrten in neboleč, saj poznamo številne epizode instrumentalizacije znanosti za najbolj skrajne in kriminalne politične cilje, toda tudi v najbolj črnih časih za znanost (in tudi za arheologijo) so se vedno našli kritiki, ki so pomagali odpraviti najhujše deviacije, s čimer je znanost še bolj utrjevala svojo podobo učinkovitega samoregulatornega mehanizma in tudi svoje mesto med pooblaščenimi oblikami mišljenja. Razsvetljenstvo je postavilo na sam vrh subjektivih kapacitet sposobnost racionalnega razmišljanja, ki, samo če je neobremenjeno s kakršno koli metafizično mislijo, lahko prodre v skrivnosti sveta in vodi v napredek človeške družbe. S tem, da je racionalni misli bila podeljena univerzalnost, je bil ustvarjen še en pomemben pogoj za avtonomijo produkcije in reprodukcije pozitivnega znanja.

Vse do nastopa postmoderne se je možnost zadovoljiti vse bolj strogim merilom in standardom znanosti razumela kot izjemen uspeh mišljenja, organizacije in prakse. Vprašanje, ki se nam na tem mestu zastavlja, je, ali se s koncem moderne ne končuje tudi arheologija, oziroma, natančneje povedano, ali se ne končuje arheologija kot vrsta in produkcija znanja, ki je svoje mesto našla v družbenih pogojih moderne. Popolne avtonomije, tako

organizacijske kot konceptne, znanost ni nikoli uspela doseči in je tudi ne more, kot so pokazali številni sodobni teoretiki znanosti (Kuhn, Feyerabend, Lakatos) in hermenevtiki (Gadamer, Ricoeur), se pa je v zadnjih dveh stoletjih marsikaj od avtonomne države dodobra uveljavilo in utrdilo.

Postmoderna kritika pri tem ne napada ideje avtonomnosti znanosti kar počez, temveč predvsem nekatere slabosti, ki so se z njo prav tako uveljavile, še zlasti precejšnjo zaprtost in inertnost institucionalnih sistemov, ki so že zaradi same eksistence inštitucije prisiljeni velik del svoje energije vložiti v lastno reprodukcijo. Takšne paradigmatične skupine so v konkurenci z drugimi znanstvenimi in družbenimi projekti prisiljene med drugim razvijati tudi t. i. negativno hevrstiko, da lahko obdržijo pooblaščen položaj v produkciji znanja in nenazadnje tudi pooblaščen položaj v odnosu do laične javnosti. Negativna hevrstika nujno vodi v mistifikacijo jezika komuniciranja, izogibanje potencialnim čerem, na katere bi lahko nasedla paradigma, perpetuiranje zmagoslavnih izjav paradigme itn.

Dekonstrukcija moderne, ki jo lahko vidimo že z Nietzschejem in kasneje s Heideggerjem, je doživela svoj prvi vrhunec v šestdesetih in sedemdesetih letih z deli francoskih filozofov in teoretikov, zlasti Foucaultom in Lacanom. Foucault je zelo natančno pokazal pasti diskurza moderne in še zlasti objektivistične usmerjenosti znanosti. Red stvari, jezik, znanost, označevalni sistemi in številna organizacijska načela, ki jih je moderna zmagoslavno razglašala kot največje dosežke svojega mišljenja oziroma kot objektivne dosežke v službi človeštva, je učinkovito razgaljal kot ideološke mehanizme v službi in reprodukciji elit, ki so se polastile diskurza razuma in oblasti.

V arheologiji je nov veter zavel šele od srede osemdesetih let dalje, ko se je pričela uveljavljati postmoderna perspektiva,⁵ ki je skušala razstaviti dotedanjo arheologijo na vseh ravneh. Namesto znanstvene pojasnitve (*Erklärung*) se je zahtevalo hermenevtično razumevanje (*Verstehung*), namesto velikih metapripovedi in enotne oziroma univerzalne arheologije človeštva mavrico različnih arheologij (feministična arheologija, domorodna arheologija, arheologija robnih družbenih skupin...), namesto ekskluzivnega znanstvenega diskurza inkluzivno arheologijo, ki bi odpravila ločevanje med subjektom in objektom, namesto etške arheologije emsko. Vse bolj se je postavljalo izkustveno dožemanje preteklosti pred njeno razumsko

⁵Izraza paradigma namenoma ne uporabljamo, ker bi med različnimi arheološkimi pristopi, kritičnimi do moderne arheologije, težko našli skupno paradigmatično jedro.

domišljanje. Materialno kulturo se je razumelo kot tekst, ki dopušča različna branja, ki postavlja interpretacijo pred rekonstrukcijo in interpretira v vlogo poustvarjalca. Postmoderni diskurz daje tudi prednost delujočemu (agentu) pred strukturo. In, nenazadnje, dekonstrukcija je nujno pomenila, da arheologija izstopi iz izolirane in pooblašene države akademije in se spoji z življenjem ter ga aktivno spreminja.

Modernistični diskurz je v tem videl zelo jasno grožnjo relativizma v znanosti in rahljanje meril. Odgovor na te obtožbe so zagovorniki postmoderne poiskali v spremenjenih pogojih "reda stvari". Red stvari, v katerih je nastala modernistična arheologija, danes ne obstaja več – to ni več isti jezik ali diskurz, to niso več isti družbeno-strukturni pogoji. Očitek relativiziranja so zavrnili s tem, da so pokazali, kako so pogoji znanstvene objektivnosti oz. epistemologije historično konstruirani.

Slovenska arheologija je v zgoraj predstavljenem smislu, podobno kot večina nacionalnih arheoloških šol po svetu, še vedno trdno zasidrana v modernistični predstavi znanosti. Vendar je za razliko od večine drugih šol potrebno reči, da je arheologija v Sloveniji (kot disciplina v nacionalnem okviru) dosegla ta status relativno pozno. Da je slovenska arheologija sploh dosegla status korektna vede z vso nujno infrastrukturo in konceptno podlago, je vsekakor najbolj zaslužna skupina posameznikov, ki so arheologijo na Slovenskem dejansko postavili na novo po drugi svetovni vojni. Navkljub določenim regionalnim tradicijam v "avstrijskem" obdobju in nekoliko večji dinamiki arheološkega razvoja v tridesetih letih dvajsetega stoletja, je bilo to premalo za trdno osnovo, iz katere bi se lahko razvijala arheološka disciplina v novih okoliščinah. Prav nerazvitost domače arheološke infrastrukture, še zlasti v času med obema vojnoma, je dejansko predstavljala zelo resno grožnjo arheologiji, da bo postala družbeno nerelevantna in skrajno marginalizirana.

V prvih desetletjih obstoja se je arheologija oblikovala in organizirala po modelih, ki so jih narekovali centri izven Slovenije, in po razpadu Avstro-Ogrske je arheologija na Slovenskem ostala odrezana od teh centrov, brez prave organizacije in tudi družbenega statusa. Pravzaprav je bila taka situacija zelo paradoksalna; arheologija kot veda z dokazanim potencialom za nacionalne študije in nacionalno ideologijo je v obdobju prve večje emancipacije slovenskega naroda dejansko nazadovala v organizacijskem in konceptnem smislu. Šele v naslednjem koraku emancipiranja slovenske nacije po drugi svetovni vojni se je pričel vzpon arheologije na položaj, ki ga danes zaseda.

Že hiter pregled arheoloških revij v času med poznimi štiridesetimi in zgodnjimi šestdesetimi leti nam pokaže precejšnje število prispevkov o dometu arheologije, njenih spoznavnih možnostih, metodah in konceptih. Dejansko je šlo za proces vzpostavljanja sodobnih znanstvenih standardov raziskovanja, analize, interpretacije in kritike, ki je relativno hitro in uspešno uveljavil slovensko arheologijo tudi v mednarodnih merilih.

Vidimo torej, da si je šele v zadnjih petdesetih letih arheologija zagotovila družbeni status prave znanosti in da so za to bili potrebni izjemni naporji dveh do treh generacij arheologij, ki so delovali na različnih ravneh v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni. V tem procesu se je skušalo (bolj infrastrukturno kot konceptno) izrabiti vse možnosti, ki jih je ponujala obstoječa tradicija, toda največkrat je bilo potrebno postaviti cele sisteme na novo.

Prav ta izjemno uspešno izvedeni projekt obnove vede in njene dokončne utemeljitve kot *Grosswissenschaft* je treba vzeti v obzir, ko premišljamo moderni in postmoderni diskurz pri nas. Projekt arheologije je bil izpeljan uspešno samo zato, ker se je strogo držal pravil moderne znanosti. Vsaka druga pravila tega skoraj zagotovo ne bi omogočila, oziroma bi vsako odstopanje od pravil moderne znanosti pomenilo resno grožnjo za celoten projekt. V tem smislu moramo razumeti zavračanje avtohtonističnih teorij že na samem začetku arheologije pri nas (npr. Dežmanova diskusija z avtohtonisti, pa tudi veliko poznejši Ložarjevi odgovori na teorije o skandinavskem ali venetskem izvoru Slovencev bolj sodijo v ta kontekst kot pa v kontekst novejših protivenetske diskusije). Uspešno držati se strogih modernističnih pravil znanosti oz. v skladu z njimi razvijati arheologijo je vsekakor eden najpomembnejših razlogov, zakaj je danes slovenska arheologija precej gluha za postmoderne kritike, ki skušajo dekonstruirati to, kar je recimo pri nas z velikim trudom nastalo šele v dobrega pol stoletja.

Drugi razlog, zakaj v zgodovini slovenske arheologije nalletimo le občasno na epizode refleksije, bi lahko pripisali dejstvu, da je bila vse do druge svetovne vojne arheologija na Slovenskem periferija centrom znanja, kjer so se v glavnem aplicirali in praktično izvajali teoretski in metodološki dosežki, razviti v arheoloških centrih znanja predvsem v Avstriji, Nemčiji in Italiji. Zelo dober pokazatelj takega periferno-kolonialnega statusa je dejstvo, da je bila šele 1941 objavljena prva razprava, ki skuša reflektirati razvoj arheološke vede na Slovenskem (Ložar 1941). In šele popoln kadrovski kolaps arheološke vede po 1945 in njena nujna konceptna in infrastrukturna prenova

v okviru nove države in družbenega sistema je vzpodbudila resne epistemološke, metodološke in organizacijske razprave. Pravzaprav je šele takrat slovenska arheologija bila prisiljena oblikovati popolno strukturo s centri in drugimi inštitucijami na nižjih ravneh. Do podobne diskusije pa ni prišlo nekaj desetletij pozneje ob podobnih družbenih spremembah, čeprav so te v marsičem spremenile pogoje delovanja arheologije; nenazadnje se je spremenil način financiranja raziskav, muzejev in zavodov za kulturno dediščino, ustvaril se je trg arheoloških storitev, zelo se je povečal delež financiranja raziskav iz tujine, obenem pa se je na "arheološkem" trgu pojavilo izjemno povpraševanje po arheoloških storitvah (arheologija na avtocestah), kar je spremljala izjemna količina denarja, namenjenega tem storitvam.

Zelo malo ali skoraj nič ni bilo rečenega o ideoloških vidikih spremembe družbene situacije v začetku devetdesetih let. Za razliko od zgodovinopisja, kjer smo lahko spremljali (sicer kratko in nedorečeno) diskusijo o ideoloških razsežnostih te vede v 20. stoletju, (diskusija med B. Grafenaurjem in V. Simonitijem; diskusija ob razstavi "Temna stran meseca" v Muzeju novejšje zgodovine), pa v arheologiji ne moremo najti ničesar podobnega. Resda je bila slovenska arheologija v marsičem veliko manj ideološko obremenjena s socialistično ideologijo in da marksistične ideologije v njej nikoli ni bilo (če odmislimo občasne protokolarne fraze na kongresih arheologov v petdesetih in šestdesetih letih), kar pa ne pomeni, da je bila slovenska arheologija brez kakršne koli ideologije.

Brez večjih težav bi v njej lahko našli elemente nacionalne ideologije, ki so bili še zlasti povezani s politično emancipacijo slovenskega naroda (npr. velik poudarek slovenskim študijam na severni in zahodni meji Slovenije); elemente, ki kažejo na vibriranje nacionalnega statusa Slovencev in konstantno pogajanje o tem statusu znotraj povojne Jugoslavije (npr. iskanje kulturne specifičnosti in partikularnosti slovenskega prostora v različnih arheoloških obdobjih), kot tudi na ideološke elemente, povezane z organizacijo in infrastrukturo vede, ki so v Jugoslaviji arheologijo (kot tudi vso znanost) finančno in organizacijsko vezali skoraj izključno na posamezne republike in zelo malo na zvezna sredstva.

Očitno je prav ta več desetletij grajeni "republiški" status omogočil tekočo pretvorbo v nacionalno-državni status, ne da bi se pri tem prišlo do razprave, ali so mogoče nastopile z osamosvojitvijo možnosti dodatnih sprememb ali izboljšav, še manj pa je bilo razprave o tem, da se je z osamosvojitvijo prejšnji "republiški" monopol arheoloških inštitucij pretvoril v "državnega", kar je navsezadnje moralo (vsaj začasno) povečati občutek samozadostnosti.

Drugi proces, ki bi zaslužil razmislek, je vsekakor izrazita tehnološka prenova, čemur smo lahko priča od konca osemdesetih let dalje. Uporaba računalnikov in druge digitalne tehnologije pri zajemanju podatkov, njihovi obdelavi in prezentaciji ni pomenila samo tehnološko prenovno, temveč je krepko posegla tudi v konceptne spremembe. Uvedba novih tehnologij, kot so geofizikalne prospekcije, geografski informacijski sistemi, digitalna obdelava grafičnih podatkov, baze arheoloških podatkov itn., je imela izreden vpliv tako v praksi terenske raziskovalne in preventivne arheologije kot tudi v uvajanju novih arheoloških področij, kot sta npr. arheologija krajine in različne tehnike daljinskega zaznavanja. Lahko bi rekli, da je prav uvajanje novih tehnik spreminjalo metodologijo in posledično tudi konceptne vsebine, ne pa da so teoretska vprašanja ustvarjala potrebo po novih orodjih.

Toda, da v slovenski arheologiji tovrstnih diskusij o moderni in postmoderni ni bilo, še ne pomeni, da se slovenska arheologija ne sooča s konkretnimi problemi, o katerih govori ta diskusija. Najbolj očitni problem v zadnjih dveh desetletjih je vsekakor pojav različnih avtohtonističnih teorij, ki vse po vrsti očitajo akademski arheologiji režimsko servilnost in podrejenost vladajočim nacionalnim, imperialnim ali socialnim ideologijam (socializmu, jugoslovanskemu unitarizmu, ideologiji bratstva in enotnosti, tradicionalnemu nemškemu imperializmu itn.). Občasno koketiranje države s simboli avtohtonističnih teorij (vaška situla kot darilo Generalnemu sekretarju ZN ob sprejetju Slovenije v to organizacijo, motivi z vaše situle na novih osebnih izkaznicah in potnih listih, venetski konj v Slovenj Gradcu itn.) so še dodatno zmanjševali relevantnost razlage, ki jo je podpirala profesionalna oziroma akademska arheologija. Slednja je sicer dokaj sprotno razgaljala (in to še vedno počne) glavne slabosti in protislovja avtohtonističnih teorij (npr. parazitiranje na znanstveni formi, uporaba že zdavnaj preseženih metod in tehnik, nepoznavanje narave in dometa določenih arheoloških postopkov (npr. iskanje etničnega izvora oz. konteksta materialni kulturi itn.), toda v javnosti ni in ni bilo pravega učinka.

Naš namen ni, da bi aktivno posegali v to diskusijo, temveč želimo z njenim primerom opozoriti na drugo dejstvo. Ne moremo se ubraniti občutka, da je akademska arheologija, navkljub vsem prizadevanjem številnih strokovnjakov (npr. Svoltjšak, Pleterski, Guštin, Slapšak, Turk, Novaković), ustvarila videz, da avtohtonistične te-

orije niso njen problem oz. problem družbe in njene samopodobe, temveč problem njihovih avtorjev in zagovornikov. Drža akademske arheologije je ves čas obrambna ali pa se je skušalo zmanjševati razsežnosti tega problema. Mogoče se zdi v tem kontekstu simpatična ali pa tudi rahlo cinična pripomba Dubravka Škiljana, urednika hrvaškega strokovnega odgovora na tezo o Troji na Neretvi (Škiljan, *Troja i kako je steći*), da namreč tudi strokovnjaki za angleško književnost ne organizirajo vsakič znanstvenega posveta, ko nekdo "ugotovi", da William Shakespeare ni bil avtor svojih del, temveč jih je napisal mali Hotentot, ki ga je Shakespeare skrival v žepu svojega plašča, toda družbene in politične razsežnosti Troje na Neretvi so vsekako bile manjše.

Učinek majhnih števil

Splošna značilnost slovenske arheologije je njena majhnost, zaradi česar je ves čas na delu učinek majhnih števil. Že od samih začetkov arheologije pri nas so bili odločilni obrati, ki so jih povzročili posamezniki oziroma njihovi interesi, izobrazba in navsezadnje tudi njihove življenjske usode. Na ta način lahko razumemo konceptne obrate, ki so se pojavljali z vsakokratno menjavo arheologov v Deželnem oziroma Narodnem muzeju vse do konca druge svetovne vojne oziroma precejšnjo neaktivnost na raziskovalnem in organizacijskem področju arheologov na Univerzi vse do druge polovice 30-ih let.

Po drugi svetovni vojni se je situacija pričela korenito spreminjati, toda potrebnih je bilo več kot dvajset let, da se je tako močan učinek majhnih števil ublažil. To spremenjeno stanje najbolje ilustrira situacija, ki je nastala po smrti J. Korošca in J. Klemenca, ko je arheologija sredi šestdesetih let ponovno ostala brez svojih vodilnih strokovnjakov, toda tokrat obstoj arheologije ni bil več vprašljiv pa tudi nevarnosti, da bi prišlo do ponovne marginalizacije te vede, ni bilo. S takojšnjim posredovanjem strokovnjakov iz drugih inštitucij oziroma strokovnjakov, izšolanih na Univerzi v Ljubljani, se je ta vrzel učinkovito zapolnila in arheologija se je ubranila morebitnega padca v kvaliteti in standardih svojega dela.

V osemdeseta leta je tako slovenska arheologija prišla že dodobra oblikovana in utemeljena na trdnih osnovah, ki so omogočile razvitejšo kadrovsko infrastrukturo, večjo pahljačo različnih strokovnjakov in kompleksnejšo delitev dela po različnih oseh, toda učinek majhnih števil je še vedno ostal prisoten. Ta se sedaj kaže v nekoliko drugačni obliki. Če so še pred tridesetimi leti določeni posamezniki morali obvladovati zelo široko področje znanj in praks in zato tudi imeli vodilno vlogo v arheologiji, je sedaj situ-

acija dokaj podobna, če pogledamo po posameznih specialnih področjih. Specializacija je resda poglobila horizonto arheologije, obenem pa je ustvarila situacijo, ko na posameznih področjih deluje le peščica strokovnjakov, v skrajnih primerih (npr. v geofizikalnih prospekcijskih) pa samo eden. Izhod iz take situacije, spontan ali načrten, je bil intenziviranje komunikacije na mednarodni ravni, s čimer se je zagotavljal nujen korekten standard postopkov na teh področjih. Dobra ilustracija te oblike zmanjševanja učinka majhnih števil je dejstvo, da je večina raziskovalnih dosežkov na Oddelku za arheologijo v zadnjem desetletju tesno povezana, če že ne kar odvisna od sredstev iz tujine, saj lastna sredstva enostavno ne dopuščajo razvojno-raziskovalne dejavnosti v ustrezni meri.

Mogoče najbolj izrazit primer učinkovanja majhnih števil v praksi je viden pri zaščitnih izkopavanjih na trisah avtocest. Teh projektov enostavno ne bi mogli izvesti v pogodbenih rokih brez relativno velike pomoči kolegov in študentov iz drugih držav (Hrvaške, Slovaške, Avstrije...). Če je slovenska arheologija relativno hitro uspela osvojiti organizacijo in vodenje tako velikih izkopavalnih projektov, pa so se največje težave pokazale pri osebju na srednji ravni projektov (t. i. tehniki), kjer so to vrzel zapolnili domači študentje in kolegi iz tujine; seveda ne brez posledic. Še zlasti pri domačih študentih se to kaže v daljši odsotnosti iz pedagoškega procesa in posledično v daljšem študiju.

Nenazadnje, učinek majhnih števil je tudi vzrok za pomanjkanje refleksije v slovenski arheologiji. Precej šibko pozno tradicijo na tem področju so občasno dopolnjevali teksti ob določenih priložnostih, kot so bile jubilejne obletnice ustanov, še najbolj pa se je premišljanju o arheologiji, njenih teorijah in metodah ter praksi posvečala revija *Arheo*. Ta se je že od samega začetka vzpostavila kot medij, ki postavlja refleksijo arheologije na prvo mesto, kar skuša ohranjati še vse do danes kljub težavnemu finančnemu statusu. Na drugem mestu bi omenili predmet *Arheološka teorija in zgodovina* (nekdaj *Konceptni razvoj arheologije*), ki skuša načrtno seznanjati študente z razvojem arheologije kot miselnega prizadevanja razumeti preteklost in jih vzpodbujati k reflektiranju tega razvoja in prakse, s katero se soočajo. Poleg tega pa v knjižnici Oddelka za arheologijo obstaja relativno bogata izbira knjig in revij s tega področja. Torej, formalno gledano, obstajajo dokaj ustrezni pogoji tudi za razvoj refleksije arheologije⁶. Toda tudi tu ne moremo ubežati učinku majhnih

⁶Upoštevati moramo še občasne prevode (npr. C.-A. Moberg, Uvod v arheologijo, 1990; L. Klejn, Arheološki viri, 1987; L. Klejn, Arheološka

številki, ki se najbolj vidi v številu domačih avtorjev v Arheu oziroma v precej šibkem raziskovanju na področju teorije, epistemologije, zgodovine ali družbenih razsežnosti arheologije. Dosedaj je bila prijavljena le ena diplomska naloga s tega področja in ena doktorska disertacija.⁷

Eseji iz *Archaeological Dialogues* govorijo o stvareh, ki niso tuje našim izkušnjam. Slovenska arheologija je tudi zgodba o kolonializmu in marginalizaciji, zgodba o spremenjenih pogledih na svet in družbo in soočenje s konkurenčnimi "resnicami". Slovenska arheologija je resda lahko precej bolj prožna v primerjavi z večjimi sistemi, toda še vedno je njena majhnost eden od odločilnih in dolgoročnih strukturnih pogojev, ki ne omogoča stalnega zagotavljanja enakega obsega in količine dela kot večji sistemi. In prav zato je nujno, da ves čas intenzivno premišlja o sebi, svojih delih, družbenemu vplivu in praksi.

tipologija, 1988; J. C. Gardin, Teoretska arheologija, 1987; K. Hays-Gilpin in D. S. Whitley, Arheologija spolov, 2000) in tudi publikacije domačih avtorjev (npr. Arheo-tekti zgodovine v ČKZ 2000; I. Saksida, Arheologi naši davni predniki, 1991).

⁷K temu bi lahko dodali še eno doktorsko nalogo, prijavljeno na Institutum studiorum humanitatis.

Anders Andrén: *Between artifacts and texts: historical archaeology in global perspective.*

Plenum Press, New York 1998. xii + 215 str., 41 čb ilustr., indeks.

(Izvirnik: *Mellan ting och text: En introduktion till de historiska arkeologierna.* Brutus Östling Bokförlag Symposion, Stockholm, Stehag 1997.)

©Katarina Predovnik

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Monografija Andersa Andréna z naslovom "Med artefakti in besedili" in podnaslovom "Uvod v historično arheologijo" oziroma "Historična arheologija v globalni perspektivi", kakor je podnaslovljena v angleški izdaji, prinaša zakrožen pregled zgodovine arheološkega raziskovanja pisnih družb. Namen knjige je – po besedah avtorja (str. v) – predstavitev historičnih arheologij po vsem svetu, in sicer njihove zgodovine, metod in razlogov za obstoj. Ob tem se kot ključno seveda (še vedno) zastavlja vprašanje, ali je arheološko raziskovanje materialne kulture družb, ki so poznale pisavo, sploh smiselno in upravičeno. Avtor nanj odgovarja pritrdilno in to prepričanje mu služi kot izhodiščna premisa knjige. Konfliktno razmerje med artefaktom in zapisom vidi kot pretežno metodološko in manj kot teoretsko vprašanje, zato ga problematizira skozi konkretne raziskovalske izkušnje, torej s pomočjo zgodovinskega pretresa raznolikih, kar najbolj široko pojmovanih "historičnih" arheologij. V prvem poglavju z naslo-

vom "Paradoks historičnih arheologij" Andrén opozori, da je delitev arheologije na "prazgodovinsko" in "zgodovinsko" (oz. zgodovinske, tako npr. egiptologija, klasična arheologija, srednjeveška arheologija, historična arheologija v ZDA...) dediščina dobe razcveta moderne znanosti v devetnajstem stoletju, medtem ko je bila antikvarska tradicija sedemnajstega in osemnajstega stoletja v celoti zavezana zapisu in si ločitve na materialno in pisno ne bi mogla niti zamisliti. Prav ideja prazgodovine je torej utemeljila arheologijo kot sodobno znanost, obenem pa so se pričele dokaj samostojno razvijati tudi posamezne historične arheologije, predvsem klasična. Iz tega izvira tudi dvojnost pojmovanja arheologije: na eni strani kot veda, ki proučuje materialno kulturo v vseh dobah in družbenih okoljih, in na drugi strani kot veda, ki proučuje davno preteklost, čas pred nastankom prvih besedil. Četudi se v konceptnem smislu večina arheologov nagiba k prvemu pojmovanju, je pragmatični arheološki vsakdanjik bližji drugemu. Nenazadnje se odklonilno ali vsaj oma-

lovaževalno stališče do historičnih arheologij kaže tudi v mestu, ki jim je odmerjeno v zgodovinskih pregledih in analizah dosežkov minulih in sodobnih generacij arheologov. Ustvarjen je vtis, da se v teoretskem, interpretativnem in metodološkem smislu vsi pomembni premiki odvijajo na polju prazgodovinske arheologije, kajti dosežki historičnih arheologov so povečini marginalizirani. Andrén v svoji študiji predstavlja "fragmente iz često prezrtega področja historičnih arheologij" (str. 3), da bi tako prispeval k nekoliko bolj uravnoteženi podobi arheologije, ki jo

v odločilni meri oblikujejo prav historiografski zapisi o zgodovini vede.

V središču prikaza je seveda razmerje med artefaktom in zapisom, čigar ambivalentnost se kaže v "paradoksu historičnih arheologij" (str. 3): prisotnost pisnih virov je neredko razumljena kot velika prednost, saj je arheologija pri prevajanju materialne kulture v besedilo vselej odvisna od analogij, obenem pa so številni arheologi mnenja, da pisni viri prejkone učinkujejo kot ovira, ki duši potencial arheoloških analiz in interpretacij. Andrénova zgodovina historičnih arheologij poskuša predstaviti različne načine za soočanje in povezovanje reprezentacij preteklosti, ki izhajajo iz obeh diskurzov, namreč materialne kulture in zapisane besede. Ob tem se zavestno odpove upoštevanju likovnih reprezentacij, ki bi "arheološki" zemljevid sveta in časa ter notranje delitve arheološke raziskovalske prakse seveda zarisale povsem drugače (str. 4). Opozori tudi na "mejne situacije", ki zamegljujejo sicer ostro začrtano ločnico med prazgodovinsko in historično arheologijo: cela vrsta kultur, ki jih arheologija proučuje, se ponaša z bogato ustno tradicijo, prav tako mnoge "prazgodovinske" kulture, torej kulture brez pisave, poznamo iz sočasnih etnografskih zapisov iz drugih kultur, ki so prihajale z njimi v stik (str. 5-6).

Izhajajoč iz razmerja med materialno kulturo in zapisom Andrén svojo študijo osredišči na stičnih točkah različnih "historičnih" arheologij. Pojav oziroma prisotnost pisave je tisti temeljni kriterij, ki arheologijo neke človeške skupnosti ali dobe označuje kot historično. Konfrontacija materialnih in pisnih virov seveda zahteva ustrezen metodološki aparat, v tem pa avtor vidi vsem historičnim arheologijam skupno specifiko, katere oblikovanje in razvoj poskuša očrtati v zgodovinskem pregledu.

Sledijo tri poglavja, ki v kratkih, a tehtnih potezah predstavijo historično arheologijo od začetkov do današnjih dni širom zemeljske oble. Poglavje 2 nosi naslov "Historične arheologije v Evropi" in podnaslove "Evropska izročila", "Preteklost kot utopija: klasična arheologija" ter "Krščanski zlati vek: srednjeveška arheologija". Četudi ne gre za klasično in izčrpno predstavitev arheoloških raziskav evropske "pisne" preteklosti, temveč za problemski izbor, ki izpostavi predvsem ključne raziskave in zagovornike različnih, pogosto nasprotujočih si pogledov na arheologijo v odnosu do dokumentarne zgodovine, pa v dolgi vrsti raziskovalcev antične in fevdalne Evrope vsekakor pogrešamo vsaj kratko omembo novoveške in industrijske arheologije ter institucionalno sicer še neizoblikovanih arheoloških raziskav modernih najdišč. Kot enega vodilnih

centrov iz naše ne tako daljnje okolice naj izpostavimo le Institut für Ur- und Frühgeschichte sowie Mittelalter- und Neuzeitarchäologie Univerze v Innsbrucku, ki (historično) arheologijo razume resnično karseda široko in enakovpravno obravnava tako prazgodovinska, rimskodobna, srednjeveška, kakor tudi kasnejša najdišča, celo iz časa druge svetovne vojne¹. Brez slednjih sodobna historična arheologija – v smislu, kakor izraz razume Andrén – pač ne bi bila popolna.

V poglavju 3 avtor predstavlja historične arheologije na Bližnjem vzhodu in v Aziji. Bližnjevzhodnim arheologijam posveti podpoglavja “Izvor ali cul-de-sac zgodovine: egiptologija”, “Izgubljeni raj: mezopotamska arheologija” in “Obramba vere: biblična arheologija”, Aziji pa podpoglavja “Eksotično in domače: indijska arheologija”, “Zgodovina kot morala: kitajska arheologija” ter “Iščoč novo identiteto: japonska arheologija”. Sledi še pogled na afriški in ameriški kontinent (poglavje 4) s podnaslovi “Temno srce: afriška arheologija”, “Ameriška Grčija: mehiška arheologija”, “Preteklost kot laboratorij: perujska arheologija” in “Nova Evropa: historična arheologija v Združenih državah”.

Ne da bi se podrobneje lotili pretresa predstavljenih raziskovalskih tradicij, delov sveta in političnih situacij, je že ob površnem listanju opazno, da Andrénova zgodovina ne zaobjame celotnega sveta in tudi ne vseh historičnih arheologij. Ob branju se bodo gotovo čutili zapostavljene vsaj bralci z avstralskega kontinenta, prav tako pa tudi tisti iz vseh spregledanih predelov Azije in obeh Amerik. Resda se je avtor očitno omejil na pomembnejše, bolj dolgožive in najbrž tudi ustrezno plodovitejše raziskovalne tradicije. Vendar je kriterije za svoj izbor premalo (jasno) utemeljil in tako vsaj na videz podlegel zapeljivosti starejših, popularnejših ali vsaj odmevnejših raziskav na račun enakovmembnih, pa manj splošno znanih prizadevanj historičnih arheologov v večini dežel kolonialnega sveta.

Vsak poskus celovitega zgodovinskega prikaza nekega pojavnega je seveda vselej zgolj in samo to – namreč, poskus. Anders Andrén se zelo dobro zaveda, kako silno nalogo si je zadal, ko je poskušal predstaviti razvoj arheološkega proučevanja pisnih družb po vsem svetu, zato že v prvem poglavju opozori, da knjiga prinaša le “fragmente” (str. 3) za zgodovino historičnih arheologij. Toda čeprav gre za subjektiven izbor ključnih raziskovalcev, projektov in pristopov, ki ga opredeljuje avtorjev pogled na problematiko, je knjiga nesporno eden temeljnih prispevkov k po-

znavanju tako historičnih arheologij kakor tudi arheologije nasploh. Ne le zaradi obilice podatkov in bibliografskih napotkov, zbranih na enem mestu, marveč predvsem zaradi globalne perspektive, skozi katero v lastno veličino zapredenim Evropejcem (in seveda tudi vsem ostalim vase zaverovanim samozadostnejšem iz preostalih zakotij globalne vasi) pripoveduje znane in neznane zgodbe o historičnih arheologih in arheologijah sveta, o njihovih začetkih, slepih ulicah, zmotah in seveda upoštevanja vrednih dosežkih.

Ob tem pa Andrén zapiše več kot le kroniko raziskovanj; s kritičnim pristopom namreč analizira vsakokratno politično, socialno in nenazadnje akademsko okolje, v katerem se je historična arheologija sploh dogajala. Kar polovico študije posveti predstavitvi in analizi pristopov in paradigem, ki so oblikovali različne historične arheologije in obenem tvorijo njihov skupni imenovalec. Poglavje 5 nosi naslov “Historična arheologija kot raziskovalno področje” in v njem avtor očrta prepletajoče se raziskovalne tradicije, ki so zaznamovale historično arheologijo in ki se med seboj dopolnjujejo, deloma pa si tudi nasprotujejo. Andrén jih opredeli kot estetsko, filološko, zgodovinsko, kulturnozgodovinsko in arheološko tradicijo.

Kljub nesporni raznolikosti historičnih arheologij je večini historičnih arheologov skupen občutek, da delujejo v nekakšnem vmesnem prostoru med različnimi disciplinami, da nihajo med “predmetnim” in “tekstualnim”. Tudi zahteve, ki jih prednje postavljajo druge discipline, so zelo različne: zgodovinarji in umetnostni zgodovinarji imajo svoje predstave o tem, kaj naj bi historični arheologi počeli, in sicer te predstave oblikujejo njihovi lastni raziskovalni interesi, ki izhajajo iz vednosti, temelječe na pisnih virih, prazgodovinski arheologi pa si historično arheologijo pogosto predstavljajo kot nekakšen testni poligon, na katerem naj bi se preverjale njihove metode in hipoteze (str. 105-107; prim. Predovnik 1995, 20-33). Smoter in podoba historičnih arheologij sta praviloma opredeljena skozi odnos do sorodnih disciplin, kar je odraz različnih pristopov in naziranj, ki oblikujejo raziskovalno dejavnost historičnih arheologov. Dilema historičnih arheologov je simptomatična za do skrajnosti pritirano specializacijo moderne znanosti (prim. tudi Predovnik 1995, 74-77; Husserl 1976 in 1988); posledica tega “vmesnega” položaja je dejstvo, da historične arheologije zaznamuje prepletanje različnih raziskovalnih tradicij, ki prestopajo meje med disciplinami.

Estetsko tradicijo (str. 107-113) kot metodološki pristop lahko prepoznamo v celi vrsti historičnih arheolo-

¹Prim. predvsem objave v reviji *Nearchos*, ki jo izdaja omenjeni inštitut.

gij. Ta pristop je zavezan praktični aplikaciji raziskovanja zapuščine preteklih časov, denimo razvoju historičnih in historizirajočih umetnostnih stilov, restavriranju in rekonstrukciji spomenikov. V tem smislu je izrazito usmerjen v materialno kulturo, medtem ko so tekstni viri sekundarnega pomena. Estetska tradicija je bila ključna za razvoj tako različnih disciplin, kot so klasična, srednjeveška, japonska, mehiška in historična arheologija ZDA in druge. Korenine tega pristopa najdemo že v starem Egiptu, Grčiji in Rimu, posebno sistematično pa denimo v obdobju renesanse, ko so se umetniki zavestno poskušali čim bolj verno približati antičnim vzorom. Pravi višek je estetska tradicija doživela v devetnajstem in prvi polovici dvajsetega stoletja. Historizirajoči stili so v dvajsetem stoletju sicer zamrli, toliko pomembnejši vzvod raziskav na področju historičnih arheologij pa je tudi v moderni in postmodernejši dobi ostalo upravljanje s kulturno dediščino. Prav tako je "uprizorjanje" preteklosti v času razcveta elektronskih medijev in navidezne resničnosti enako zanimivo in aktualno kakor v minulih stoletjih.

O filološki tradiciji (str. 113-119) lahko govorimo v smislu proučevanja materialne kulture v filološkem kontekstu. Arheologija služi kot metoda za pridobivanje oz. produkcijo besedil. Iskanje starodavnih zapisov je eden od temeljev arheoloških raziskav v Sredozemlju, na Bližnjem vzhodu, v Indiji, na Kitajskem in drugod. Zbiranje in pridobivanje epigrafskih spomenikov je dejavnost, ki je na Kitajskem dokumentirana že v obdobju dinastije Sung (960-1279), v Evropi pa sega v obdobje humanizma in renesanse. Prav lov za novimi zapisi je bil pogosto glavni smoter in razlog za arheološka izkopavanja. V novejšem času je pridobivanje novih besedil manj pomemben cilj historičnih arheologij, zato pa je v ospredje stopilo zanimanje za arheološki (fizični) kontekst epigrafskih spomenikov. Po drugi strani v okvir filološke tradicije sodijo tudi prizadevanja, da bi arheologija s pridobivanjem in študijem materialnih virov pomagala pojasniti jezikovne (semantične) zagate pri razumevanju izginulih jezikov. In končno je tretja filološka funkcija arheologije njen prispevek k historični lingvistiki. Ta temelji na predpostavki, da jezikovne skupine oziroma skupine ljudi, ki imajo skupno kolektivno identiteto, izraženo in določeno s skupnim jezikom, družijo tudi prepoznavne skupne poteze v materialni kulturi. Raziskovanje izvora in zgodovine posameznih jezikov in družin jezikov seveda s pomočjo arheologije posega v čas pred najstarejšimi ohranjenimi zapisi teh jezikov, to pa pomeni, da bolj kot historična v tem procesu sodeluje prazgodovinska arheologija.

Če je v filološki tradiciji materialni vir podrejen bese-

dilu in jeziku, to še toliko bolj velja za zgodovinsko tradicijo (str. 120-126), ki študij materialne kulture pojmuje kot način za dopolnitev in razširitev dokumentarne zgodovine. Takšno naziranje se je pojavilo že v devetnajstem stoletju in je dandanes najbolj razširjeno tako med historičnimi arheologi kakor tudi med zgodovinarji. Bilo je osnova za legitimacijo in dokončno uveljavitev evropske srednjeveške, japonske in afriške arheologije kot suverernih znanstvenih disciplin. Področja, na katerih naj bi bil prispevek historičnih arheologij še posebej pomembna dopolnitev in nadgradnja vednosti, izvirajoče iz pisnih virov, so po Andrénu: topografija, protozgodovina, tehnologija, ekonomija in družbene razmere.

V renesančni Evropi je materialna kultura postala eden temeljnih virov za proučevanje in pisanje zgodovine, in sicer v okviru t. i. antikvarske tradicije, ki je predmete pojmovala kot ilustracijo človeške zgodovine. Šele v prvi polovici devetnajstega stoletja se je dogodil razcep, ki je vodil v oblikovanje dveh ločenih, samostojnih, "modernih znanstvenih disciplin": zgodovinopisja s poudarjeno tekstno usmeritvijo in arheologije, osredotočene na predmetni svet. Zgodovinopisje devetnajstega stoletja je zanimala pretežno politična zgodovina dogodkov in osebnosti, h kateri je arheologija lahko dodala kvečjemu kakšen topografski podatek oziroma je lahko njeno pripoved nekoliko dopolnila s študijem "starejše zgodovine", le slabo dokumentirane s pisnimi viri. Šele nova raziskovalna orientacija zgodovinarjev dvajsetega stoletja, ki so jih pričela zanimati družbena, gospodarska in tehnološka vprašanja, je omogočila ponovno zблиžanje obeh disciplin.

Zgodovinska tradicija, ki je sčasoma v žarišče arheoloških raziskav postavila vprašanje produkcije z ozirom na družbene in tehnološke dejavnike, s tem pa so v dogajanje vstopile še druge, predvsem naravoslovne znanosti, s pomočjo katerih arheologija pridobiva, analizira in interpretira svoje vire, je po Andrénovem prepričanju del splošnega materialističnega trenda v zgodovini in arheologiji druge polovice dvajsetega stoletja.

V zadnjih desetletjih številni historični arheologi poudarjajo še en vidik zgodovine, ki ga pisni viri osvetljujejo zelo enostransko ali celo sploh ne: življenje nepismenih skupin prebivalstva in celo vrsto profanih vsakdanjih dejavnosti, o katerih iz pisnih virov izvemo komaj kaj. Tu arheologija spet vidi svojo komplementarno vlogo, saj lahko pri raziskavah nastopa kot enakovredna partnerica zgodovinopisja in z materialnimi viri suvereno "dopolnjuje besedila" (prim. Predovnik 1995, 14-26).

In končno je v zadnjem času zgodovinopisje svoj znan-

stveni interes preokrenilo še na področje antropoloških tematik, kot so otroštvo, smrt, geste, telo, spol in druge. Za poznavanje teh vprašanj je med drugim ključen tudi študij materialne kulture, toda pristop arheologije k raziskavam "vsakdanjika" lahko bolje označimo z izrazom kulturno-zgodovinska tradicija (str. 126-131), za katero je značilna izrazita usmerjenost k predmetom.

Neobičajni, "tuji", "eksotični" predmeti v ljudeh zbujejo zanimanje neposredno sami na sebi in posredno kot ilustracija drugih krajev in običajev. Etnografski interes za tuja ljudstva in njihovo materialno kulturo srečamo že v antičnem svetu, v stari Kitajski in med Arabci, posebej poudarjeno pa v novoveški Evropi v povezavi z razmahom medkontinentalne trgovine in velikih kolonialnih osvajanj. V obdobju romanticizma ob koncu osemnajstega in v prvi polovici devetnajstega stoletja je Evropa odkrivala tudi eksotiko v svojih nedrih: etnografski interes se je preusmeril k proučevanju življenja nižjih slojev prebivalstva, deloma tudi v časovni perspektivi. V žarišču etnografije in antropologije, ki sta se ob tem oblikovali kot sistematični vede, so bili predmeti. Takšna obravnava materialne kulture, namreč kot legitimnega predmeta proučevanja samega na sebi in obenem kot ključnega vira za raziskovanje načina življenja, običajev, kulturne in civilizacijske ravni nekdanjih človeških družb, se je uveljavila predvsem v evropski srednjeveški arheologiji in historični arheologiji v ZDA.

Pogosto ni mogoče strogo ločevati med kulturnozgodovinsko in zgodovinsko tradicijo. Ključna pa je metodološka razlika v obravnavi pisnih virov. Artefakti oz. fizični konteksti so namreč v smislu kulturne zgodovine vselej samostojen predmet raziskav, ne glede na prisotnost ali odsotnost pisnih virov. Arheologija torej ne zapolnjuje lukenj v zgodovinar(ski) vednosti, marveč svoje vire in podatke obravnava v neposrednem soočenju s pisnimi viri.

Peti sklop raziskovalnih pristopov Andrén poimenuje z izrazom arheološka tradicija (str. 131-134). Ima jasno metodološko profilacijo, vendar v historičnih arheologijah nikdar ni prevladovala. Arheološko tradicijo po Andrénovem mnenju zaznamuje potreba po analogijah oz. iskanje analogij. Prazgodovinska arheologija je bila zasnovana na ideji analogije med "primitivnimi" ljudstvi zunaj Evrope in "primitivnimi" ljudstvi v nekdanji Evropi. Etnografske analogije so (bile) eden njenih temeljnih pojasnitvenih modelov.

Šele v novejšem času so se pojavili poskusi iskanja analogij za arheološke situacije v pisnih družbah, celo v sodobnosti. Namen teh poskusov je bodisi pedagoški bodisi metodološki bodisi teoretski. Vselej pa so primerjalne pi-

sne družbe razumljene kot "nadzorovano okolje", v katerem izvajamo eksperiment oz. testiramo hipoteze in pojasnitvene modele. Toda vse pogosteje se oglašajo kritiki, ki pojmovanje historičnih arheologij kot z besedili nadzorovanega arheološkega laboratorija zavračajo, češ da je naivno, saj precenjuje oz. ne problematizira veljavnosti pisnih virov, neredko pa tudi vzpostavlja konceptno in metodološko neustrezne primerjave med kompleksnimi pisnimi družbami sodobnosti ali ne tako daljne preteklosti in nepisnimi prazgodovinskimi družbami.

V nadaljevanju Andrén očrta širši politični in ideološki kontekst historičnih arheologij in s tem poskuša še nekoliko bolj poglobljeno pojasniti zgoraj predstavljene značilnosti in specifiko razvoja historične(ih) arheologij(e) kot moderne(ih) znanosti (str. 135-144).

V devetnajstem stoletju so historične arheologije odkrivale nove in nove pisne vire, ki so omogočali kritično preverbo svetopisemskih besedil, in so tako na svojstven način sodelovale v ideološkem prelomu z biblično kozmologijo. Na drugi strani so s tem prispevale k razvoju tekstne kritike, ki je postala temeljna metoda modernega zgodovinarstva.

Historične arheologije je zaznamoval tudi evolucionizem, tako tesno zvezan z rojstvom (prazgodovinske) arheologije. Že sam koncept historičnih arheologij kot proučevanja pisnih družb se umešča v evolucionistično kategorizacijo sveta, v kateri je pisnost pojmovana kot eden ključnih elementov "civilizacije". Predvsem za klasično in srednjeveško arheologijo je bil izrednega pomena koncept evolucije stila, preko katerega je arheologija imela neposreden vpliv na sodobno estetiko in vrednostne sisteme, ki so podpirali nacionalizme in evropocentrizem zahodnega sveta.

Optimistično podobo sveta, kakršno je zarisoval evolucionizem, so ob koncu devetnajstega stoletja zamenjali mnogo bolj pesimistični nazori, ki poudarjajo determiniranost človeškega bivanja ali vsaj omejitve, ki jih preden postavljajo naravno okolje, družbena strukturiranost in raven tehnologije. V historičnih arheologijah dvajsetega stoletja opažamo, denimo, funkcionalistične perspektive, vendar ne v smislu velikih antropoloških teorij, marveč aplicirane na konkretna vprašanja posameznih historičnih situacij.²

Funkcionalizem in strukturalizem sta bila osnovana na vzoru evropskih družb in sta zato kot znanstvena nazora

²Npr. arheološke študije srednjeveških mest, ki jih je navdihnilo delo belgijskega zgodovinarja Henrija Pirenna (Pirenne 1956).

na globalni ravni služila ideologiji evrocentrizma in superiornosti zahodnega človeka. Uporaba teh konceptov v arheologiji nasploh in v historični arheologiji še posebej je seveda sprožila kritične odzive raziskovalcev iz drugih delov sveta.

Postmodernizem kot filozofska, znanstvena in umetnostna smer in obenem kot zgodovinska situacija s specifično mentaliteto oz. ideologijo pluralizma in relativizma pa je historično arheologijo zaznamoval predvsem skozi prevrednotenje strukture modernih hiperspecializiranih znanosti. Meje med disciplinami se podirajo in opazna je težnja po transcendiranju in integraciji različnih vidikov, metodologij in interpretacij s ciljem ustvarjanja bolj celovite in bolj kompleksne podobe (nekdanjega) sveta. Postmoderni multimedijški svet računalniške tehnologije in navidezne resničnosti je usodno relativiziral pisavo, pisnost in besedilo kot elitne družbene mehanizme in izpostavil ideološko obremenjenost etnocentričnih nazorov, struktur in modelov v zahodni znanosti.

Razmerje med artefaktom in besedilom, ki je srž vseh historičnih arheologij, bi v luči postmodernizma morda utegnilo postati nerelevantna dediščina "modernih" znanosti. Toda Andrén je mnenja, da bo vendarle ostalo aktualno tudi v bodoče, kajti begalo je med drugim že duhove renesančnih Italijanov in Kitajcev za časa dinastije Sung in zanimanje zanj dandanes še daleč ni zamrlo.

V poglavju 6 z naslovom "Dialog historične arheologije" Andrén predstavi svoje razumevanje razmerja med artefaktom in besedilom. Z analizo praktičnih izkušenj različnih historičnih arheologij poskuša opredeliti njegove sestavne elemente in ugotoviti, na kakšen način je mogoče vzpostaviti dialog med materialno kulturo in pisnimi viri.

Pogledi na razmerje med materialnimi in pisnimi viri se pogosto precej razlikujejo. Nekateri raziskovalci poudarjajo njihovo sorodnost v smislu tekstualnega razumevanja artefaktov in njihovih kontekstov, medtem ko drugi opozarjajo na temeljno razliko med artefakti in besedili. Toda obe skrajni stališči sta problematični in neproduktivni. Identičnost pisnih in materialnih virov bi pomenila, da lahko arheologija in zgodovinopisje v končni konsekvenci producirata le tavitologije, radikalna različnost pa na drugi strani zanika možnost kakršnekoli komunikacije in ujemanja med obema skupinama podatkov (str. 145).

Artefakti in besedila oz. zapisi se gotovo razlikujejo po številnih značilnostih. Zapis govora je razmeroma jasno zamejen pojem, medtem ko sta izraza artefakt in, še v večji meri, materialna kultura manj natančno opredeljena, saj združujeta plejado med seboj zelo različnih stvari. Toda

nenazadnje so tudi zapisi oz. pisni dokumenti kot materialna reprezentacija govora artefakti in so prav v tem smislu predmet raziskav diplomatike, epigrafike in drugih podobnih disciplin. Produkcija besedil, vključujoč pridobivanje surovin in pripravo medijev za zapisovanje, izdelavo pisalnih pripomočkov, barv in črnih, je v enaki meri družbeni kakor tudi gospodarski in tehnološki fenomen, ki ga lahko vzporejamo s produkcijo vseh drugih artefaktov.

Kot dokumenti oz. viri za spoznavanje preteklosti se besedila in artefakti obnašajo različno. Zapis govora je omejen z dvodimenzionalnostjo in linearnostjo, ki je časovna značilnost govorjenih oz. prostorska značilnost zapisanih besedil. Na pomenski ravni so besedila nesporno večplastna, večdimenzionalna in ambivalentna v smislu relativnosti tekstne interpretacije. Toda narava materialne kulture, ki so jo pogosto primerjali z besedili, je v resnici mnogo bolj kompleksna (Hodder 1986; Hodder 1989; Tilly 1991; Miller 1993). V primerjavi z besedili je njena reprezentacijska, pomenska funkcija le ena od številnih praktičnih funkcij, ki jih združuje. Njena semantika je večdimenzionalna, kontekstualna in interaktivna na način, ki ga le stežka primerjamo s strukturo besedila.

Ker pa so zapisi in artefakti del celote družbenega življenja, jih seveda ne moremo upravičeno obravnavati v izolaciji. Njihova medsebojna razmerja lahko opišemo s sintagmo diskurzivni konteksti, ki se v času in prostoru nenehno spreminjajo (str. 149; prim. Moreland 1991). Ob tem je bistvenega pomena mesto, ki ga pisava in pisnost zavzemata v konkretni družbeni situaciji. Ustne družbe govorjeno besedo pojmujejo v precej bolj konkretnem, materialnem smislu kot pisne družbe, kjer materialni vidik besed prevzame njihova reprezentacija – zapis (Ong 1982). Sporočilnost materialne kulture je v takšnih družbah mnogo bolj očitna kot v pisnih družbah, kjer se dominantne vloge v komunikaciji v celoti polasti (zapisani) govor (Goody 1993; Hodder 1992).

Razmerja med artefakti in besedili so opredeljena skozi vlogo, ki jo v družbi igra prisotnost in stopnja razširjenosti zapisovanja govora. Ob tem je pomembno, v kakšne namene in v kolikšni meri se pisava v neki družbi sploh uporablja: je pismenost pridržana le politični in/ali verski eliti, posamičnim profesionalnim skupinam, se besedila zapisujejo v domačem jeziku ali morda v specialnih, neredko že skoraj izumrlih jezikih, kar dodatno krepi elitno in izključujočo vlogo profesionalcev pisave...? Besedila imajo med nepismenimi, ustni tradiciji zavezanimi sloji prebivalstva težo predvsem kot artefakti, kot materializacija instrumentov in mehanizmov oblastnih struktur.

S pisavo in pisnostjo se na poseben način soočajo ustne družbe, ko stopijo v stik s pisnimi družbami. Takšne situacije so neredko povezane s kolonialno dominacijo pisne družbe in njene pisarske mašinerije nad domorodnim prebivalstvom in njegovo ustno kulturo. Na drugi strani pa je splošna opismenjenost prebivalstva v sodobnem zahodnem svetu pisavo kot instrument moči in dominacije razvrednotila, k čemur je dodatno prispeval tudi razvoj avdiovizualnih medijev.

S stališča uporabe materialnih in pisnih virov za proučevanje in razumevanje preteklih družb, Andrén analizira metodologije za vzpostavitev diskurzivnih kontekstov, ki omogočajo dialog med artefakti in besedili. Spregovori o petih metodoloških orodjih, ki jih lahko apliciramo tako na eno kot na drugo vrsto virov in sicer v medsebojni povezavi: klasifikacija, identifikacija, korelacija, asociacija in kontrast (str. 153-175).

V sklepnem, sedmem poglavju avtor zaokroži svoje pragmatično pojmovanje historične arheologije kot metodološke perspektive. Delitev na prazgodovinsko in historično arheologijo vidi kot zgolj metodološko vprašanje. Situacije, v katerih imamo poleg materialnih virov na voljo tudi pisne vire, zahtevajo razvoj in uporabo ustreznih metodologij, ki omogočajo enakopravno vrednotenje in smiselno konfrontacijo raznolikih virov. Prisotnost določene vrste virov in z njo potreba po uporabi specifičnih metod je torej po Andrénovem prepričanju zadostni razlog za delitev arheološke discipline na dve veliki, sorodni, a vendar bistveno različni polji. Je razlog za obstoj družine specifičnih "historičnih arheologij" kot metodološkega specifikuma. To pa je morda pot do manj vsebinsko (kronološko) razdrobljene arheologije, do "arheologije z manj številnimi razmejitvami" (str. 183).

Ob koncu je potrebno opozoriti še na en, ključni vidik predstavljene knjige, namreč na opredelitev in rabo pojma "historična arheologija". Avtorjevo pojmovanje tega koncepta seveda opredeljuje celotno zasnovo in podobo študije, zato je v prvem poglavju nekaj stavkov odmeril tudi potrebnim pojasnilom in opredelitvam (str. 6). Opozoril je, da ima izraz "historična arheologija" dva pomena: na eni strani označuje arheološke raziskave približno po letu 1500, na drugi strani pa lahko z njim poimenujemo arheološko raziskovanje vseh pisnih družb. V prvem pomenu se je izraz porodil in dodobra uveljavil v Združenih državah in kasneje tudi v drugih deželah kolonialnega sveta (Orser 1996, 23sl.; Orser in Fagan 1995, 6sl.; Noël Hume 1969; Falk 1991). V teh deželah ima historična arheologija še prav poseben etnocentričen podton,

saj običajno sovпада z arheologijo pisnih družb evropskih osvajalcev – torej ljudi z zgodovino – nasproti prazgodovinski arheologiji podjarmljenih domorodnih ljudstev brez pisave in torej brez zgodovine. Andrén se kajpada izreče za splošnejšo različico pojmovanja historične arheologije, a se zaveda ideoloških bremen in konotacij, ki jih izraz nosi s seboj, in zato razmišlja tudi o alternativah. Sintagma "z besedili podprta arheologija (text-aided archaeology)" (Clarke 1971; Little 1992) se mu zdi pristranska, češ da niso le besedila podpora arheologiji, marveč je obratno tudi arheologija v pomoč pri razumevanju zapisanega. Izraz "tekstualna arheologija" zavrne kot preveč "poprocesno"obarvan, prav tako se ne odloči za skovanko "grafoarheologija". Za izraz "historična" se je pomislekom navkljub odločil z utemeljitvijo, da je že sam izraz "zgodovina (historia)" dvoumen, saj lahko označuje tako preteklost človeštva kakor tudi dokumentarno, na zapisanem temelječe zgodovinopisje.

Ob vseh zadregah s poimenovanjem pa Andrén ne omeni še ene, konceptne dvoumnosti izraza "historična arheologija". Oznaka bi namreč utegnila pomeniti posebno teoretsko oz. konceptno naravnost arheologije nasploh in ne zgolj arheologije pisnih družb.

Historična arheologija je namreč lahko tudi arheologija kakršnekoli vsebinske opredelitve, ki upošteva vsakokratni družbeni kontekst in ga obravnava kot historično specifično in dinamično situacijo. V tem smislu je kontekstualna in usmerjena v zaznavanje in pojasnjevanje dinamike oz. sprememb v materialnem in duhovnem tkivu človeških družb skozi čas (Predovnik 1995, 26). Takšno razumevanje izraza "historično" je med teoretiki arheologije široko razširjeno, posebej pogosto pa nastopa v negativni različici kot oznaka za "ahistorično" teoretsko naravnost procesne arheologije, ki temelji v sistemski teoriji in statičnem pojmovanju družbenih struktur.³

Metodološka perspektiva, ki jo Andrén ponuja kot rešitev legitimnostnih težav historičnih arheologij, sicer resda ni nova in se zato zdi skorajda anahrona in morda celo konservativna. Toda le navidez. Za razliko od drugih metodoloških utemeljevalcev legitimnosti historičnih arheologij v odnosu do zgodovinopisja (za srednjeveško arheologijo glej Predovnik 2000, 37 z referencami) Andrén ne gradi na zakoličevanju razlik, marveč išče poti in orodja za

³V ilustraciji: "... (A)nalitska lestvica sistemskega pristopa, usmerjena k spremembam znotraj določenih podsistemov, se nagiba k izključevanju kontekstualizacije študija sprememb. Sistemski pristop torej ponuja ahistorično arheologijo: *konteksti*, v katerih se spreminjajo družbene in politične tvorbe, niso upoštevani" (Conkey in Spector 2000, 103).

oblikovanje "diskurzivnih" kontekstov, v katerih je dialog med artefaktom in besedilom sploh mogoč in smiseln.

LITERATURA

- CLARKE, D. 1971, Archaeology: the loss of innocence. – *Antiquity* 47, str. 6-18.
- CONKEY, M. W. in SPECTOR, J. D. 2000, Arheologija in študije spolov. – V: HAYS-GILPIN, K. in WHITLEY, D. S., *Arheologija spolov*. – ŠKUC, Ljubljana, str. 31-137.
- FALK, L. (ur.) 1991, *Historical Archaeology in Global Perspective*. – Smithsonian Institution Press, Washington in London.
- GOODY, J. 1993, *Med pisnim in ustnim – študije o pisnosti, družini, kulturi in državi*. – ŠKUC in Filozofska fakulteta, Ljubljana. – (Studia humanitatis)
- HODDER, I. 1986, *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. – Cambridge University Press, Cambridge.
- HODDER, I. 1989, This is not an article about material culture as text. – *Journal of Anthropological Archaeology* 8, str. 250-269.
- HODDER, I. 1992, *Theory and Practice in Archaeology*. – Routledge, London.
- HUSSERL, E. 1976, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phaenomenologie: eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie*. – M. Nijhoff, Haag (2. izd.).
- HUSSERL, E. 1988, Kriza znanosti kot izraz radikalne življenjske krize evropskega človečanstva. – V: KIRN, A. (ur.), *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. – Delavska enotnost, Ljubljana, str. 7-27.
- LITTLE, B. J. (ur.) 1992, *Text-Aided Archaeology*. – CRC Press, Boca Raton.
- MILLER, D. 1993, *Material Culture and Mass Consumption*. – Blackwell, Oxford.
- MORELAND, J. 1991, Method and theory in medieval archaeology in the 1990's. – *Archeologia medievale* 18, str. 7-42.
- NOËL HUME, I. 1969, *Historical Archaeology*. – Knopf, New York.
- ONG, W. 1982, *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*. – Methuen, London.
- ORSER, C. E., Jr. 1996, *A Historical Archaeology of the Modern World*. – Plenum Press, New York in London.
- ORSER, C. E., Jr. in FAGAN, B. M. 1995, *Historical Archaeology*. – Harper Collins, New York.
- PIRENNE, H. 1956, *Srednjeveška mesta. Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope*. – Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- PREDOVNIK, K. K. 1995, *O stvarih in besedah – arheologija mlajših obdobj*. Diplomsko delo. – Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za arheologijo, Ljubljana. (Tipkopsis.)
- PREDOVNIK, K. 2000, Cur archaeologia medievalis? – *Časopis za kritiko znanosti* XXVIII, št. 200-201, str. 31-51.
- TILLEY, C. 1991, *Material Culture and Text: The Art of Ambiguity*. – Routledge, London in New York.

Mednarodna konferenca o sodelovanju v Sredozemlju za varstvo podvodne kulturne dediščine, Sirakuze, 3. - 5. april 2003

© Andrej Gaspari

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Mednarodna konferenca o sodelovanju v Sredozemlju za varstvo podvodne kulturne dediščine, ki so jo organizirali italijansko Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za kulturo, Oddelek za kulturno in okoljsko dediščino ter izobraževanje Sicilske regije ter ICCROM pod okriljem organizacije UNESCO, je potekala med 3. in 5. aprilom 2003 v Sirakuzah na Siciliji. Poleg predstavnikov drugih držav, mednarodnih organizacij, pravnikov in znanstvenikov so se konference kot zastopniki Slovenije udeležili Jerneja Batič, državna podsekretarka na Ministrstvu za kulturo RS, Andrej Gaspari, vodja Skupine za podvodno arheologijo pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije in Peter Čerče, predstavnik Pomorskega muzeja Sergej Mašera iz Pirana.

Po besedah organizatorjev je bil namen srečanja promocija sodelovanja med ustanovami sredozemskih držav, odgovornimi za raziskave in varovanje podvodne kulturne dediščine, ter obravnava italijanskega predloga sporazuma o varstvu podvodne kulturne dediščine v Sredozemskem morju (Draft Agreement on the Protection of the Underwater Cultural Heritage in the Mediterranean Sea; v nadaljevanju Sporazum). Ta je nastal v skladu z določili UNESCO-ve Konvencije o varstvu podvodne kulturne dediščine (Convention on the Protection of Underwater Cultural Heritage; v nadaljevanju Konvencija), ki jo je sprejela Generalna konferenca Organizacije združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo na 31. zasedanju v Parizu 2. novembra 2001. Konvencija, ki je nastala kot odgovor mednarodne skupnosti na naraščanje nezakonitega izkopavanja in plenjenja podvodne kulturne dediščine ter zaradi pomanjkanja ustreznih mednarodnih pravnih instrumentov, je bila sprejeta z glasovi 87 držav za, 4 proti in 15 vzdržanimi. V veljavo bo stopila tri mesece po deponiranju dvajsete listine, do česar pa še ni prišlo. V kolikor bi bil med dvajsetimi državami ob Sredozemskem morju glede tega dosežen konsenz, bi bil prvi cilj oz. promocija Konvencije že dosežen.

Na drug pomemben dejavnik, ki je privedel do predloga za regionalno povezovanje, vendar iz razumljivih razlogov ni bil izpostavljen, kažejo naporu italijanske diplomacije in kampanja za doseg sporazuma, ki bi pokrival Sredozemsko morje. Znano je, da je raziskovalec Robert D. Ballard v letih 1989 in 1997-1999 s pomočjo ameriške mornarice in ob asistenci znanih arheologov, kot so J. Adams, A. M. McCann in J. P. Oleson, raziskoval arheološko najdišče na 800 m globoko ležečem grebenu Skerki Bank, okoli 75 milj zahodno od Sicilije. Pomembnost tega najdišča v mednarodnih vodah tiči v dejstvu, da se greben nahaja točno na glavni pomorski poti med Rimom in Kartagino,

zaradi česar verjetno tam ležijo ostanki številnih brodolomov (preliminarna analiza iz 70-ih let kaže gostoto kar 6,6 razbitine na kvadratni kilometer). Med prvo akcijo je s pomočjo ROV-a Jason (Remote Operated Vehicle) Ballard odkril poznorimsko ladjo (poimenovano Isis) in dvignil na površje nekaj predmetov, kar je izzvalo veliko zaskrbljenost v Italiji, pa tudi v mednarodnih arheoloških krogih. Ob naslednji akciji je imel Ballard poleg Jasona na voljo še jedrsko podmornico Nautilus (NR-1), opremljeno s sonarjem dolgega dosega. Skupno je odkril 5 odlično ohranjenih brodolomov iz časa med 1. stoletjem pr. n. š. in 4. stoletjem n. š., srednjeveško ladjo ter dve iz 19. stoletja in ob tej priložnosti dvignil okoli 150 predmetov, izdelani pa so bili tudi fotomozaiki in sonarski načrt. Buren odziv na projekt, za katerim so stali ameriška vlada in ameriški interesi za svobodno dviganje predmetov (in mineralnih surovin!) z morskega dna, je povečevalo dejstvo, da je projekt postavil zgled za arheološko manj odgovorne podvodne posege v vodah izven nacionalnih jurisdikcij. Negativno reakcijo arheološke javnosti je povečevalo še dejstvo, da dvignjeno gradivo hranijo ameriške institucije.

Že 10. marca 2001 je bila na konferenci "Načini za varstvo in turistično promocijo pomorske kulturne dediščine v Sredozemlju" v Sirakuzah sprejeta izjava (Declaration on the Submarine Cultural Heritage of the Mediterranean Sea) v kateri je zapisano, da "Sredozemski bazen zaznamujejo sledovi antičnih civilizacij, ki so cvetele ob njegovih obalah in ki so razvile prve morjeplovske tehnike ter vzpostavile tesne medsebojne stike. Sredozemska kulturna dediščina je izjemna v tem, da vključuje splošne zgodovinske in kulturne korenine številnih civilizacij". Udeleženci konference so povabili sredozemske države k "razmisleku o možnostih za sprejem regionalne konvencije, ki bi pospeševala sodelovanje pri raziskavah in varstvu sredozemske podmorske kulturne dediščine in vzpostavila primerne pravice in obveznosti".

Konvencija UNESCO je ponudila tudi mednarodnopravne nastavke za tovrstno povezovanje. Njen 6. člen se namreč glasi: "Države podpisnice se vzpodbuja k pristopu k dvostranskim, regionalnim ali drugim večstranskim sporazumom ali k razvijanju obstoječih sporazumov za ohranjanje podvodne kulturne dediščine". Za sprejem Konvencije, ki pokriva "vse sledi človeškega obstoja s kulturnimi, zgodovinskimi ali arheološkimi značilnostmi, ki so bile delno ali v celoti pod vodo občasno ali nepretrgoma vsaj sto let" (1. člen), je bila ključna listina "International Charter on the Protection and Management of Underwater Cultural Heritage", ki jo je pripravil znanstveni komite ICOMOS-a za podvodno kulturno dediščino (ICUCH) in je bila ra-

tificirana na letnem srečanju v Sofiji leta 1996. Za lažje razumevanje določil in novosti, ki jih prinaša Sporazum, in njihovo razmerje do Konvencije, si najprej oglejmo temeljna določila slednje:

- ohranitev podvodne kulturne dediščine in situ mora biti obravnavana kot prva možnost, še preden se dovoli ali se začne s kakršnikoli dejavnostmi, usmerjenimi na to dediščino (2. člen, 5. alineja; 1. pravilo aneksa);
- pri dejavnostih, usmerjenih na podvodno kulturno dediščino, morajo imeti nedestruktivne tehnike in metode pregledov prednost pred dvigom predmetov (4. pravilo aneksa);
- podvodna kulturna dediščina se ne sme komercialno izkoriščati (2. člen, 7. alineja; 2. pravilo aneksa);
- delovanje, usmerjeno na podvodno kulturno dediščino, na katerega se navezuje ta konvencija, ne sme biti podvrženo zakonu o reševanju ali zakonu o najdbah, razen če je dovoljeno od pristojnih oblasti in je v popolnem skladu s to konvencijo ter zagotavlja, da kakršenkoli dvig podvodne kulturne dediščine doseže največje možno varstvo (4. člen);
- dejavnosti, usmerjene na podvodno kulturno dediščino, se morajo izogibati nepotrebnih posegov v človeške ostanke ali na kraje čaščenja (4. pravilo aneksa; člen 2, 9. alineja);
- vzpodbujati se mora neškodljiv dostop javnosti do podvodne kulturne dediščine in situ ter mednarodno sodelovanje (člen 2, alineja 10; 7. in 8. pravilo aneksa);
- kakršnokoli odkritje ali dejavnost, usmerjena na podvodno kulturno dediščino, ki leži v ekskluzivni ekonomski coni, v epikontinentalnem pasu obalne države ali v mednarodnih vodah, mora biti podvrženo posebnemu sistemu poročanja, obveščanja in pooblaščenja. Posebne obravnave so deležne vojne ali druge vladne ladje ali vojaška letala s suvereno imuniteto (9. - 13. člen);
- še pred kakršnokoli dejavnostjo mora biti izdelan projektni načrt, ki ga mora odobriti pristojna ustanova (9. - 16. pravilo aneksa);
- promovirati se mora urjenje v podvodni arheologiji, prenos tehnologij in izmenjava informacij; dvigovati se mora javno zavest o vrednosti in pomenu podvodne kulturne dediščine (19. - 21. člen).

Predlog Sporazuma predvideva, da so pogodbenice bodočega Sporazuma bodisi pogodbenice Konvencije ali sprejemajo njena temeljna določila. Predlog je tako osnovan na premisi, da ni potrebe po ponavljanju relevantnih

določil Konvencije (1. člen). K večji aplikativni uporabnosti Konvencije naj bi prispevala naslednja določila predloga:

- pravico do opravljanja kakršnekoli dejavnosti v zvezi s sredozemsko podvodno kulturno dediščino imajo samo države pogodbenice bodočega Sredozemskega sporazuma ali države, ki se strinjajo, da bodo sodelovale s pogodbenicami pri izvajanju ukrepov, ki jih je vzpostavil Sredozemski sporazum (3. člen);
- dejavnosti v zvezi s sredozemsko podvodno kulturno dediščino ne smejo biti podvržene Zakonu o reševanju in Zakonu o najdbah (4. člen);
- v primeru državnih ladij in letal, potopljenih v notranjih morskimi vodah ali v teritorialnem morju, se stremi k tesnejšemu sodelovanju med obalno državo, državo, pod katere zastavo je plula ladja, in drugimi državami s preverljivo povezavo (6. člen);
- pogodbenicam se svetuje vzpostavitev posebno zaščitenej območij sredozemskega kulturnega pomena (7., 8. člen);
- namera o ustanovitvi Mednarodnega muzeja sredozemske podvodne kulturne dediščine (9. člen);
- zagotovi se organizacija občasnih tečajev usposabljanja v podvodni arheologiji (10. člen).

Program tokratne konference v Sirakuzah je bil razdeljen na tri sekcije. Tema prve je bila arheologija, druga sekcija naj bi bila posvečena izobraževanju, tretja pa zakonodaji. Ministrstva držav udeleženk so že pred konferenco prejela vprašalnik s ključnimi temami o stanju in splošni ureditvi področja podvodne arheologije, o posameznih najdiščih (splošni podatki, stopnja ogroženosti, varstveni režim), o ogroženi podvodni kulturni dediščini, o pristojnih ustanovah (za varstvo in upravljanje z najdišči, izdajanje pooblastil in dovoljenj za raziskovanje, nadzor) ter podatke o obstoječem in načrtovanem sodelovanju z drugimi državami. Bolj ali manj temeljito izpolnjeni vprašalniki posameznih držav tvorijo osrednji del dokumentacije k prvi sekciji, ki so jo dobili udeleženci ob prihodu. Sicer je bilo konferenčno gradivo bolj skromno. Program smo prejeli nekaj dni pred začetkom v elektronski obliki, tiskano verzijo pa ob prihodu v Sirakuze. Iz nje se je dalo razbrati naslove posameznih sekcij ter njihov razpored. Za vsako sekcijo je bil naveden njen vodja, ki je imel običajno tudi uvodno predavanje. Za preostali čas je bila na posredovanem programu navedena le splošna opomba "predvidena predavanja", nikjer pa ni bilo natančnejšega razporeda. Šele po uvodnem delu konference nam je bilo sporočeno, da se

lahko udeleženci prijavimo kot predavatelji v posameznih sekcijah. Natančen razpored predavanj so nam organizatorji torej lahko predložili šele ob koncu konference.

1. dan: Problematika v zvezi s podvodnimi arheološkimi raziskavami, varstvom podvodne kulturne dediščine in njenim upravljanjem v kontekstu sodelovanja med sredozemskimi državami.

Dopoldanskim nagovorom predstavnikov italijanskih oblasti oz. sicilske regije, arheoloških institucij in organizacije UNESCO ter splošnim uvodnim predavanjem italijanskih strokovnjakov, med katerimi omenimo predavanje o pomorski kartografiji od srednjega veka do danes (C. Astengo), so sledili prispevki o tekočih projektih in dejavnostih, kot je predstavitev (A. Greco) sodelovanja med italijansko vojno mornarico in pristojnimi institucijami pri podvodnih arheoloških raziskavah (uporaba vojaških ladij in tehnologije: sonarji, batiskafi, ROV), predavanje G. Karović iz Instituta za zaščito kulturnih spomenika v Beogradu o stanju podvodne arheologije v Srbiji in Črni gori (delo vključuje rekognosciranje struge Save pri Sremski Rači in Šabcu, raziskave Trajanovega mostu pri Kostelu, rekognosciranje do pred desetimi leti zaprtega območja Boke Kotorske, pregled zaliva Bigovica; na drugi strani se stroka srečuje z intenzivnim ropanjem najdišč in preprodajo amfor. . .), prispevek S. Medasa in R. D'Agostina o zadnjih izkopavanjih srednjeveških ladij v Beneški laguni (dela, ki jih v celoti financira gradbeni konzorcij, potekajo pod vodstvom NAUSICAA iz Benetk), prispevek o raziskavah oscilacij gladine Črnega morja v luči nedavnih odkritij potopljenih neolitskih naselbin (F. Torre), predstavitev razvpitega odkritja in restavracije bronaste plastike Apoxyomenosa z morskega dna pri otočku Vele Orjule, nedaleč od Malega Lošinja (M. Domjan), prispevek M. A. Fugazzola Delpino o raziskavah večfaznega neolitskega kolišča v Lago di Bracciano ter poročilo o izdelavi delne rekonstrukcije slovite ladje iz 4. stoletja pr. n. š, odkrite pri Kyreniji ob ciprski obali, in njeni muzejski postavitvi (V. Li Vigni).

2. dan: Raziskovanje in izobraževanje na področju podvodne arheologije v Sredozemlju.

V uvodnem predavanju je znani podvodni arheolog P. A. Gianfrotta orisal zgodovinski razvoj te dejavnosti v Italiji od začetkov z raziskavami ladij cesarja Kaligule v jezeru Nemi, prek prvih znanstveno načrtovanih posegov pod vodstvom N. Lamboglie (Albenga), do današnjih globokomorskih posegov. Sledili so prispevki o raziskavah in izobraževanju na Siciliji (E. F. Castagnino Berlingheri, E. Tortorici), izstopala pa je predstavitev podvodne arhe-

ologije, predvsem pa izvedbe izobraževalnih programov pod okriljem UNESCO na Malti (T. Gambin). Odlično je bilo tudi predavanje M. M. Buena, priznanega podvodnega arheologa iz Španije, ki, mimogrede, trenutno raziskuje špansko vojno ladjo, potopljeno leta 1818 ob obali Antarktike. Bueno je med drugim opozoril tudi na neustreznost izraza podvodna arheologija, ki je v matični stroki privedel do temeljnega nerazumevanja problematike raziskav podvodne dediščine. J. Mesić iz Uprave za zaščito kulturne dediščine hrvaškega Ministrstva za kulturo je predstavil izobraževanje in urjenje na področju podvodne arheologije na Hrvaškem. Poleg podiplomskega študija na Univerzi v Zadru je opozoril na kombiniran tečaj za znanstveno potapljanje po sistemu CMAS in specialistični kurz po shemi Nautical Archaeological Society iz Velike Britanije, ki ga hrvaška Uprava organizira v letu 2004. Slovenska predstavnika A. Gaspari in P. Čerče sta v tej sekciji predavala o stanju raziskav podvodnih najdišč ob slovenski obali in v celinskih vodah ter o pravni regulativi tega področja. V 20-minutnem predavanju sta poudarila dolgo tradicijo raziskav (Dežmanov poseg leta 1884 v Ljubljani na Vrhniki, raziskave Centra za podvodne raziskave iz Ljubljane na brodolomu pri Savudriji 1962), sodelovanje s hrvaškimi kolegi in aplikacijo sodobnih metod dokumentiranja podvodnih najdišč.

2. dan: Nacionalna in mednarodna zakonodaja za področje varstva podvodne kulturne dediščine.

Uvod v popoldanski del zasedanja na temo zakonodaje je začel Carsten Lund iz Danske, predsedujoči na štirih srečanjih vladnih strokovnjakov za sprejetje osnutka Konvencije UNESCO, ki so potekali na sedežu organizacije v Parizu med leti 1998 in 2001. V prispevku se je osredotočil na burna pogajanja med pravniki in arheologi posameznih držav, ki so se vrtela predvsem okoli razmerja Konvencije do UNCLOS (Konvencija Združenih narodov o mednarodnem pomorskem pravu, Montego Bay 1982), pristojnosti in različnih interesov držav v stičnem območju, ekskluzivni ekonomski coni in epikontinentalnem pasu, vprašanja kulturne dediščine v mednarodnih vodah, opustitve zavarovalniških pravic po določenem časovnem obdobju ter statusa vojnih in drugih državnih ladij in letal. O kresanju interesov različnih držav pri sprejemanju UNESCO-ve konvencije nam je govoril tudi argentinski pravnik Ariel W. Gonzalez. Med predavanji omenimo izvajanja B. T. Hoffman o ameriških zakonskih praksah (med drugim ameriški pogled na problematiko lastništva Titanica), ki so bila sprejeta z mešanimi občutki, nadalje zahtevkih španske vlade po vojnih lad-

jah ob ameriški obali ter vprašanja o ladji San Salvador s številnimi posmrtnimi ostanki, potopljeni ob obali Urugvaja, ki je enostransko dodelil koncesijo za raziskovanje španske vojne ladje domačemu podjetju (V. Bou, M. Aznar). Izstopal je tudi prispevek J.-L. Massya, direktorja DRASSM (Département des recherches archéologiques subaquatiques et sous-marines), ki nedvomno sodi med najboljše organizirane in opremljene institucije na svetu (številne uspešne globokomorske projekte so izvedli v sodelovanju z oceanografskim podjetjem Comex). Massy, s katerim se že nekaj časa dogovarjamo za obisk slovenskih in hrvaških strokovnjakov v Marseillu, je predstavil centraliziran način načrtovanja in vodenja raziskav, varovanje ter nadzor podvodne kulturne dediščine v Franciji, ki ga izvaja DRASSM. Za nas so bila zanimiva tudi določila francoske zakonodaje v zvezi z odnosom do zasebnih zbirk, njihovem evidentiranju in nagradah, ki jih je podal J.-P. Beurier. Po strogih zakonskih določilih med sredozemskimi državami nedvomno izstopa Grčija, kjer se je moč potapljati le na ozko zamejenih območjih, pa še to le pri pooblaščenih koncesionarjih. Na drugi strani so nagrade ribičem, ki slučajno izvlečejo pomembne najdbe (nedavno odkriti bronasta ženska plastika iz klasičnega obdobja ali več tisoč sprijetih rimskih sestercev), zelo stimulatívne, o čemer je predavala C. Dellaporta. V popoldanskih urah je bil organiziran obisk in strokovno vodstvo po minolovcu italijanske vojne mornarice Rimini, zasidranem v Sirakuzah. Plovilo je zaradi računalniško krmiljenih bočnih motorjev, ki omogočajo vzdrževanje stabilnega položaja tudi ob visokem morju, ter sodobne navigacijske opreme, sonarjev, manjšega batiskafa in ROV izjemno primerno tudi za podporo arheološkim raziskavam. Sestrška ladja se je lansko leto dobro obnesla pri snemanju razbitine Szent Istvana, oklepnice razreda Tegetthoff in ponosa Avstro-ogrske Kriegsmarine, ki so ga junija 1918 potopili italijanski torpedni čolni nekaj milj zahodno od Premude.

3. dan: Okrogla miza.

Zaključek uradnega dela konference je predstavljala okrogla miza, namenjena razpravi in oblikovanju oprijemljivejših predlogov na področju mednarodnega sodelovanja, kot je bodoči sporazum o varovanju podvodne kulturne dediščine v Sredozemlju. V razpravo so bili kot aktivni udeleženci vabljeni le vladni predstavniki, v našem primeru J. Batič. Zaradi proceduralnega zapleta – izkazalo se je namreč, da so uradni italijanski predlog sporazuma vnaprej dobile le nekatere izmed sodelujočih držav, večina predstavnikov ni mogla predhodno izoblikovati oz. zavzeti bolj določenih stališč glede predlaganih določil in vse-

bine samega teksta. S tem je namera o okrogli mizi seveda propadla, saj je bilo nemogoče resno razpravljati o stvari, ki je bila za skoraj vse udeležence v debati popolnoma nova. Okrogla miza se je začela s predstavitevjo poteka priprave osnutka Sredozemskega sporazuma ter pojasnjevanjem posameznih členov. Uvodni nagovor je imel kot predstavnik organizacije UNESCO tudi M. Bouchenaki. Nato so bili posamezni vladni predstavniki vabljeni k razpravi oz. komentarju. Prvi odzivi, npr. Grčije, Turčije in Izraela, so bili bolj ali manj skeptični. Pojavila so se vprašanja v zvezi z razmerjem do Konvencije UNESCO (ali lahko država, ki ni podpisnica UNESCO-ve Konvencije, pristopi k Sredozemskemu sporazumu), jurisdikcijo (npr. neurejena ozemeljska vprašanja med Grčijo in Turčijo), medsebojnim izključevanjem Sredozemske konvencije ter Zakona o reševanju in Zakona o najdbah, torej zakonov, katerih določila so v očitnem nasprotju z doktrino varovanja podvodne kulturne dediščine, vendar so nesporno še vedno v veljavi. Nekateri vladni predstavniki so zgolj izrazili pripravljenost in celo željo svojih vlad, da sodelujejo pri skupnem projektu varovanja sredozemske podvodne kulturne dediščine, nekateri pa so postregli s podatki o sedanjem stanju na tem področju v njihovih državah. Posebej je potrebno izpostaviti primer Francije, ki se je vzdržala diskusije na tej okrogli mizi in je imela svoje predstavnike zgolj med občinstvom. Res je škoda, da zaključek ni mogel biti bolj tvoren, saj bi se že v primeru, da bi bilo besedilo osnutka Sredozemskega sporazuma posredovano vladnim predstavnikom ob pričetku konference, ti imeli čas vsaj deloma pripraviti na razpravo zadnji dan. Z okroglo mizo se je konferenca zaključila, kot kaže pa se bodo do sprejema Sporazuma morale delegacije držav sestati vsaj še nekajkrat. Kljub zavedanju o ogroženosti podvodne kulturne dediščine trenutna geopolitična situacija v Sredozemlju in interesi posameznih držav ne omogočajo učinkovite nadgradnje obstoječe zakonske platforme, vsaj ne, kolikor zadeva dediščino v mednarodnih vodah. Ekskluzivne ekonomske cone, ki bi omogočala še najbolj učinkovito zaščito interesov na tem področju, iz istih razlogov ni razglasila še nobena sredozemska država. Člani slovenske delegacije lahko udeležbo na konferenci ocenimo kot uspešno, saj nismo poželi le pohval za predstavitev stanja in dosežkov podvodne arheologije v naši državi, temveč smo s predstavniki Hrvaške in Francije oblikovali že precej konkretne dogovore. Žal je časa za ogledovanje antičnih spomenikov in muzejev ostalo bore malo.

Poročilo o delu Slovenskega arheološkega društva v letu 2002

©Irena Lazar
Pokrajinski muzej Celje

Slovensko arheološko društvo že od svoje ustanovitve 1976 svoje glavne naloge namenja dejavnostim, ki širijo ugled stroke in kulturne dediščine med strokovno in laično javnostjo. Svoje delo v največji meri usmerja v organizacijo strokovnih srečanj in posvetovanj, predavanj, ki so namenjena najširši javnosti, ogledu in organizaciji razstav, ne pozablja pa tudi na različne strokovne pobude, ki so povezane s stroko in njenim razvojem.

Med prireditvami Slovenskega arheološkega društva ima posebno mesto podelitev Nagrade in priznanj Slovenskega arheološkega društva. Podeljujemo jih od leta 1996 z namenom, da bi počastili in opozorili na posameznike, ki se odlikujejo zaradi svojih izjemnih dosežkov na različnih področjih delovanja, na skupine in amaterje, ki s svojim odnosom in pomočjo kažejo več kot samo pozitiven odnos do naše dediščine.

V letu 2002 smo nadaljevali s svojim delom in s sodelovanjem z drugimi stanovskimi združenji kot sta Slovensko muzejsko društvo in Društvo konzervatorjev Slovenije. Redno pa smo o svoji dejavnosti obveščali tudi stanovska združenja v tujini, predvsem na Hrvaškem, v Avstriji in na Madžarskem, saj imamo z njimi podpisane pogodbe o sodelovanju in izmenjavi.

V marcu smo pripravili redno letno predstavitev arheoloških raziskav iz preteklega leta. Letos smo gostovali v Bohinju in predavanja združili tudi z ogledom najbližjih arheoloških najdišč. Pregled izkopavanja iz leta 2001 je pokazal, da v zadnjih letih večina dela poteka na avtocestnih trasah v okviru državnega programa izgradnje avtocest. O izjemni zahtevnosti tega dela, mnogih novih dosežkih pri izvajanju terenskega dela in povezanosti arheologov ne glede na področje dela (muzej, zavod ali fakulteta) so se lahko prepričali tudi kolegi iz sosednjih držav. Nekateri so že izrazili zanimanje za prevzem posameznih tehnologij, za podporo pri uvajanju sistema dela in podobno. Seveda pa je arheološko izkopavanje šele pol poti do opravljenega dela. Vse gradivo bo potrebno konzervirati, obdelati in ustrezno deponirati, kar pomeni obsežno in zahtevno delo vsaj še nadaljnjih petnajst let. Zaradi tega smo predstavniki Narodnega muzeja Slovenije, Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete in društva podpisali izjavo o skupni skrbi za urejanje arhiva arheoloških najdišč. Pripravili smo smernice, ki naj bi v bodoče omogočile izvesti in dokončati delo, ki smo ga začeli s popisom arhiva arheoloških najdišč v letu 2001.

Med predavanji naj omenimo gostovanja dr. Normana Hammonda, ki nam je predstavil nove dosežke

južnoameriške arheologije. Na dveh predavanjih, ki smo jih pripravili skupaj z ZRC SAZU, je predstavil nova spoznanja o Majih in najdišče La Malpa, klasično majevsko mesto v Belizeju.

Ogledali smo si tudi mednarodno razstavo v avstrijskem Leobnu, *Džingiskan – zakladi zlate horde*. Razstava je presenetila predvsem zaradi najdb in manj zaradi kakšnih posebnih muzeoloških prijemov.

Že od leta 1981 izdajamo ARHEO, obvestila Slovenskega arheološkega društva, ki pa za širokim naslovom skrivajo jasno usmerjeno in premočrtno politiko večinoma mladega uredniškega odbora. Revija se v glavnem posveča teoretskim vprašanjem arheologije, različnim interdisciplinarnim projektom, hkrati pa članstvo obvešča o novih tiskih, simpozijih in razstavnih projektih s področja arheologije. Letos smo izdali 21. številko, grafično pa je pripravljena že tudi naslednja, 22. številka, za kar se imamo zahvaliti tudi podpori in razumevanju Ministrstev za šolstvo znanost in šport in za kulturo Republike Slovenije. Ker se v zadnjem času pojavljajo težave z objavljanjem letnih poročil o arheološkem delu, ki so izhajala v Varstvu spomenikov, bomo morali v bodoče razmisliti tudi o tej problematiki in najti ustrezen način za sprotne objave poročil o arheološkem delu, ki je v zadnjih nekaj letih še posebej obsežno in prinaša ogromno novih in presenetljivih rezultatov.

Na redni letni skupščini, ki je potekala decembra v Ljubljani, smo izvolili novo vodstvo, saj je prejšnjemu potekel mandat. Izvoljeni so bili:

- Predsednica Slovenskega arheološkega društva: dr. Irena Lazar, Pokrajinski muzej Celje;
- Člani izvršnega odbora: Saša Djura Jelenko, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, sekretarka; Borut Križ, Dolenjski muzej Novo mesto, član; Marija Ogrin, Gorenjski muzej Kranj, članica; Irena Šavel, Pokrajinski muzej Murska Sobota, članica; mag. Tomaž Nabergoj, Narodni muzej Slovenije, zaskladnik; Boris Vičič, ZVKDS, OE Ljubljana, član.

Za člane častnega razsodišča so bili izvoljeni: doc. dr. Bojan Djurić, Filozofska fakulteta, dr. Dragan Božič, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, in mag. Barbara Ravnik Toman, Gorenjski muzej Kranj.

Letna podelitev Nagrade in priznanj Slovenskega arheološkega društva je med arheologi in strokovno javnostjo, ki dela na področju varovanja dediščine, vedno dogodek,

ki ga z zanimanjem čakajo. Gre za svojevrstno promocijo stroke in naše kulturne dediščine. Vsako leto tako opozorimo na izjemne dosežke posameznikov, ki s svojim delom v okviru muzejev, zavodov, izobraževalnih in raziskovalnih inštitucij prispevajo k uveljavitvi stroke.

Komisija za podelitev Nagrade in priznanj SAD v sestavi dr. Dragan Božič, predsednik, mag. Irena Sivec in Milan Sagadin kot člana, je letos prejela več kot deset predlogov. Odločili so se, da poleg nagrade za življenjsko delo podelimo še dve priznanji in dve častni članstvi Slovenskega arheološkega društva. Dobitniki so bili:

- dr. Ivan Turk, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU – nagrada za življenjsko delo,
- prof. ddr. Mitja Guštin, Filozofska fakulteta – priznanje SAD za spodbujanje razvoja arheologije mlajših obdobj v Sloveniji in publicistično delo na tem področju,
- Borut Križ, Dolenjski muzej Novo mesto – priznanje SAD za razstavo “Kelti v Novem mestu”, razstavni katalog in za projekt “Prazgodovinska pot”,
- Dragica Knific Lunder, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU – častni član SAD,
- Tomaž Lauko, Narodni muzej Slovenije – častni član SAD.

Obrazložitve in utemeljitve so objavljene v nadaljevanju. Letošnji nagrajenci vsi po vrsti izstopajo po tem, da so znali svoje strokovno delo nadgraditi s promocijo stroke ter širjenjem pozitivnega odnosa do kulturne dediščine v širši skupnosti.

Nagrade in priznanja Slovenskega arheološkega društva, 3. december 2002, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

Nagrada Slovenskega arheološkega društva za življenjsko delo na področju arheologije prejme dr. Ivan Turk

Dr. Ivan Turk, višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, se je po diplomi leta 1971 zaposlil na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete kot bibliotekar. Leta 1976 je dobil službo na Inštitutu za arheologijo, kjer je prevzel skrb za nadaljevanje raziskav paleolitskih in mezolitskih najdišč na Slovenskem, ki jih je na inštitutu pred njim opravljal dr. Mitja Brodar.

Skupaj s sodelavcem Janezom Dirjecem je opravil številna sondiranja v jamah in spodmolih, pri čemer je odkril več novih arheoloških najdišč, med njimi zlasti bogata najdišča iz obdobja holocena, npr. Acijev spodmol pri Petrinjah in Podmol pri Kastelcu.

Najpomembnejše terensko delo Ivana Turka predstavljajo njegova dolgoletna načrtna raziskovanja jamskega najdišča Divje babe I blizu naselja Reka v dolini Idrije. Pri tem je poleg neštetihi kostnih ostankov ledenodobnih živali, zlasti jamskega medveda, odkril številna kurišča in kamnito ter koščeno orodje. Pri teh raziskavah je bila najdena tudi piščal, izdelana iz kosti jamskega medveda. Glede na starost plasti, v kateri je ležala, gre za najstarejše glasbilo na svetu iz časa okrog 45.000 let pred sedanostjo. Ivan Turk je o izjemni najdbi poročal v inozemskih znanstvenih revijah. O piščali in drugih pomembnih najdbah iz jame Divje babe I je pripravil knjigo, ki je izšla v zbirki Opera Inštituta za arheologijo, ter mednarodno znanstveno konferenco v Spodnji Idriji. Poskrbel je, da so bila predavanja s te konference lansko leto objavljena v Arheološkem vestniku. Čeprav v prvi vrsti raziskovalec, je Ivan Turk v sodelovanju z Narodnim muzejem Slovenije pripravil tudi odmevno razstavo o paleolitski piščali iz Divjih bab. Za knjigo *Zakladi tisočletij*, slovensko arheološko biblijo, pa je napisal tehtna poglavja o starejši in srednji kameni dobi na Slovenskem. Skupaj s številnimi sodelavci je zlasti v *Arheološkem vestniku*, pa tudi v drugih slovenskih znanstvenih revijah objavil vrsto temeljnih študij, ki predvsem na podlagi gradiva, pridobljenega pri raziskavah jame Divje babe I, bistveno poglobljajo naše vedenje o paleolitiku.

Ivan Turk je s svojim skrajno predanim in skrbnim delom med slovenskimi arheologi nedvomno vzor človeka, ki je svoje visoko zastavljene strokovno-znanstvene cilje dosegel. Dosegel jih je ne le zaradi lastnih sposobnosti in zaradi zmožnosti, da se do pomembnih rezultatov dokoplje s skupinskim delom, ampak predvsem z lastnim trdim delom in odrekanjem.

Priznanje Slovenskega arheološkega društva prejme prof. dr. Mitja Guštin za vzpodbujanje razvoja arheologije mlajših obdobj v Sloveniji in za publicistično delo na tem področju

Na pobudo Mitje Guština je bil na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani ustanovljen Center za srednjeveške in novoveške študije z namenom, da pospeši razvoj arheologije srednjega in novega veka na Slovenskem. Arheološka izkopavanja Starega gradu in Knežjega dvora v Celju so v zadnjih desetletjih zapolnila depoje na Celjskem z več tonami srednjeveškega gradiva. Zato je razumljivo, da je Center svojo prvo izpostavo ustanovil v Celju.

Leta 1995 se je skupaj z Zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine ter Pokrajinskim muzejem v Celju ter z odločno podporo Mestne občine Celje začelo urejanje primernih delovnih prostorov in zastavil je projekt pod naslovom Celjski knezi. Sodelavci centra so med drugim pripravili pregledno razstavo arheoloških raziskav srednjega veka na Štajerskem in v Prekmurju. Eden pomembnejših rezultatov delovanja Centra pa je sodelovanje pri pripravi odmevnega simpozija Celjski grofje – stara tema, nova spoznanja in velike razstave Grofje Celjski. Rezultat dela Centra in njegove tesne povezave s pedagoškim procesom so bili seminarji na temo pečnic, glažut in renesančne keramike, več diplomskih nalog, magistrsko in doktorsko delo.

Guštinova velika zasluga je, da je poskrbel tudi za publiciranje gradiva. V novi zbirki *Archaeologia historica Slovenica* so bile najprej objavljene pečnice z Ljubljanskega gradu, nato pregled raziskav srednjega in novega veka na Štajerskem in v Prekmurju in nazadnje monografija Srednjeveško Celje.

Priznanje Slovenskega arheološkega društva prejme Borut Križ za razstavo "Kelti v Novem mestu", razstavni katalog in za projekt "Prazgodovinska pot"

Borut Križ, kustos Dolenjskega muzeja v Novem mestu, se že dolga leta posveča raziskavam arheoloških najdišč v Novem mestu in njegovi okolici. Po končanem terenskem delu z gledno skrbi za konzervatorsko in muzejsko obdelavo in pri tem nadaljuje že pred desetletji vzpostavljeno plodno sodelovanje z delavnicami Rimsko-germanskega centralnega muzeja v Mainzu.

Samostojno ali s sodelavci publicira rezultate arheoloških raziskav. S številnimi muzejskimi dejavnostmi skrbi za promocijo arheološke dediščine na Dolenjskem. Konec novembra leta 2001 je v prostorih galerije Dolenjskega

muzeja pripravil razstavo Kelti v Novem mestu. Na njej je predstavil grobne najdbe, ki sta jih na raznih najdiščih v Novem mestu izkopala že pred njim arheologa Tone Knez in Danilo Breščak, zlasti pa tiste, ki so prišle na dan med njegovimi raziskavami velikega keltskega grobišča na novomeški Kapiteljski njivi. Ob razstavi je pripravil tudi obsežen in bogato ilustriran katalog, zloženke in plakat.

Naravnost zgledno je njegovo sodelovanje s kolegi na novomeškem Zavodu za varstvo kulturne dediščine. Med pomembnejše dosežke Boruta Križa pa se uvršča izpeljava projekta Prazgodovinska pot, na kateri si obiskovalci lahko ogledajo izbrana arheološka najdišča Dolenjske.

Častno članstvo Slovenskega arheološkega društva se podeli Dragici Knific Lunder za risbe arheoloških predmetov

Arheologinja Dragica Knific Lunder se je z arheološko ilustracijo in grafično dokumentacijo srečala že kot študentka. Prva arheološka najdišča, kjer se je zapisala kot risarka arheoloških situacij, so bila farna cerkev v Kranju, železnodobno gradišče Cvinger pri Stični in poznorimska utrdba na Hrušici. Leta 1974 se je kot risarka arheološkega gradiva zaposlila na Inštitutu za arheologijo SAZU. Prve osnove za delo je dobila pri Tanji Krasovsky, sicer pa je svoje znanje črpala iz tuje literature. S primerjanjem objavljenih risb in gradiva, ki ga je prejela v risanje, je gradila svoj lastni risarski slog. Odlikujeta ga izreden čut za kombinacijo dokumentarne tehnične risbe in likovno prefinjene upodobitve pogosto le fragmentarno ohranjenih arheoloških predmetov. Iz njenih risb je mogoče že na prvi pogled razbrati ne le oblikovne značilnosti predmetov, ampak tudi snovne in najbolj pretanjene okrasne posebnosti. Od ogromnega opusa naj omenimo samo njene risbe, s katerimi je opremljena vrsta člankov, ki so izšli v *Arheološkem vestniku*, in njen risarski delež pri več zvezkih obeh osrednjih slovenskih arheoloških zbirk, to je zbirke *Katalogi in monografije Narodnega muzeja Slovenije* in zbirke *Opera Instituti archaeologici Sloveniae*.

Častno članstvo Slovenskega arheološkega društva se podeli Tomažu Lauku za fotografije arheoloških predmetov

Tomaž Lauko, fotograf Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani, se v svojem strokovnem delu že vrsto let posveča fotografiji arheoloških predmetov. Bil je soustvarjalec številnih strokovnih in poljudnih publikacij ter razstav, kjer je z izjemnim čutom in s požrtvovalnim sodelovanjem z arheologi ustvaril pojem visoko kvalitetne fotografije, ki igra odločilno vlogo v današnji publicistiki. Laukove fotografije krasijo dva estetsko dovršena razstavna kataloga Narodnega muzeja Slovenije, *Pismo brez pisave* (Ljubljana 1991) in *Slovenia. Coinage and History* (Ljubljana

1996), posebej pa naj omenim dve novejši arheološki publikaciji, ki tudi po njegovi zaslugi sodita med vrhunske izdelke poljudne publicistike. V knjigi *Zakladi tisočletij*, ki jo je leta 1999 izdala ljubljanska založba Modrijan, so fotografije predmetov skoraj v celoti delo Tomaža Lauka. Gre za najpomembnejše in najlepše arheološke najdbe, ki jih hranijo slovenski muzeji in dunajski Naravoslovni muzej. Njegove fotografije so izredno privlačne, pa najsi gre za posamezne predmete ali skupke najdb, na primer iz jantarja izrezljane prdatke iz groba rimske Petovione. Drug izjemen dosežek so Laukove fotografije predmetov, ki jih je prikazovala leta 2001 prirejena razstava Narodnega muzeja Slovenije *Od Rimljanov do Slovanov*. Z velikim čutom za kompozicijo in ustrezno osvetlitev je nastal obsežen opus fotografij, ki dajejo razstavnemu katalogu poseben čar.

Irena Lazar

Navodila avtorjem

Avtorske pravice – Avtorske pravice pripadajo avtorjem prispevka. Prispevki niso honorirani.

Jezik prispevkov – Prispevki bodo objavljeni v slovenskem jeziku. V primeru avtorjev iz tujega govornega področja bo uredništvo poskrbelo za prevod prispevka. Na željo avtorja lahko prispevek izide tudi v tujem jeziku.

Rokopis prispevka – Prispevki naj bodo oddani v uredništvo v obliki dveh izpisov in zapisa na računalniški disketi. Zapis na disketi naj bo shranjen v obliki obogateno besedilo (.RTF) v pisavi Times New Roman ali Times New Roman CE z dvojnimi razmakom ter velikostjo črk 12. Poravnani naj bo levi rob besedila.

Slikovno gradivo – Prispevek lahko vsebuje poleg besedila tudi slikovno gradivo in tabele, ki naj bodo oštevilčene z zaporednimi številkami in opremljene z naslovom ali razlago. Ilustracije lahko objavljamo le v širini 8,1 cm oziroma 16,6 cm. Izpisov uredništvo ne vrača, slikovno gradivo in tabele na željo avtorjev lahko vrnemo.

Struktura članka – Članek mora vsebovati naslov, lahko tudi podnaslov in mednaslove, ime in priimek avtorja ter inštitucijo, kjer ta deluje. Prav tako je potrebno dodati kratak izvleček v slovenskem in v enem tujem jeziku (angleški, nemški, francoski, italijanski). Avtorji naj pripravijo seznam do sedmih ključnih besed, ki se navezujejo na vsebino članka.

Opombe in seznam literature – Sprotne opombe naj bodo oštevilčene po vrstnem redu in nameščene na dnu tekoče strani. Vsebinsko sodijo v opombe avtorjevi komentarji ali razširjena pojasnila, ne pa zgolj navajanje zadevne literature.

Navodila za navajanje – Uporabljeno literaturo navajamo med besedilom. Navedek vsebuje priimek avtorja in leto izida ter morebitno navedbo strani ali slikovnega gradiva.

Primer:

(Erič 1994) ali (Erič 1994, 74-78) ali (Erič 1994, 74sl).

Na koncu članka sledi seznam literature, v katerem so avtorji navedeni po abecednem vrstnem redu, objave enega avtorja pa so navedene od najstarejših proti najmlajšim. Objave enega avtorja, ki so izšle istega leta, so označene z malimi tiskanimi črkami (a, b, c...). Priimek in začetnico imena avtorja je potrebno napisati z velikimi tiskanimi črkami. Priimek, ime, leto izida, naslov članka, številka revije in število strani so napisani v normalnem tisku. Naslovi monografij ter imena revij in zbirk so napisana v poševnem tisku (kurzivi). Pri monografijah je potrebno navesti še založbo in kraj izida.

Pri navajanju literature se uporabljata seznama kratic revij in zbirk, ki sta bila navedena v *Arheološkem vestniku* 43, 1992, str. 223-228. V primeru navajanja revij in zbirk, ki v seznamu niso zajete, je potrebno uporabiti splošno sprejeto kratico ali pa izpisati celoten naslov.

Primer:

ERIC, M. 1994, Nova datiranja deblakov in čolnov. – *Arheo* 16, str. 74-78.

AITKEN, M. J., STRINGER, C. B., MELLARS, P. A. (ur.) 1993, *The Origin of Modern Humans and the Impact of Chronometric Dating*. – Princeton University Press, Princeton.

Pri člankih iz zbornikov je potrebno navesti popoln citat zbornika.

Primer:

NELSON, D. E. 1997, Radiokarbonsko datiranje kosti in oglja iz Divjih Bab I. – V: TURK, I. (ur.), *Moustérienska koščena piščal in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji*. – Opera Instituti archaeologici Sloveniae 2, Založba ZRC, Ljubljana, str. 51-64.

